34742

Константин Младенов

Петър Славински

Литературни анкети

НАУКА И ИЗКУСТВО

От поредицата „Литературни анкети“ са излезли досега:

Иван Сарандев. Емилиян Станев. С., БАН, 1977.

Михаил Тошков. Ламар. С., БАН, 1977.

Катя Янева. Александър Геров. С., БАН, 1978.

Катя Бъклова. Андрей Гуляшки. С., БАН, 1978.

Стефан Коларов. Георги Караславов. С., БП, 1978.

Весела Янева. Добри Жотев. С., БАН, 1980.

Лилия Димитрова. Чудомир. С., БАН, 1980.

Стефан Коларов. Младен Исаев. С., БП, 1980.

Вера Балабанова. Теодор Траянов. С., НИ, 1980.

Румяна Дамянова. Илия Волен. С., БП, 1981.

Йорданка Стефанова. Вичо Иванов. С., БАН, 1981.

Бистра Ганчева. Калина Малина. С., БАН, 1982.

Тодор Янчев. Иван Мартинов. С., БАН, 1982.

Людмила Григорова. Крум Григоров. С., БП, 1982.

Драган Ничев. Генчо Стоев. С., НИ, 1983.

Благой Димитров. Давид Овадия. С., НИ, 1983.

ДАТНИК
Книгата трябва да се върне не по-късно от посочената тук дата
8—51 Образец 23

2/8

Петър Славински

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:
Акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ,
проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ,
ст. н. с. ИВАН САРАНДЕВ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ПО ЛИТЕРАТУРА

Константин Младенов

Петър Славински

София, 1984
ИЗДАТЕЛСТВО НАУКА И ИЗКУСТВО

82Б.4
С43
3У772

82Б.4(092)+92Сла-

333281
ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
„АПРИЛОВ ПАЛАУЗОВ"
ГАБРОВО

©Константин Павлов Младенов, 1984
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 82 Б (092)

„Проверена 2019"

ПРЕДГОВОР

Бил съм много пъти в Балчик и в Добруджа — и харесвах този край. Но съвсем по друг начин погледнах на него, след като прочетох пътеписа на Петър Славински „Просторите на Добруджа“. Това е книга на писател дълбоко и искрено влюбен в нова Добруджа. И той предаде и на мен това свое влечение към добруджанския край. Затова със завършването на ученето си в края на 1975 г. напуснах без съжаление София и се преселих със семейството си в Балчик. Узнах, че и Петър Славински живее от двадесет години в Балчик.

Бях започнал вече литературните си занимания и познанства с писатели: Дора Габе, Елисавета Багряна, Андрей Гуляшки и други, с които водих разговори и ги публикувах в литературния печат. Подирих запознанство и с Петър Славински. През март 1979 г. към Младежкия дом в Балчик основахме литературен кръжок „Наско Боев“ и решихме да поканим за негов почетен председател Петър Славински. Той прие с готовност да участвува в нашия кръжок. След това го посетих в неговия дом, известен от книгата му „Пролет в крайморския дом“.

По характер не съм от най-общителните хора, но с Петър Славински някак неусетно се сближихме въпреки голямата разлика във възрастта. Или може би именно поради нея — писателят обича да общува с млади хора, защото сам по дух е изненадващо млад. Така постепенно общата ни работа в младежкия литературен кръжок прерасна в съвместна работа в създаденото през лятото на 1979 г. Дружество на писателите в гр. Толбухин, на което Петър Славински бе избран за председател. Той ме привлече в дружеството и така ми даде хубавата възможност да общувам с него и с творчеството му.

Още в началото на 1980 г. у мен се зароди идеята да направя с Петър Славински литературна анкета, която да обобщи неговия живот и творчество, огромния му житейски опит,

неговата в някои отношения неповторима личност. Той прие първоначално да направим опит с отделни интервюта. През лятото и есента на 1981 г. проведохме основната част на разговорите за анкетата, които записвах на магнетофон. Всички разговори са водени от началото на август до края на октомври 1981 г. в кабинета на писателя в неговия скромен дом в Балчик. Това ставаше почти всеки ден между 17 и 20 часа, с прекъсване от половин час за неизменното чудесно кафе, което ни поднасяше на терасата винаги неговата приветлива съпруга Милка Бузатова. По време на тези почивки уточнявахме и допълвахме някои теми или се разказваше нещо извън тях. На разговорите на терасата присъствуваха и неговата съпруга и дъщеря му Русаля, която също отдъхваше от заниманията си с пианото.

Бих казал, че в тази си първа анкета попаднах не само на един добър, откровен и съучастен събеседник, предразполагащ непринудено към разговор. Бях тактично подпомаган в своята работа тъй, че от преднамерен разговор, какъвто би могла да бъде анкетата, неусетно се превърна в събеседване за хора, събития, книги — за живота в литературата и литературата в живота на писателя, за любимата Добруджа и за колко много още неща . . .

Голяма помощ и съдействие получих от писателя и при понататъшната си работа върху подреждането на магнетофонния материал. Беше ми предоставен целият архив, дневници, писма, книги и запазени публикации в периодиката, папки с непубликувани произведения, снимки — изобщо неща, които повечето автори крият ревниво в чекмеджетата си. Така че в този вид анкетата можа да се оформи единствено поради голямото съучастие на Петър Славински — бих пожелал всекиму да има такъв автор за анкетиране!

В анкетата неизбежно има някои отделни места, които са малко разтеглени, но това е било в интерес на по-пълното изясняване на отделни спорни факти, събития, постъпки. Смятам, че това не нарушава, общо взето, стегнатия ход на разказа. Стремил съм се да запазя импровизирания характер на разговорите, водени на „прима виста“ — без предварителна обстойна подготовка, а само набелязани в общ план. Поради допуснати на места неточности, забравени подробности, отклонения от хронологическия ред, стилистични грапавини и други наложи се известно разместване на пасажи от един разговор в друг. Темите се изчерпват последователно и в същото време

свободно, като преливат една в друга, което е неизбежно при разговорен начин на анкетиране.

Надявам се, че тази анкета ще бъде един опит за пръв завършен портрет на човека, писателя и общественика Петър Славински на фона на цялостния литературен живот у нас.

Константин Младенов

Балчик, 11 април 1982.

ПЪРВА ЧАСТ

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Разговорите ни с Петър Славински за тази анкета протекоха в неговия дом в Балчик. В този дом той е написал всички свои книги между петдесет- и седемдесетгодишната си възраст — най-плодотворния период от неговия живот. И за да въведа читателя в обстановката на живота и творчеството на писателя, започнах въпросите си с този дом:

— Другарю Славински, в романа „Птици долитат при нас" пишете, че „Балчик е най-хубавият град в България", а тази къщица е „на най-хубавото място в Балчик". Излиза, че вие живеете на най-хубавото място в България!

— Това е въпрос на вкус. Беше ми на гости грузински другар, кинорежисьорът Чиаурели. Застана тук на терасата и възкликна: „Невероятно! Вие живеете като всред фантастичен театрален декор!" А друг гост, наш си българин, ме погледна някак жалобно и рече: „Славински, чудя ти се, как можеш да живееш между тия надвиснали канари и това пусто море!" Така че: по мерилото на хората с въображение тук е хубаво място. По мерилото на практистичните хора — нищо не струва!

— А сам вие по какво мерило избрахте този дом, в който живеете вече двайсет години?

— По съчетанието на двете мерила. Първото е по-прозаично: къщата беше съвсем порутена, без водопровод, канализация, електричество. Рекоха ми да си я пригодя за живеене, а каквото похарча, ще го разпределят за наема по месеци. Излезе, че съм си предплатил наема за около ... сто години! Второто мерило е поетично: заради птиците! Ето там, срещу терасата, е долината на Батовската река. Това е „вратата" на прелетните птици по древния Понтийски път. Още Аристотел в книгата си „Животът на животните" пише за този световен път на прелетните птици над Понт Евксински, т. е. над „Гостоприемното море" ... Към края на август тук се събират безчет щъркели. Кръжат току над моята къща във винтов полет, за да наберат височина, и отлитат през морето на юг. След тях

се редуват ятата на розовите пеликани от делтата на Дунав, после сребърните и нощни чапли, сивите и момини жерави, алпийски бързолети, бекаси, стрепети, пойни птици, дори ятото фламинго от резервата в Аскания Нова... Изпращам ги ден след ден от терасата — с тъга, че наоколо става тихо и пусто...

В същност малко време тук е пусто — само до първите зимни вихри. Тогава долита ятото пойни лебеди. И чайки, лиски, гмурци от замръзващите северни реки, езера и морета. Балчишкият залив е югът на техните прелети. Запролети ли се, те отлитат пак на север. Но откъм морето започва новият възврат на щъркели и чапли, на жерави и пеликани, пойни птици, стрепети... Аз ги чакам кога ще дойдат с радостни трепети в душата. Защото наоколо пак зазвучават песните на дроздовете и чучулигите, на черноглавите коприварчета и славеите...

— В такъв случай за хубавото място на този дом има и още едно, трето измерение: извор на творческо вдъхновение! Тази „вила Русаля“ е мисленият дом на героинята Янка от „Птици долитат — Далечини далечни“. Тук разгръщате действието и на повестта в разкази „Пролет в крайморския дом“. И действието на новелата „Безподобният конник“. В пътеписната ви книга „Просторите на Добруджа“ чета, че възвишението, на което се намира вашият дом, се наричало „Шейтлик“, което означава „Героево място“ — тук е имало гроб на народен закрилник. И дори правите одумки да останете и сам завинаги тук, на терасата...

— Вие какво, подсказвате ми, че съм вече „във възрастта на възпоминанията“ и е време да ми бъде направена анкета?... В същност аз съм доволен, че ме принуждавате да изживея още веднъж, макар и мислено, целия си живот — да проверя, както казва в „Птици долитат“ милият дядо Бонко, дали през живота си съм успял да открия толкова „извори на спомени“, че да има винаги какво да тече „по руслото на паметта ми“. И да си самопреценя: дали наистина съм живял тъй, че „никога да не пожаля за недоживян живот“!... Питайте!

2. РОДОСЛОВИЕ

— Правим тази анкета в годината на тринайсетвековния юбилей на българската държава. Да започнем ли с въпроса за вашето отношение към родината? В същност едва ли има пи-

сател, в чието творчество да не е отразено неговото отношение към родината, към духовните стойности на народа.

— Прав сте. Отношението на писателя към родината е най-вярното мерило за неговото и гражданско, и творческо значение.

Донейде съм подготвен да ви отговоря на този въпрос. По случай 1300-годишнината от в. „Добруджанска трибуна“ ми поискаха изказване. Ето го:

В една и съща епоха — на робовладелския обществен строй — в „сърцето на земята“, Средиземноморието, разцъфтяват четири цивилизации: Египетската, която създава строителни чудеса, но залязва още в робовладелската епоха. Елинската, която постига високи духовни стойности, но отпада в своето последно огнище Византия още при началните пристъпи на феодалното обществено развитие. Римската, която достига велика държавна мощ, но рухва под ударите на Великото преселение на народите. Тези народи доразвиват древноримската цивилизация през феодализма и прекрачват в ерата на капитализма.

А нашата, славянската цивилизация преодолява трансформацията на робовладелското обществено устройство във феодално, на феодалното в капиталистическо, за да се яви носител на онзи революционен взрив, който даде на човечеството нова, коренно различна система на обществено устройство: осъществяването за първи път в човешката история на безкласовото социалистическо-комунистическо обществено устройство. Така славянството се явява вечен двигател на културотворящото развитие на човечеството от най-древно време и навярно в необгледното бъдеще.

Случайно ли е, че още първата славянска държава България остава най-старата оцеляла до днес държава на европейския континент: 13-вековна държава! Тя е, която даде на славянството създателите на неговата писменост Кирил и Методий. Случайно ли е и че именно славянството съумя да създаде най-голямата държава на планетата — Русия. И да я направи Съветски социалистически съюз — един нагледен пример за път към новото, безкласово обществено устройство, по който вървят вече десетки народи в света. Случайно ли е, че осъществителят на единствената победила революция в историята на човечеството — Ленин — написа на създадената от Кирил и Методий славянска азбука онези книги, които дадоха на човечеството действена програма за превръщането на капиталистическото общество в комунистическо?

Станал чрез своята писменост един от създателите на славянската цивилизация, българският народ устоява на робовладелския, на феодалния, на капиталистическия обществен строй. Устоява на всички поробвания и усилия за асимилация на много завоеватели, за да бъде днес един от народите-реформатори на капиталистическото общество в социалистическо — един пример за общочовешкото бъдеще! Оттук е и моята гордост за родината!

— Смятате ли, че тази същина на славянската цивилизация е дала някакво отражение и върху вашето родословие?

— Е, това не зная. За съжаление, докато бяха живи родителите ми, не се заех да запиша разказите им за техните родове. Знанията ми са оскъдни: майка ми е българка от Карнобат. Баща ми произхожда от занаятчийско-търговски род в Стара Загора. Зная, че нямаме смесвания с хора от други народности. А кой знае?... Но нека разкажа това, което знам за родовите си корени.

Дядо ми Сава Петров Чолаков бил заможен човек — лозар, търгувал с вина. Но по време на Старозагорското въстание и на Освободителната война турският аскер и башибозуците опожаряват Стара Загора. Изпепелена е и дядовата къща. Цялото семейство забягва към Балкана. Баща ми Атанас се ражда при това бягство — на един синор край пътя, някъде из Казанлъшко. След Освобождението семейството отива да дири препитание в Чирпан. Но там дядо Сава почива. Баба ми Мария и трите деца Петър, Донка и Атанас се завръщат в Стара Загора. Построяват си къщурка върху мястото на опожарения имот в махалата Акарджа — на сегашната улица „П. Славейков" № 50.

Когато през 1926 г. отидох да уча в Старозагорската гимназия, живеех срещу някогашната бащина ми къща — у татковата родственица чинка Йовка Чолакова. Чрез тази чинка Йовка се родеем с поета Дамян Дамянов.

— Имате ли в рода си и други забележителни личности?

— От старозагорския ни род е и един министър на финансите в някое от правителствата в началото на века — Иван Салабашев. Доколкото знам, по негово време баща ми е назначен началник на финансовата инспекция при министерството. Чрез Салабашев се родеем с поета Веселин Ханчев, но не зная точно каква е роднинската ни връзка.

Но най-близката до рода ми интересна личност е моят чичо Петър Чолаков — Зарин. (Псевдонимът е от старото име на

града Ески Заара.) Останал без баща, той тръгва да си намери как да учи. Постъпва в Самоковското евангелско училище, после във Френското училище в Одрин. Успява да научи добре руски, френски и английски. Чрез самообразование добива такива обширни познания по банково и кооперативно дело, политическа икономия и финансова наука, че го изпращат на специализация в Париж. И от 1908 до 1919 г. той е администратор на Българската народна банка и подписва банкнотите. Той е и един от пионерите на социализма в България. Под псевдонима П. Самин превежда още през 1891 г. от английски книгата „Новата етика или религия на социализма“ от Ернст Бакс. После от френски превежда „Материалистическото разбиране на историята“ от Доброджано Гереа. Вече под псевдонима П. Зарин превежда през 1904 г. от френски „Социалистическата кооперация“ от Едуард Ансел, която излиза като № 5 от библиотека на в. „Работническа борба“.

— Вие писали ли сте нещо за този ваш чичо?

— Не... Но преди да продължа, искате ли да се уговорим така: Ще отговарям само на онези ваши въпроси, отговорите по които мога да документирам с нещо на ръка, или да ви укажа къде можете да намерите доказателство. Ето сега ви чета от този документ. Той ми е изпратен от сина на моя чичо с надпис: „На обичния Петърчо с най-добри чувства, за спомен. Дядо Любозар.“ Това е препис от Държавния исторически архив, 1971 г. По-нататък в този документ се отбелязва, че П. Зарин е бил близък приятел на Георги Кирков — Майстора, дори са живели заедно в обща квартира.

Между 1922 и 1944 г. Петър Зарин води непримирима борба срещу корупцията и извращенията в държавния, стопанския и обществения живот на фашизираната буржоазия. Между трудовете му, чийто брой е деветдесет, има такива заглавия: „Скандалният бюджетен грабеж на Българската народна банка и неговите високи покровители“ (1929), „Пораженска банкова политика“ (1932), „Кооперативни безчинства“ (1936). На няколко пъти е бил подвеждан под съдебна отговорност от тогавашните властници.

— А имал ли е литературни опити?

— Не. Беше само публицист. След Девети септември пише вече статии от рода на „Нова мирна победа на социалистическа България на стопанския фронт“, при това във в. „Народен пастир“. Романтично предан на своята съпруга, старомодно сантиментален като почти всички от чолаковския род, той пише в книгата си „Дух, принципи и държава на социализма“

(1946): „В памет на другарката и спътницата в живота ми в течение на половин век, Мария Петрова Чолакова, по баща Симо Симова от гр. Калофер, актриса от Народния театър, посвещавам труда си по случай три години от нейната кончина."

— Вие помните ли го? Какъв човек беше?

— Помня го. Той почина през 1952 г. деветдесетгодишен. В последните си години беше поразстроен от склероза. Едър, спретнат, забележително хубав старец с голяма брада. Имаше малка вила в Бояна и там пишеше. В писанията си беше заядливо-разобличителен, недоволен от всичко съществуващо, страстен полемист. За мен винаги е бил един интересен особняк.

— А как се отнасяше той към вас?

— Аз съм кръстен на неговото име Петър. И той се гордееше, че в нашия род съм, така да се каже, наследник на неговото умение да пише. Много се зарадва, когато му занесох първата си книга „Фрина". Заведе ме в стаята на жена си — нали чинка Мария е била актриса, една от първите в трупата „Сълза и смях". Само че, за да вземе тя в ръце книгата ми, чичо трябваше грижливо да я забърше с натопена в спирт кърпа. Чинка страдаше от болезнен страх от микроби!

— Има ли между вас и чичо ви нещо общо в характерите?

— Знаете ли какво общо има? И двамата сме някак „дръпнати". Един ден министър-председателят Андрей Ляпчев съобщи в Народното събрание (писаха и вестниците), че в новия си кабинет е включил като министър на финансите Петър Чолаков — Зарин. Но чичо ми демонстративно не прие да участвува в правителство на сговористите. Той си имаше ясно определен път в живота — да пише книги, да воюва срещу недъзите на обществото. И никакви служебни изгоди не можеха да го отклонят от любимия труд.

Но аз започнах да разказвам за моя чичо заради корените на писателското влечение в нашия род. Неговите синове бяха също „хора на перото". Големият, Любозар (името произлиза от псевдонима на бащата Зарин) — правист, дългогодишен юрисконсулт на Синода, пишеше статии. Другият син Ромео (името произлиза от театралния персонаж на майката-актриса) беше преподавател по литература в Богословския факултет. Автор е на книги: „Бележки за езика на Паисий Хилендарски" (1927), „Величието на руския език" (1947). Сестрата Мила беше журналистка във в. „Работническо дело". Поддържаше кореспонденция с Анри Барбюс и Ромен Ролан. Тя почина неомъжена от отравяне с никотин — пушеше по сто цигари на ден. От тъга по нея братът Ромео се затвори в стая-

та си и само след няколко дни почина и той — беше също неженен, саможив, приятелствуваше само със сестра си. Не можа да ги прежали и бащата — почина наскоро след тях.

— Вие общувахте ли си като роднини?

— Не. С Мила само се поздравявахме мълчаливо, ако се срещнем. С Ромео съм се виждал само един път — уж като професор по литература да ми каже мнението си за „Фрина". Рече: „Добре" и замълча. Влезе в стаята си и не се върна. Чичо се засрами от държането му.

— Споменахте, че и вашият баща е издавал свой вестник?

— Да. Баща ми, издържан от своя брат Петър, завършва гимназия и става телеграфо-пощенски чиновник. Социалист, той е един от първите организатори на синдикалното движение на телеграфо-пощенските служители, създател и пръв редактор на техния орган в. „Телеграфо-пощенски другар"[1]. За съжаление не съм запазил нищо от това, което е писал баща ми. Преди няколко години негов другар-пощенец от онова време, Петър Алеков, ми даде да прочета запазен брой от в. „Народ". Уводната статия, написана от баща ми, беше напълно в социалистически дух — поне така ми се стори тогава.

— Защо вестникът е издаван в Карнобат?

— Баща ми се е оженил през 1898 г. в Стара Загора за 16-годишната ученичка в тамошната гимназия Славка Енчева Тонева. Тя е от Карнобат — и назначили мъжа ѝ пощенски чиновник там. Шафер на сватбата им бил Пейо Крачолов — бъдещият поет Яворов.

— Откъде е тази им връзка?

— Яворов е бил телеграфист в Айтос и Анхиало, свързвали са се с баща ми по телеграфа.

— А дали и след това са поддържали връзки?

— Мама разказваше (не зная дали добре съм запомнил), че Яворов и баща ми са ходили да събират помощи за македонското революционно движение. И един такъв епизод от Карнобат: Отишли те при някакъв богат скъперник Хардалов. При всеки отказ да даде жълтица Яворов увеличавал искането на две, три, четири . . ., докато Хардалов дал жълтиците, за да не продължава да ги увеличава „тоя хайдутин". След това двамата решили да отидат четници в Македония, но тръгнал само Яворов, защото баща ми заболял тежко от тропическа малария.

— Защо родителите ви са напуснали Карнобат?

— След като на семейството се ражда дъщеря Рада (1899—1980) и син Сава (1901—1980), майка ми заминала да

продължи образованието си в Чехия — в някакъв висш институт за учители. В Прага тя дружи с дъщерята на Вела и Димитър Благоеви — Стела, и с братовчедката на Димчо Дебелянов — Харитина, с бъдещия професор по литература Михаил Арнаудов. Завръща се и я назначават учителка в софийското стопанско училище. Но тази професия не ѝ допаднала. Завършва в Майчин дом курсове по акушерство и през целия си живот остава „баба акушера".

Но, както изглежда, литературните ѝ приятелства в Прага са оставили следи. Ето, запазил съм нейна статия[2]. Пише: „Явявам се като отзвук на повика, който колегата Ц. Събева наддава за обновление на човечеството. Обновено човечество — ето кое трябва да бъде идеалът на всеки баща, на всяка майка, на всеки човек днес. Майката — създателка и възпитателка на децата си, които са основата, капитала строителен на утрешния ден, трябва да ги възпитава именно в тоя дух — да ратуват за обновено човечество!"

Мама разказваше, че в навечерието на Първата световна война е водила във вестниците полемика против войната с полската журналистка Ванда Жемжуцка.

— В кой период от живота на родителите ви се появявате вие?

— Роден съм на 19 (6) март 1909 г. в София. Това е след завръщането на майка ми от Прага. Решили да ме кръстят с името на чичо Петър Зарин. На мен искали да дадат името Славин — по майчиното име Славка. Но попът в Луковит не се съгласил да ме впише с такова презиме. Майчиното име давали само на незаконородени деца.

Когато вече прописах, под някои от първите ми работи стоеше това Петър Славин[3]. По-късно, със съдебно решение, обнародвано и в „Държавен вестник", името ми беше узаконено Петър Атанасов Славински[4].

Но и в нашето семейство не само татко, майка ми и аз пишехме. „Хора на перото" бяха и двамата ми братя. По-големият, Сава, стана лекар рентгенолог, но ето ви негов опит за драма „Наказанието на смъртта", датирал го е 23. I. 1920 г. По-малкият, Асен, стана също лекар хирург акушер-гинеколог. От него пазя този ръкопис на роман „Искам да стана лекар" и ръкопис на сборник разкази от Италия.

— Наистина голямо изобилие на пишещи от един род! Общували ли сте с Веселин Ханчев и Дамян Дамянов като роднини?

— С Веско Ханчев бяхме заедно на фронта, другарувахме, зачитахме се. В архивите си зърнах писмо от него. Много харесвах поезията му. Понеже бях приятел с Илия Бешков, по чиито карикатури Ханчев пишеше стихове — помня, че прегърнах Веско за текста под карикатура на тлъсти мъж и жена: „Пили, яли и на живота нищичко не дали!“ А с Дамян Дамянов се виждаме по-рядко, защото съм в Добруджа. Той дойде в Толбухин за премиерата на „Птици долитат“ през 1971 г. Харесвам и неговата поезия. С голям възторг четох биографичните му бележки в сп. „Септември“.

— В същност кое според вас е родното ви място?

Истинско родно място аз нямам! Наскоро и от сп. „София“[5] ми поискаха да напиша какво място заема столицата в творчеството ми. Писах: „София е моят роден град, но... случайно. Раждането ми е могло да стане и в Карнобат, и в Стара Загора. Пък и в София съм се родил на един файтон по път за Майчин дом — като символ на целия ми по-нататъшен скитнишки живот: родителите ми чиновници още като бебе са ме понесли в Червен бряг, после в Луковит, оттам във Варна... В същност тогавашната „врата на Добруджа“ Варна е градът, в който „съм открил за първи път очи за света“. Там „са образувани основните им представи за света през моето детство“. И ето че вече трийсет години живея и пиша в този мой „роден край“ Добруджа.

— А къде са живеели родителите ви в София, когато сте се родили?

— На ул. „Цар Аспарух“ между „Цар Асен“ и „Цар Борис“ в къщата или до къщата на търговеца Костурков — брат на радикалския водач Стоян Костурков.

— Какво бихте разказали за родствениците си по майчина линия?

— Между тях няма забележителни хора. Мама е имала трима братя, които са останали неуки. С тях не сме общували, защото семейството ни се местеше от град на град.

— А майка ви, каква личност беше?

— Като млада изглеждаше много хубава, неуморимо трудоспособна, със силно развито чувство за отговорност към децата си. След като фактически на нея остана грижата за цялото семейство, с акушерската си професия тя успя да даде висше образование на тримата си сина. И средно образование на двете дъщери, които не продължиха да учат, просто защото бяха хубавици и побързаха да се омъжат.

По характер майка ни беше много общителна и дружелюбна — до края на живота си остана неразделна почти с всичките си приятелки от младини. Умееше чудесно да разказва. Почина на 93 години. Беше до последните си дни работлива, без прояви на склерозирана памет.

— Тя ли е била по-близкият човек до вас?

— Не „близък човек", а човекът, на когото дължим всичко в живота си. И ми се струва, че в моята книга „Лъжльото" съм дал верен образ на нашата грижовна майка с ясни позиции за възпитанието на децата си, със стремеж да ги направи достойни хора.

— Тя поощрявала ли е вашите литературни опити?

— Мама не се гордееше особено с това, че съм писател. Понеже двамата ми братя станаха лекари, а лекарите на времето минаваха за много печелещи хора — пък и тя като акушерка имаше високо отношение към лекарите, — аз й изглеждах някак по-долно качество от братята си, не можах да стана „д-р" поне по правото! Е, писател, но нали останах чиновник, особено първите години, след като завърших университета. Поне да бях станал адвокат! („Свободна практика" — това беше тогава залог за разбогатяване.) Тя се чувствуваше винаги неудовлетворена от това, че синът, на когото е възлагала най-големи надежди, „нищо не стана" — чиновник! И това дори след като на 26—27-годишна възраст бях вече гл. секретар на Софийската община, а на 33 години и кмет на София! Да не говорим какво беше разочарованието й от мен, когато напуснах София и се преселих в най-затънтеното село на Добруджа, Шабла!

— Как си обяснявате това отношение на майка ви към вас?

— С това, че ако тя не би имала тази „свободна професия" — акушерството, за да припечелва повече, та да отхрани петте си деца, ние едва ли бихме получили образование с чиновническата заплата на баща ни. На тази основа — че той не предприема нищо, за да припечелва извън заплатата си, бяха техните постоянни неразбирателства.

— Какви недостатъци е намирала като човек у баща ви?

— В годините преди Първата световна война баща ми беше счетоводител на Варненския клон на Народната банка — получаваше голяма заплата, живеехме сравнително богато — помня, че винаги ни купуваха лачени обувки и много играчки. Татко беше красив: висок и строен, „представителен мъж",

със засукани нагоре мустаци, винаги хубаво облечен в редингот и рае-панталон, с колосани яка, нагръдник и ръкавели. Но по характер беше мекушав, до обезличаване добър — един от тези добряци, които са вече безхарактерни и вредни.

Впрочем аз съм описал тези събития в спомена си „Варна в моя живот“[6].

3. ДЕТСТВО

— Другарю Славински, нека да преминем към спомените ви за детството. Къде и как е преминало то?

— Знаете, все ми се иска това, което разказвам, да не бъде просто спомен, а подкрепено с нещо проверимо. Особено когато трябва да се връщам на събития, станали преди повече от половин век... Едно улеснение е сега за мен, че намерих в книжата си автентичен ръкопис за моето детство и юношество. Ето го: „Бележки за детството ми“, Стара Загора, 15. II. 1928 г. Това означава, че съм писал нещо, което по-нататък ще наричам „Автобиография“[7].

— По какъв повод сте писали това?

— Поводът сега изглежда смешен. Когато в края на 1926 г. се залюбихме с бъдещата моя съпруга Петя Рускова, решихме „за по-добро опознаване“ да си разменим автобиографии, че тя беше ученичка в Търново, а аз в Стара Загора. Тя описа своя живот — била е тогава 15-годишна, и аз моя — бил съм 18-годишен. Когато след девет години любов и двайсет години брак се наложи раздялата ни, в книжата, които съм си прибрал от дома, е попаднал и този мой ръкопис.

— Детските ви години са преминали във Варна, нали?

— Да. Аз съм описал детството си в книгата „Лъжльото“ — в основни линии достоверно, както личи от „Автобиографията“, но романтизирано.

През Първата световна война майка ни беше мобилизирана като санитарен служител в Добруджа за ваксинации против петнист тиф. И понеже нямаше при кого да ни оставя с по-малкия ми брат Асен във Варна, водеше ни със себе си. Така че аз познавам Добруджа от онова време, когато Йовков е живял там. И някак я чувствувам като роден край, особено след войната, когато Добруджа остана в Румъния. Във Варна започнаха да прииждат бегълци от чокойско и цинцарско потисничество. Имах едно другарче Добри от Балчик, което много обичах. То все ми разказваше за своя чудесен град, все тъгуваше за Балчик. И аз си създадох някаква фантастична пред-

става за града, който се намира едва ли не ей там по морския бряг, а е недостъпен за нас. Балчик по-късно стана нещо като моя творческа съдба!

Писал съм за това в „Просторите на Добруджа“. И макар че дълги години преживях в „стара България“ — винаги ме теглеше нещо към морето, към „далечините далечни“ на Добруджа. При първата възможност се преселих тук и вече трийсет години Добруджа не ме е разочаровала.

— Разкажете къде сте живели като дете във Варна и за първите си приятелства.

— Писал съм за това в книгата „Лъжльото“. Когато бях четири-петгодишен ходех във френската забавачница — грамадната сграда на ул. „Стефан Караджа“, където е сега Музикалното училище. Бях много своеволно и немирно дете. Сдружих се с един Ешваки, син на френския консул, бяхме тия класни немирници, които учителката ни — калугерка — постоянно наказваше: слагаше ни дървени магарешки уши, за да ни се смеят децата.

Но дойде Първата световна война, обедняхме и тръгнахме по разни квартири. Сестра ми и големият брат учеха в гимназията и останаха във Варна. За да може да ги издържа, мама се принуди да отиде участъкова акушерка в село Арнаутлар (сега Рудник) — в горите на Лонгоза. В Арнаутлар започнах училище, но като „слушател“, че нямах още седем години. В „Автобиография“ съм описал как сме живели в една къща с учителката Кольовска и тя ме е водела в училището. Там съм научил всички букви, „знаех дори да чета и от читанката за второ отделение“ . . .

— Тази Кольовска ли е била първата ви учителка?

— Не, тя не е останала в съзнанието ми. Като първа своя учителка съм запомнил една хубава млада жена, която дълги години остана приятелка на моята майка — Елисавета Бяндова. С толкова любов съм запомнил името ѝ, че в едно от първите разказчета, които печатах във в. „Планинче“, дадох на героя-учител името даскал Бяндо[8]. А по-късно, когато пишехме с Боян Дановски комедията „Тайни“, предложих да наречем един от героите „даскал Бяндо“. За разлика от дългоносата и зла калугерка от френската забавачница Елисавета Бяндова беше ласкава и дружелюбна, търпелива и усмихваща се на нашите лудории. И аз обичах да ходя на училище заради нея.

Но какво учение беше то през Първата световна война! — мама акушерка в съседното село Старо Оряхово, а ние ходех-

ме в Арнаутлар. Между двете села по това време се простираше стара тайнствена гора — Лонгоза. И по преки пътечки изминавахме 4—5 км на отиване и толкова на връщане, всеки ден.

През пролетта на 1916 г. се върнахме да живеем пак във Варна. Не бях навършил още седем години, но ме приеха в училището „Кирил и Методий", което се намираше до сегашната поща. В „Автобиография" съм описал как съм другарувал с едно момченце — син на книжаря Бобчев. Лъгал съм го, че къщата, която се вижда през морето на нос Галата, е наша. И с какво си отивам дотам? С мой мотоциклет! А зная ли да карам мотор? Зная я!... Но след това съм осъзнал, че „не върша добре, като лъжа тъй". И съм отишел в черквата и свит до един стълб, тъй искрено съм се молил, че „сякаш някой взе от мен греха ми и дядо Господ ми прости"! Очевидно и аз съм бил като всички християни, които ходят на черква да си поизтръскат греховете, та да продължат да грешат. Защото на следната година, когато се прехвърлих в училище „Сулини", лъгах пък едно момиченце, че същата къща с фара е наша, само че дотам отивам вече с моя моторна лодка!... Така се роди разказът „Лъжльото".

— А имате ли силни преживявания от детството, които да са намерили отражение във вашите книги?

— Да, един драматичен епизод от детството ми послужи за моя разказ „Сребърната лампа". Това е преживяното от мен, когато мама ме изпрати да ме осинови нейна колежка акушерка Кина Даскалова от делиорманското село Караджаот.

— Защо майка ви се е решила на това?

— От бедност, безнадеждна бедност! — за да спаси и мен, и другите си деца от глад и страдания...

— А кои от детските си другарчета сте запомнили и с какво?

— Моята книга „Лъжльото" се дължи много на приятелчето ми от детството Константин Транос.

— Това е героят от „Лъжльото" Коко?

— Да. Ние живеехме в съседни къщи на ул. „Македония". Тази квартира на ул. „Македония" № 8 е мястото на действието почти на всички разкази от книгата „Лъжльото".

С Коко Транос, моят брат Асен по прякор Кивито, едно друго хлапе Илийчо по прякор Гавриката и аз, по прякор Патлака, бяхме махленските „пирати" — защото играехме все край морето. Та този Коко по-късно стана гръцки пълномощен министър в София, след Девети септември...

— През коя година?

— Аз бях тогава директор на Музикалния театър, ще е било през 1953 г. Защото като „официално лице“ — директор, получих покана за прием в легацията по случай националния празник на Гърция. Още на входа посрещащият гостите пълномощен министър възкликна: „Я-а, Патлака!“ А аз: „Ха, Кокото!“ Разпрегръщахме се. По-късно се отделихме край една масичка и заприказвахме за детството си. Коко ми припомни кой какъв е казвал, че ще стане, когато порасне. Той — че ще стане като баща си адвокат, и ето го правист и дипломат. Асен — че ще стане като мама, и стана акушер-гинеколог. Илийчо — и той като баща си стана майстор дърводелец. Само аз ... заявявал съм, че ще стана „като Иван Вазов“ — представете си! И като не знаеше, че съм и писател, а не само оперетен директор, Константин Транос сметна, че съм изменил на детското си заричане какъв ще стана!

Та от тази среща с Константин Транос се зароди идеята да напиша книга за нашето детство. Но все отлагах — струваше ми се нещо непосилно ... до раждането на дъщеря ми Русаля. Нейната майка настоя да напиша тези разкази, за да знаела един ден дъщеря ни какво е било детството на татко ѝ. Тези разкази излязоха най-напред под заглавие „Момичето със слънчеви коси“. После във второ допълнено издание с променено заглавие „Чудото на трийсетте знака“.

Вече през шейсетте години Константин Транос дойде отново в България като гост на тогавашния министър на външните работи Иван Башев — за благодарност, че е изиграл главна роля в сключването на спогодбите, които ликвидираха последиците от фашизма през Втората световна война. Помолих Башев да предаде на госта си „Чудото на трийсетте знака“, като надписах книгата „На Коко“. След някой ден Башев ни събра на вечеря. Коко прочел какво съм писал за детството ни и намираше, че съм го отразил вярно, но „доста опоетизирано“. Припомни ми и други случки и преживявания. Така допълних книгата с нови разкази и тя излезе с още веднъж променено заглавие „Лъжльото“.

Това беше най-свързаното с писателството ми детско приятелство в махалата.

— А в училище имахте ли приятелства, които да са свързани с творчеството ви?

— От основното училище и досега е останало приятелството ни с Владимир Кутиков, който стана именит професор по международно право в Софийския университет. С него учихме от второ до четвърто отделение в училище „Сулини“. Той иг-

ра много по-съществена роля в моя живот през годините на следването ни в София. В неговия дом започнах да пиша първата си книга „Фрина“, та ще разказвам за Влади и по-нататък.

— Някои от учителите ви във Варна оставиха ли следи у вас като личност и в творчеството ви?

— В „Сулини“ учителка ни беше Зоя Христова. За разлика от Елисавета Бяндова тя беше старица. Самотна, невероятно слаба, туберкулозна. Казваха, че преживяла тежко разочарование — издържала някакъв мъж да следва, а след това той не се оженил за нея. Но въпреки всичко Зоя Христова беше запазила добротата си, любовта към хората. Учениците ѝ я обичахме — дори аз, най-буйният и пакостлив от тях — пред нея ставах послушен и поносим. Пазя портрета, който направихме с нея при завършването на четвърто отделение през 1919 г.

Впрочем аз съм писал за това в автобиографичните бележки „Неукротимият фантаст“ от „Лъжльото“. Нека да кажа, че когато дадох тази книга за печат, редакторът ѝ — детският писател Методи Бежански — ми каза с въздишка: „Ей, Славински, да ти завиди човек — и в детството си имаш биография!“ А моето детство, както съм го описал, беше направо нещастно. Преживях три войни една след друга: Балканската, Междусъюзническата, Първата световна. Бяхме толкова бедни, че и на училище ходех бос, зиме по терлици, вечно окъсан и гладен... Изобщо в моето детство имаше години на неизбродна мизерия. Тогава защо на моя редактор това детство изглеждаше „за завиждане“? Предполагам, защото е било такова, че е формирало у мен характер на ясно определена личност. И аз съм наклонен да твърдя, че щастливо не е ситото, безбурното, кротичкото детство, а детство, което изгражда от бъдещия човек гражданин — личност с обществено значим характер и стремежи.

— Нека да продължим с вашето детство. То и на мен се вижда „за завиждане“ — толкова е необичайно и наситено със събития, но главно е включено във вашето творчество. Разкажете как е преминал вашият „прогимназиален период“.

— Още по-нещастно! Той съвпада с първите години след катастрофално завършилата Първа световна война. Започнаха нови скитания на семейството ни. Първи клас на прогимназията започнах във Варна, но през същата есен на 1919 г. заминахме за Карнобат.

— Защо за Карнобат?

— Когато баща ни се завърна от плен, не можа да си намери работа във Варна. Мама реши с парите, които е получил от обезщетението за пленничеството, да се заеме със „свободна професия", а не пак да почва с чиновничество. И татко вложи парите в месарския дюкян на вуйчо Еньо в Карнобат. Отидохме да живеем там. Но съдружничеството не потръгна. Вуйчо се беше пропил, а баща ми не е бил никога търговец — и парите се стопиха бързо.

Аз учих някой и друг месец в Карнобат. Не помня никого от другарите и съучениците си. Тръгнахме за София баща ни да си дири там чиновническа работа. В София учеха сестра ми Рада и братът Сава. Той искаше да следва медицина и за да се издържа, беше открил курсове по „модерни танци" (шими, фокстрот, танго). Печаташе и продаваше картони от играта „Шегите на Амура" — с въпроси и отговори, с които танцуващите се обясняваха в любов. Но тази „свободна професия" не можеше да изхранва шестчленното семейство, нито можехме да живеем всички в стаичката на ул. „Паренсов", гладувахме. Баща ни безнадеждно търсеше работа. И мама реши да вземе мен и Асен и да се върнем пак във Варна — там тя все имаше акушерска „клиентела".

Бяхме на път по Искърското дефиле, когато започна голямата железничарска стачка от зимата на 1919 г. Няколко дни трябваше да пътуваме, докато се доберем до Варна. Там квартирата ни на ул. „Македония" беше заета от новия хазяин и цялата покъщнина струпана в едно мазе и полуразграбена. Нямаше дори къде да пренощуваме. Мама реши да отидем у нашите приятели Малчеви, които живееха в лозята при Шокера. Но градът беше пълен с окупационни войски — тези, за които Елин Пелин пише:

> Разни дрындъбури с дънести потури,
> зурлести сусамци, жълти анасонци, сини афионци —
> все от бои разни и от разни вери —
> човек да се звери!. . .

Опасно беше млада жена да ходи нощем из улиците между тези войници. И понеже нощните им обходи се виждаха по шосето за Шокера, а от двете му страни имаше гробища — мама ни поведе през гробището. Едва ли бих могъл да дам представа какъв ужас изживяхме среднощ в гробището! Представях си как от гробовете ще започнат да излизат духове и скелети . . . През цялото време плачехме с брат ми, а мама ни

притискаше към себе си да заглушава плача, за да не ни чуят черните войници... Измъкнахме се най-после от гробището и в мрака затърсихме кьошка на Малчеви. Залутахме се в една лешникова горица и стигнахме чак когато започна зазоряването... След страшното преживяване заболедувах от остър бронхит.

— Всичко това не ви ли пречеше на ученето?

— Пречеше, разбира се. Продължих първи прогимназиален клас във Варна, но бях слаб ученик. Поучих малко и пак трябваше да се местя в София...

— Разкажете за преживяванията си от това време.

— Те са толкова много, че бих могъл да ви занимавам цял месец... Освен ако имате пред вид епизоди, свързани с писателството ми.

— Доколкото разбрах, тогава се е случил епизодът с опита ви да избягате с някой кораб в чужбина — и това е в основата на вашия пръв литературен опит — разказа „Съчинител" от „Лъжльото".

— Да, през тези месеци, когато бях в първи прогимназиален клас във Варна през 1920 г., ми се случи наистина такова нещо. Учителката ни зададе „свободно съчинение" за домашно. Един от съучениците ми Аргир Аргиров — двойкаджия и побойник — ме заплаши, че ще ме набие, ако не му напиша домашното съчинение. И аз му написах един сълзлив разказ за някакво момче, което тръгнало само от Варна с една лодка (както се бях опитал аз да забягна, но ме върнаха). И един добър капитан видял в откритото море това избягало от дома си момче, прибрал го на кораба като юнга. После юнгата пораснал, станал капитан на собствен кораб. Пътувал, пътувал по света и решил да си дойде във Варна, за да види своята злочеста изоставена майка. Но тя починала от скръб по сина си. И той горко плаче над нейния гроб!... И аз плаках над измишльотините си — целият последен лист беше олян от размазани сълзи!

Не зная дали и Аргир е плакал, когато е преписвал съчинението в тетрадката си. Но учителката беше му завъртяла отдолу голяма червена шестица. Съчинението на Аргир било „най-трогателното от всички"!

— А вашето?

— Моето вдъхновение се беше изчерпило и съчинението ми излезе нищо и никакво — получих тройка. От хлапашка солидарност не открихме тайната си на учителката. Но съучениците ми знаеха, че съчинявам разни фантасмагории.

— А помните ли учителката, която ви е задала „домашното съчинение“?

— Не. Наскоро след това заминах да уча в София... Но преди пет-шест години ме поканиха на литературно четене пред пионери във Варна. Прочетох им „Съчинител“, защото почти винаги децата ми задават въпроса, как съм почнал да пиша. Накрая едно дете вдигна ръка и каза: „Другарю писател, този Аргир Аргиров е моят вуйчо!“ — В гласа му пролича обида за неговия вуйчо. Трябваше да обяснявам, че всичко това е само въображение и затуй книгата ми се казва „Лъжльото“... Когато срещата свърши и си тръгнах, някои от децата ми подвикнаха: „Лъжльото-о!“

— Обиди ли ви това?

— Защо да ме обиди? Та преставал ли съм някога — и досега! — да лъжа? Какво е в същност един роман, драма, разказ, ако не своего рода лъготене: измислени герои, сюжетирани, т. е. сгласени събития, преднамерено внушавани идеи... Но обикновено не наричат тия игри на въображението лъжи — освен когато са написани лошо, неправдиво. Предполагам, че децата разбраха: има в живота и хубави „лъжи“ — мечтания за по-добър, по-благороден човешки живот...

— Споменахте, че сте заминали за София поради заболяване от бронхит.

— Да. Моят бронхит стана хронически. Пристъпите на задух бяха толкова застрашителни, че д-р Аршинков посъветва мама веднага да сменя климата. Отидох в София при омъжената си сестра Рада. Тя се беше омъжила за Владимир Турлаков — братов син на тогавашния финансов министър от правителството на Ал. Стамболийски — Марко Турлаков.

— Спомняте ли си за някои учители от прогимназията в София?

— Да, помня Бурещ, Топлодолски, но най-вече директора на VII прогимназия Чукчуков — може би заради неговия мефистофелски образ: той беше висок и слаб, с остра брадица, строг.

— А от съучениците си кои помните?

— Петър Кольовски, син на учителката Кольовска, у която живеехме в с. Арнаутлар. По-късно бях състудент с Любен Бойкикев и Любен Бомбалдаков. И Топалджиков, чийто баща генерал загина при атентата в черквата „Света Неделя“ през 1925 г. Нашата връзка продължи и по-късно, когато станах директор на Музикалния театър — съпруга на Топалджиков бе-

ше една от най-добрите артистки на оперетата Петрана Ламбринова. От съученичките си не помня никоя.

— А какво четяхте в детството си? Бихте ли могли да си спомните първата прочетена от вас книга?

— „Робинзон Крузо". Чете ни я още в отделенията нашата учителка Зоя Христова. В Морската градина имахме „пиратски скривалища" и там с моите махленски другарчета се преобразявахме в робинзоновци и петкановци.

— А оказала ли е тази първа прочетена книга въздействие върху послешните ви литературни творби?

— Не бих могъл да кажа. Не съм писал за морски пътешествия и приключения по екзотични страни. Привличали са ме хората не в морето, а хората край него — хората от морските брегове. Увлечението ми по Робинзон беше както у всички деца.

— След „Робинзон Крузо" как се разви интересът ви към четенето?

— Докато учех в София, излизаха на кóли евтини криминални романи: за Шерлок Холмс, Рокамбол, Фантомас... Известно време много се увличах по тях. Толкова трябва да съм се преситил на тази празна криминалистична литература, че и досега не мога да я понасям. По-нататък в живота ми нахлуха вече Майн Рид, Жул Верн, Андерсен...

— А кои от българските автори за деца четяхте?

— Едно от моите училищни другарчета получаваше сп.„Светулка", четяхме го жадно. Там пишеше Чичо Стоян — авторът на „Колко мило, колко сладко е при мама и при татко..." и „Щъркел шарен дългокрак...". За по-късното си приятелство с Чичо Стоян написах в „Добруджанска трибуна" спомена „Внимание, човек!"[9] В „Светулка" пишеха Елин Пелин, Трайко Симеонов, Ран Босилек, по-късно Дора Габе, Ел. Багряна, Калина Малина... И с всички тях, когато дойдох в София, станах приятел.

Но от момента, когато самият аз почувствувах желанието да пиша, започна да ме привлича главно древногръцката литература.

— Вие започвате като драматург, но по-късно ставате белетрист. Спомняте ли си кой е първият прочетен от вас роман от български автор?

— „Под игото". В българската литература по времето на Първата световна война романи почти нямаше.

— А като драматург Вазов правеше ли ви впечатление? Гледали ли сте някои от неговите драми?

— Докато бях ученик в прогимназията, през 1922 г. ни заведоха в Народния театър да гледаме „Към пропаст". Не помня какво впечатление ми направи.

В юношеството си малко можах да ходя на театър — след едно тържество, на което са играли „Многострадална Геновева", Народният театър изгоря. От нашата ул. „Витоша" се виждаше като зарево пожарът. Изтичах да гледам. Направиха ми силно впечатление ужасените хора, които бягаха от пламналата сграда, писъците, общата уплаха и бъркотия...

— Споменахте, че в детството си сте виждали Стоян Михайловски и Кирил Христов. Знаехте ли ги тогава като писатели?

— Да. Нали като ученици пеехме „Върви народе възродени...". Когато минавах по „Витошка", винаги спирах да погледам през прозреца този едроглав, все разрошен старец с едро лице, големи вирнати мустаци и дебели вежди, все съсредоточен и намръщен.

За Кирил Христов вече съм разказал в спомена си в сп. „Театър". По неговото стихотворение „На връх тополата" аз вече бях съчинил мелодия. И като туристи пеехме неговия химн „Балкани, вдигайте се в небесата...".

Все тогава видях и Иван Вазов. Споменах, че когато са ме питали какъв искам да стана, като порасна, казвал съм: „Като Иван Вазов." Още във Варна знаех наизуст „Паисий". Когато отивахме да играем на морския бряг, често декламирах на другарчетата си „Ековете".

А хлапетата ме подиграваха, защото моето „р" звучеше като „ъ", а „с"-то като „ш". (По това време се мъчех „като Демостен" да си оправя лошия изговор на тези букви с надвикване на шума от морските вълни.)

Та Вазов видях за първи път през 1920 г., когато чествуваха много тържествено неговата 70-годишнина. Зърнах го, когато влизаше в Народния театър и насъбраните хора го поздравяваха. После начесто около обед хлапетата от училище изтичвахме към Орловия мост „да видим дядо Вазов". Той винаги по това време излизаше с кученцето си на разходка към Борисовата градина (Парка на свободата).

— Как изглеждаше по това време Вазов?

— Благообразен, „тежък" господин с прошарени, извити нагоре мустаци, с внушителен вид и походка. Не знам защо, за-

помнил съм, че носеше бяла жилетка. Златен ланец с часовник я пресичаше от единия джоб до другия. Имаше сламена шапка „гарсонетка", жакет, рае-панталон и бастун.

А през септември на следната 1921 г. Вазов почина. Помня погребението му — то беше наистина народно. По улиците, по които минаваше траурното шествие, бяха издигнати черни жертвеници, из които бляскаха пламъци. Имаше дълги гирлянди от цветя. Целият град се бе стекъл по улиците.

— Вазов ли беше първият жив писател, когото сте видели?

— Не. Николай Райнов и Трайко Симеонов. Още когато живеехме във Варна на ул. „Македония", по-нагоре от нас имаше военен щаб през Първата световна война. Ние играехме по улицата около щаба. Там беше мобилизиран Трайко Симеонов — висок, много хубав млад войник, вече известен детски писател. Той беше харесал моята сестра Рада — още ученичка. Идваше около нас, виждахме го да разговаря със сестра ми. В същия щаб служеше и Николай Райнов. У нас имахме снимка от това време — навярно Трайко Симеонов я бе дал на сестра ми: Николай Райнов, седнал пред чаша вино, слаб, мрачен, отегчен. Вероятно някой изненадващо го бе фотографирал, или пък той се е харесвал в такава „пияческа" поза. Преди няколко години дадох тази снимка на неговия син Богомил Райнов.

— Вие дружили ли сте с Николай Райнов?

— Не мога да кажа, че съм дружил. Но бях представител на Софийската община в комитета, който уреждаше несъстоялия се негов юбилей . . .

— Защо „несъстоял се"? През коя година стана това?

— Мисля, че през 1942, за неговата петдесетгодишнина. Владиците забраниха в последния момент честването, което трябваше да стане във Военния клуб, заради „богохулството" в неговите „Богомилски легенди". По това време пообщувах повече с Николай Райнов, ходех у дома му. Дружех и с неговия син Богомил — печатихме в „Сердика" негови стихове, дори го бях назначил на временна работа в общината. И досега имам в книжата си в ръкопис откъс от неговия роман „Пътуване в делника" — навярно ми го е дал за „Сердика", или за мнение. След Девети септември, когато писателската партийна организация заседаваше в моя кабинет в общината, приехме Николай Райнов за член на партията.

— Но да се върнем пак към детството ви. Бихте ли разказали за любимите си игри?

— Имахме една опасна игра — на „война“. Къщата на ул. „Македония“ беше непосредствено зад Морската градина. Там бранехме гнездата на птиците от т. нар. „гаджалчета“ — деца от бедняшката „гръцка махала“, която се намираше в един нечист трап, където е сега минералната баня във Варна. Две-три години водихме тия битки за птиците.

— Оттогава ли датира интересът ви към птиците?

— Едва ли. Интересът ми към птиците след това отпадна. Възроди се, когато дойдох в Добруджа и започнах да пиша романа „Птици долитат при нас“.

В същност най-дълготрайната ми игра е бил футболът. За нея са първите ми печатни работи: две статийки с едно и също заглавие „Училищните власти и спорта“[10]. През моето детство във Варна имаше спортен клуб „Тича“ (по името на река Камчия) и в него ме бяха приели за „голкипър“, т. е. вратар на юношеския тим.

— В детството увличаха ли ви приказки и предания, които да са оставили следи в творчеството ви?

— За разлика от другите деца аз не обичах много приказките, въпреки че въображението ми бе „необуздаемо“. Може би защото не съм имал баба да ми разказва приказки. Не ни е разказвала никога приказки и мама. Но когато тя разказваше за хората, за нещо видяно и преживяно, беше наистина блестяща.

— По-хубаво от приказките?

— Да, наистина. И не лъжливо, а истинно. Много от това, което тя ни е разказвала за хората и събитията в своя живот, е оставало в съзнанието ми така ярко, че след това нерядко съм го използувал в писателството си. Навярно оттук иде и това, че винаги ме е привличало по-реалистичното, положителното, достоверното. А към приказното, към фантастичните измислици не съм имал особено влечение. И в литературните си замисли винаги съм имал склонност да диря близост до действителността. Това личи в книгите ми. Когато взех за първата си книга „Фрина“ мотив от древността, подирих не легендата и митологията, а историческата действителност. И за птиците не пиша така, както в приказките ги „очовечават“: сврака непременно е „крадлива“, вълкът е „кумчо“, лисицата „хитрата кумица“ и т. н. За птиците пиша само онова, което е научно достоверно. И във всичките си книги изобщо съм се стремил към проучвания на действителността, на социалните условия, на жизнената правда. И върху този реален, нерядко и

документален фон изграждам сюжетите и характерите на героите.

— Вие и досега пишете книгите си на стенография.

— Да. Имах добра памет и бързо научих стенография. Отначало я използувах да си водя бележки в час — запомнях урока още докато записвах думите на учителя. После стенографията ми стана професия.

През 1923 г. баща ни беше назначен в София инспектор в Министерството на финансите. Наехме квартира пак на ул. „Витоша“, но по-горе, на пресечката с „Гургулят“. Аз се прехвърлих да уча във Втора мъжка гимназия, която се намираше тогава в стара сграда на ул. „Витоша“ и „Аспарух“. Но осем човека трябваше да живеем само със заплатата на баща ни. Бяхме толкова бедни, че през зимата ходех на училище по терлици. И понеже всички ми се присмиваха, или ме съжаляваха, отказах да ходя на училище. Пък и все боледувах от моя неизлекуван бронхит . . . и „останах“!

— Как, трябваше да повтаряте класа?

— Да. Оставиха ме на поправителен изпит и аз не се явих. Защото през юни 1923 г. се случиха трагични и за нашето семейство събития. С Деветоюнския преврат беше свалено правителството на Стамболийски. Хазяйката ни (тя беше недоволна от ниския наем) съобщила, че у нея са настанени Турлакови. И един фелдфебел, който се оказа неин брат, арестува мама и сестра ни Рада. Освен това същата хазяйка написала върху някакъв вестник с анархистическо съдържание името на баща ни и занесла вестника в полицията — уж че баща ни го получавал в къщи. В суматохата на преврата арестуваха и татко. Брат ни Сава, който навярно като войник е бил поставен на пост при някой от новите министри (ако помня — при министър Моллов), помолил министра да бъдат освободени арестуваните. Но баща ни беше уволнен като финансов инспектор, просто защото е бил назначен от свалените земеделски министър на финансите Марко Турлаков.

Отново изпаднахме в мъчителна бедност. Чичо Петър Чолаков — Зарин, който беше тогава директор на Земеделската и кооперативна банка, назначи брат си деловодител в клона на банката в с. Павликени. Там цялото ни семейство се премести на 21 септември 1923 г. в навечерието на Септемврийското въоръжено въстание.

С това завърши и моето детство. Настъпи по-благоприятният период на юношеството ми с първите писателски прояви.

4. ЮНОШЕСТВО

— Другарю Славински, през 1923 г. вие сте сменили градския живот — Варна, София — със селски, в Павликени. Как се приспособихте към селото?

— В Павликени сме пристигнали в зори. И още за първите си възприятия от вида на селото съм написал нещо в полустихотворна форма — има го в „Автобиография". След тежките лишения и мизерен живот ние идвахме тук с мисълта, че това е нашето Елдорадо — най-много от всичко желаехме да се почувствуваме поне веднъж нахранени добре.

Изобщо от самото стъпване в Павликени започва моето съчинителство. На хълма „Ташлък" съм видял двама души „в силуети" и ми се е сторило, че „са носители на нещо злокобно". Започнал съм да пиша „Убиецът" — „роман за угризението на съвестта и отчаянието".

— Излиза, че сте започнали писателството си направо с роман?

— Не точно с роман, а с нещо като романодрама!... Смешно ли ви е това?

— Мъча се да разбера какво значи то.

— След като съм написал и преписал начисто „романа", и то „няколко пъти в разстояние на цялото лято и през есента до декември" — скрил съм ръкописа между тухли на тавана, но съм му сложил две дати за коригиране: май 1928 и май 1936.

— Смятали сте, че ще можете да напишете роман чак когато станете на 25—26 години?

— И вярно съм си преценил възможностите: моята първа книга „Фрина" излезе от печат през 1935, когато бях 25-годишен.

— Има ли някаква връзка романът „Убиецът" с драмата „Фрина". Оттам ли идва това „романодрама"?

— Не. Работата е съвсем друга. Похвалих се на учителката ни по литература Нона Иванова, че съм написал книга. Тя поиска да я прочете. Но когато отидох на тавана да взема ръкописа, оказа се, че през зимата тетрадката е подгизнала, разкъсала се е от тежестта на тухлите, мастилото се разцапало, че и мишки я ръфали... За да не излезе, че съм лъгал учителката, седнал съм отново да напиша романа. Това го има описано в „Автобиография": как никак не съм могъл да се справям „с описанията" (тоест не ме е бивало в белетристиката) и ми дошло на ума „да превърна това в дра-

ма“... Разбира се, съчинението е станало съвсем друго: използувал съм драматичното ни преживяване, когато във Варна преминахме през гробището в нощта, за да избегнем срещата с колониалните войници; и историята с хазяина Жеко Павлов, когото щяхме да убием с моя брат... С една дума, решил съм да се върна към жизнената действителност, вместо да пиша измишльотини за американци в Италия[11].

— Бихте ли уточнили в какъв жанр е първата ви печатана работа и къде е публикувана?

— Това е една статия „Просвета и въздържание“, публикувана като подлистник във в. „Народ“. Ето, запазил съм я.[12]

— По какъв повод я написахте?

— През лятото на 1925 г. отидох у един мой съученик в с. Горна Липница да помагам за жътвата. За бащата на този съученик написах по-късно споменатия разказ „Мъка“ в „Планинче“. През деня возехме снопи, а нощем ходехме да пасем конете в местността „Ватлака“ — там и спяхме на ливадата върху козяци. В една от тези нощи дотича от селото момче и започна да буди конярчето, което спеше до мен: „Санде, ставай. Върви си в къщи, баща ти умря.“ А Санди отвърна: „Какво ме будиш бе? Като е умрял, да мре!“ — и се извърна да спи. А аз дълго будувах от възмущението. Разсъждавах върху това умствено и морално затъпение. Отдадох го на алкохолизма и непросветеността. На другия ден написах статията „Просвета и въздържание“.

— Защо я изпратихте именно в органа на социалдемократическата партия в. „Народ“ с редактор Янко Сакъзов?

— Не очаквах, че някой ще отпечата тези „философски размишления“ на един 15-годишен хлапак. Но я изпратих „за опит“ на в. „Народ“, защото се смятах социалист като баща си.

— А как беше приета статията от редакторите и читателите?

— Редакторите?... Навярно доста са се поизмъчили, докато разчетат съвсем необработения ми почерк — защото не ме поканиха пак да им сътруднича. А читателите?... Водачът на широките социалисти в Павликени, книжарят Георги Стоянов, казал, че „някой ми я е написал“ — намекваше, че автор ще да е някой от комунистите в селото, с които дружех, защото след атентата в черквата „Света Неделя“ нямаше вече легален комунистически печат и смятаха, че комунистите ще се опитват да използуват изданията на широките социалисти, за да прокарват идеите си. Учителите ми бяха възбуде-

333281
ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
„АПРИЛОВ - ПАЛАУЗОВ“
ГАБРОВО

ни, но не от мъдрословията в статията, а от това, че техен ученик си позволява да пише в партиен орган, при това след атентата, когато бе настъпило гонение и кървава разправа с прогресивните хора. Побързаха да ме изключат от гимназията. Но след ходатайства пред Министерството на просветата отмениха изключването. Намалиха ми поведението с две единици, после с още три — когато се догадиха, че двете статии „Училищните власти и спорта“ (бях ги подписал с псевдоним „Юрий“) са пак от мен. В тях пишех за глупавите мъчнотии, които създават в нашата гимназия на футболистите. Така че, когато завърших Павликенската „реалка“ (само първите три класа на гимназията) и отидох да продължа другите два класа в Старозагорската гимназия, там се явих като неблагонадежден ученик.

— А каква е сегашната ви оценка за това първо ваше печатано произведение?

— Ако го прочета сега, навярно ще ми се стори съвсем хлапашка работа. Но може би ще си дам сметка за две неща: че то е на „вечна“ тема — против нестихващия и досега алкохолизъм; и че съм останал верен на това, което съм проповядвал — и досега съм убеден трезвеник. Но тогава главното за мен бе, че започнаха вече да печатат моите „фантасмагории“. Казах си: щом ме печатат в „Народ“, защо да не опитам и другаде?... Изобщо проработи ми самочувствието, че мога да пиша поне такива импресии за природата, каквито четях в списанието „Млад турист“ ... и слушах от моя приятел овчар.

— Защо овчар?

— Недалеч от Павликени, край село Бутово, в равнината се извисява двувърх хълм, който се наричаше Чатал тепе. Така се наричаше и туристическото ни дружество, на което аз бях секретар. Този хълм беше много красив: едната страна на „чатала“ заоблена, другата скалиста, с орлово гнездо към непристъпния връх. Обичах да ходя там с моя червен дамски велосипед „Пежо“.

Един ден на хълма срещнах овчар — слабичък момък с интелигентно лице. Той пишеше стихове. Прочете ми ги. Не помня какви бяха — описания на природата, наивни и без познания по стихосложение. Реших и аз да опитам да пиша. Загледан от скалистия склон на Чатал тепе към гората Пустията в поречието на Осъм и нататък към местността Космати-ца при селото Върбовка — прописах. Но не стихове, а импре-

сия. В тази местност Косматица е станало едно от сраженията на Хаджи Димитровата чета с османците. След боя четата е продължила към Кънлъдере при селото Вишовград, където е бил ранен Стефан Караджа ... Та за тази битка в Косматица е първата ми импресия. Само че не ми се искаше тази „поетична" моя работа да има непоетичното име Косматица, та я озаглавих „Косатица"[13]. Така ми се искаше да бъде наричано мястото, където е покосен животът на хаджидимитрови четници. От списанието ме насърчиха да пиша такива поетични работи за природата. Написах подобна импресия и за друга местност недалеч от Павликени — „Крушуна".[14]

— В същност „Косатица" ли трябва да се смята вашето първо проявление в художествената литература?

— По датата на отпечатването — да. Но преди това аз вече пишех романа „Новият човек" и неговата първа глава беше отпечатана през 1927 г. в издаваното от литературния кръжок в Стара Загора списание „Ехо"[15]. Това смятам за начало на моите писателски изяви.

— Разкажете как възникна замисълът на „Новия човек".

— Ще прочетете в „Автобиография", че съм започнал да го пиша на общия ни рожден ден с моята бъдеща съпруга Петя Рускова — 19 март 1926, — годината, когато за първи път сме се срещнали. И как е станало „зачатието" на романа. Замисълът ми е бил да напиша роман за „крайния предел на човека — новия човек", за същността на който нямах никаква представа, освен че трябва да е „сграда от най-висшето Добро". Но в това понятие никакво съдържание не можех да вложа. Нещо ми се въртеше в съзнанието, че Нов човек — това трябва да бъде понятие, „изтъкано от дела за другите" ... Изобщо такава някаква мътилка беше в главата ми.

— Когато прочетох в „Ехо" първата глава от „Новият човек", облъхна ме нещо религиозно, мистично. Имахте ли в къщи религиозни преживявания, свързани с ходене на черква, молитви при хранене или при лягане вечер?

— Не. Баща ни се смяташе социалист-атеист. Също и майка ни — тя едва в последните години на живота си започна да проявява интерес към религията, по-скоро към църковните обреди: панихиди, задушници ... Нашето възпитание беше атеистично. Дори у дома се разказваше като весела случка как, когато са ни кръщавали с брат ми Асен в един купел (аз съм бил вече на четири години, а той на две), попът ми дал да си държа свещицата. И аз веднага съм посегнал да му запаля брадата! Родителите ми не са ме укорявали за това. До-

ри баща ми намираше, че не е случайно дето след излизането от печат на „Ширинея“ органът на свещеническите братства „Пастирско дело“ отпечата ругателска статия за моето богохулство и е ставало дума да бъда отлъчен от църквата.

— Какво „богохулство“ са намерили в пиесата ви?

— Там има пасажи как художникът Павел Зограф се измъчва, че като няма жив модел да му позира, иконите, които рисува в черквата, излизат „мръсни, светотатни, без одежди като грешници от ада“. Пишеха за „развратното ми съзнание“ във „Фрина“, и че (разбира се, като комунист!) съм рушител на държавата, на „светата църква и родната войска“...[16]

— За кои ваши учители в Павликени си спомняте?

— Хубави чувства съм запазил към Зафир Иванов. Той беше сестрин син на поета и министър в правителството на Земеделския съюз Цанко Церковски. При Зафир Иванов продължих да изучавам стенография. А неговият брат Слави Деветаков беше моят най-добър и неразделен приятел в Павликени. Зафир Иванов беше много отзивчив и начетен учител с леви убеждения. Той най-много ме защищаваше, когато решиха да ме изключат от гимназията заради статията ми във в. „Народ“. Доколкото помня и той беше един от арестуваните при Септемврийското въстание.

Както споменах, ние пристигнахме в Павликени при избухването на Септемврийското въстание през септември 1923 г. Започнаха арести. Заловиха Иван Михалев, който беше „главатарят“ на павликенските комунисти. Неговият брат Крум Михалев беше мой съученик. Арестуваха и учителя-комунист Недко Недков, с когото след това станахме приятели, той покъсно дойде да живее в София... Изобщо през дните на въстанието аз се държах като съчувственик на въстаниците.

— Тогава имахте ли вече оформени политически убеждения?

— Не. Но ви казах, че у дома се смятахме социалисти. А в Павликени още на следната 1924 г. си създадохме нещо като марксистко-ленински кръжок. В него влизаха Чудомир Петров, Христо Узунов и Слави Деветаков.

— За Чудомир Петров споменава в анкетата си и Георги Караславов. Разкажете нещо за него.

— Чудомир Петров беше син на учителка и съдия в Павликени. Бащата — изключително начетен и интересен човек. Той почина през 1943 г. и малко преди смъртта му го заварих у тях в София да изучава... граматика на циганския език! Чудомир също завърши право. Още като ученик беше отпеча-

тал разказ (под псевдоним Съдников) в сп. „Копнежи“ — „Какво чу и видя вятърът“[17]. Изпрати ми броя с надпис: „Да бъде ден първи!“ Но този разказ остана единствен в живота му.

На 10 януари 1944 г. в зимника на съседната къща, в която отишли да се крият от бомбардировките, загина цялото му семейство: майка, сестра, съпруга и двете деца. Нещастието преследваше и самия Чудомир Петров. Същия ден той едва се е прислонил в скривалището на Съдебната палата, когато бомба пада върху адвокатската му кантора на ул. „Цар Асен“. Той остана съвсем сам и душевно потресен. Поех да се грижа за работите и жилището му в Лозенец (ако бяха останали в него, близките му нямаше да загинат!), а изпратих Чудомир при един наш приятел, агронома Марин Попов във Враца. Но и там пада бомба върху жилището. Ужасен, че смъртта преследва и него, Чудомир избягва при други приятели в Попово.

След Девети септември го повикахме в София. Орлин Василев, който стана директор на Радиото, назначи Чудомир на служба и той скоро стана програмен директор. После ме наследи като гл. секретар на Българо-унгарския комитет. Назначиха го и зам.-председател на Комитета за културни връзки с чужбина. Задоми се с полякинята Ванда Смоховска, която е и досега научен сътрудник към Българската академия на науките — разработва въпросите на българо-полските връзки в миналото, има научни трудове. Родиха им се две деца. Чудомир беше назначен съветник в посолството ни във Варшава. Но заболя и през многото години на боледуването неговата съпруга Ванда прояви самоотвержена привързаност към него. Когато Чудомир почина, от името на многобройните му приятели произнесох прощалното слово над гроба му.

— Смятате ли, че той е изиграл някаква роля в творчеството ви?

— От 1926 г., когато Чудомир Петров замина да учи в София, и до края на живота му имам безброй писма от него, естествено и аз съм отговарял на всички, особено през годините, когато дойдох да живея в Добруджа. В писмата си той е съпричастен към моите литературни намерения — кореспонденцията ни е пълна с размисли и преживявания, с истински братски чувства. Той и винаги ме е наричал „брат“. В библиотеката си събираше и пазеше грижливо на отделен рафт всички мои книги, непременно с автографи. Той написа във в. „Култура“ възторжена статия за моя „Клеомен“, озаглавена „Един

диктатор от античния свят“[18]. Изобщо Чудомир Петров беше един от редките хора, с които животът ни премина в неизменно приятелство, главно като творческо съпричастие.

— Споменахте, че и с другите ваши другари от марксическия кръжок сте останали неразделни.

— Да. За Христо Узунов още в „Автобиография“ пиша как майка ми го е обичала много; че е „забележителен човек... с добър практически ум, но с голяма душа и до висша степен благороден“; и че за мен е бил „идеал на трудолюбив и дееспособен човек“.

Когато се събрахме в Павликени, Христо Узунов беше работник. През лятото ходеше да работи като техник на вършачка, а през зимата обзавеждаше маслобойна, дарак и железарска работилница на един хищник Марин Базака. Намерил начин да му превърне бензинов мотор в нафтов. По-късно се събрахме в София, където Христо продължаваше да учи. И когато станах гл. секретар на Софийската община през 1941 г., успях да издействувам назначението на Христо Узунов за секретар на Дирекцията на трамваите и осветлението. Чрез него поддържахме връзка с комунистите на тази най-голяма служба в общината, особено при подготовката на въоръженото народно въстание около Девети септември. Беше женен за лекарка-комунистка Зорка Узунова и в техния дом в днешния квартал „Изток“ живях през време на бомбардировките. В съседство до тяхната къща беше домът на баба Райна Петлева, където заседаваше нелегалният Централен комитет на партията. В книгата си „Щурмът“ Цола Драгойчева говори за това скривалище и как Христо Узунов ги е охранявал. Веднъж дори заедно с Христо охранявахме заседание на Централния комитет, защото наоколо забелязал нощен полицейски обход, а аз имах пистолет и открит лист като секретар на общината да се движа из града след полицейския час... Впрочем за тия събития пиша в сборника „Ден последен, ден първи“.[19]

— В анкетата си Младен Исаев разказва как сте тръгнали заедно от къщата на Христо Узунов през нощта срещу Девети септември, за да завземете общината.

— Да, Младен Исаев беше нелегален и се укриваше при мен — най-напред в жилището ми на ул. „Оборище“ № 23. Но там една нощ, когато в общото ни легло той ми четеше написаната в концлагера поема за Вапцаров, падна близко бомба и едва не загинахме. Тогава Младен дойде у Христо Узунови. И наистина тримата заедно тръгнахме да завземем общината.

Когато ме определиха за кмет, Христо Узунов стана мой секретар. Заедно отидохме „да приемем“ Дирекцията на трамваите и осветлението и съпартийците му там ни посрещаха с въодушевление: „При нас всичко е в ред, другарю кмете!“

По-късно, пак в тази къща на Христо Узунов, написах романа „Последният щурм“.

— От „Автобиография“ узнавам, че третият участник в марксистко-ленинската ви група, Слави Деветаков, е имал поголямо съпричастие към вашите интимни преживявания от павликенския ви период. Разкажете за него и за първите си любовни преживявания.

— В Павликени той беше наистина моят „душеприказчик“ по интимните ми преживявания.

— Там ли се влюбихте за първи път?

— Не. Аз вече бях преживял „голямото“ си любовно разочарование! Първата любовна целувка получих като ученик в гимназията още във Варна. Майка ми имаше приятелка — хребна, слаба женица, омъжена за борец. Нейната дъщеричка Даринка беше много хубаво момиченце, но неспокойно и пакостливо, с някакъв ранен афинитет към момчетата. Аз бях от тия момчета, които тя ту прегръщаше и галеше, ту уж заядливо се боричкаше... и ме целуна! Само толкова. Но аз се чувствувах влюбен, влюбен...

Наскоро заминах за София, после за Павликени и знаех, че Даринка ме е забравила. Но аз не я забравях! Толкова не можех да я забравя, че дадох името Дарина на героинята на първия си разказ „Сънни пориви“.

— На тези ли ваши интимни преживявания беше свидетел Слави Деветаков?

— Не, на следващите... на смешната ми „гимназиална“ любов с една моя съученичка, която беше съвсем слаба по литература. А когато през есента на 1926 г. отидох ученик в Старозагорската гимназия, започнах да получавам от Вяра чудно хубави, поетични писма. Бях много въодушевен от тях! Мъчех се и аз да й пиша така — нали уж минавах за „силен“ по литература, — не, не можех да я достигна! Правеше ми впечатление, че й пишех за някои конкретни работи, а тя не ми отговаряше — четях само поетични любовни излияния... Докато Слави Деветаков дойде в Стара Загора по някаква работа и ми каза: „Ей, Верчо се скъса да ти преписва любовни писма от писмовника!“ И аз гневно скъсах с преписвачката!

— И с това приключиха ли любовните ви преживявания през младостта?

Запитах ви дали сте приключили с любовните си увлечения, защото в „Автобиография“ пишете, че към края на същата 1926 г. сте залюбили Петя Рускова, която после става ваша съпруга.

— Е, да... Историята е такава:

В Павликени аз бях декламатор и артист. Играх главната роля в някаква пиеса „Затворникът“, после в „Пепеляшка“ ролята на Слабоволев, та ме прякоросаха Слабоволчо! Но истинският ми прякор беше Свирчо.

В Павликени започнах да вземам уроци по пиано при една възрастна, с аристократичен вид учителка, Белчева. Моята първа учителка по пиано беше наистина очарователна старица — винаги много чиста и изящна, плаха и покорна пред своя тираничен съпруг със стародавни привички.

Толкова бях очарован от учителката си по пиано, че се стараех да уча и напреднах. Дори изписах от София школа Диабели за четири ръце, за да свирим с една моя съученичка Пенка Кожухарова... и моята ревнива майка ме натупа пред Пенка с една тупалка за дрехи, защото подозираше, че съм се влюбил в нея!

Учител по музика в гимназията ни беше Кирил Трифонов. Той свиреше на цигулка много фалшиво, но беше добър диригент на училищния и на черковния хор, където пеех и аз. Трифонов беше неуморен уредник на всичките ни ученически забави, театрални представления, вечеринки и утра. Участвувах и в поставената от него детска оперетка „Малката кибритопродавачка“ от Мишо Тодоров и пеех:

Княгиня си, разбрах!
Пък аз съм хайдук!
Кат се боиш от грях,
ще си позъзнеш тук.
Лобут да не ям —
отивам да крам!

Пеех сносно, ала играех ужасно лошо.

И за новогодишната вечеринка през декември 1926 г. Трифонов ми даде да пея... арията „Звезда вечерница“ от Вагнер. Когато излязох на сцената да пея с ужасно фалшивия акомпанимент на Трифонов с цигулка — целият салон се кискаше! Аз пея — те се смеят с глас... Бях уверен, че Трифонов ме е научил да пея фалшиво арията. По-късно, когато я чух на грамофонен запис, се оказа, че съм я пял вярно. Хората са се смели на моето „оперно изпълнение“ — с досадни-

те щампи: слагане ръка на сърцето и зяпане към небето, когато произнасям „като ангел светъл и прекрасен...“.

А тази пòказна артистичност беше, защото същата вечер залюбих едно момиченце в „казашки“ дрехи. То беше ученичка в IV клас на Търновската гимназия и дошло през ваканцията при своята майка — учителка в павликенското стопанско училище. След моята ария момиченцето игра казачок — толкова лошо, че му се смяха колкото и на мен!

Така възникна деветгодишната ни любов и двайсетгодишен брак с Петя Рускова.

— Но по това време, есента на 1926 г., вие сте вече ученик в Старозагорската гимназия. Как протече ученичеството ви там?

— Още преди да отида в Стара Загора, там се пуснал слух за пристигането на нов „голкипър“ на най-силния тогава футболен клуб „Берое“. Но аз вече бях решил, заради пианото, да изоставя футбола. Все пак ме избраха член на Комитета за културни и социални грижи на този клуб, в който бяха и двамата поети Иван Мирчев и Иван Хаджихристов. По-късно бях избран и в контролната комисия на Окръжната спортна област. Споменавам това, за да подчертая колко несигурно е разказването на спомени по памет. Излиза, че още с пристигането си в Стара Загора съм се свързал с двамата известни вече поети, работили сме заедно, както съм писал в „Автобиография“, а в паметта ми не е останало нищо от това, не помня дори как са изглеждали тогава.

— А знаехте ли ги като творци?

— Да. Бях чел общата им стихосбирка „Тринайсет мистерии“, стихосбирката „Гибел“ на Ив. Хаджихристов и „Есенна флейта“ на Ив. Мирчев. Когато човек на младини страстно желае да стане писател, всеки край него, който е вече изявен, му е интересен — иска да го види какво и що е, чете писанията му, ако щете, за да премери себе си!

— Хаджихристов и Мирчев не участвуваха ли в литературния ви кръжок „Ехо“?

— Когато сега прелиствам „Ехо“, виждам, че в него има стихове от двамата и от Димитър Гундов, който по това време беше банков чиновник в Стара Загора. Но само с Гундов останахме приятели от това време. В същност аз почти не участвувах в срещите на литературния кръжок. Все нямах време от репетициите и представленията в операта, от уроците по пиано и от многобройните ми други залисии в ръководствата на въздържателното, на туристическото, на спортното друже-

ство... Пък и почти всички в кръжока бяха поети — стесняваx се да бъда между тях, не пишех поезия, за да диря съпричастието им.

— А в каква приятелска среда попаднахте в Стара Загора?

— Още първия ден, когато отидох в училище, пожела да се запознае с мен Димитър Ц. Братанов. Знаел ме от статията ми във в. „Народ". В същност моят баща е бил съмишленик на известния социалист-публицист Цочо Братанов, бащата на Димитър (той много държеше на това „Ц" в името си). А майка ми е бабувала в Луковит неговия по-малък брат, бъдещия академик проф. Кирил Братанов. Възникналото в ученичеството ни приятелство с Димитър Братанов продължава и до днес.

— Седели сте на един чин в гимназията.

— Да. Избраха ме подпредседател на въздържателното дружество „Граф фон Бунге". С Димитър ходехме по сказки из селата и да произвеждаме референдуми за закриването на кръчмите. Аз участвувах като докладчик в събрание за референдум в село Керека, Дряновско. Гласуваха за закриване на кръчмите. Но после едва ме спасиха да не ме бият шайкаджиите на кръчмарите. А Димитър Братанов беше на такова събрание в старозагорското село Опан и добре са го поотупали!

По-късно с Димитър Братанов заедно завършихме право в Софийския университет. Съпругите ни бяха учителки в Ботевградската гимназия и живееха в една квартира. Заедно им ходехме с Димитър почти всеки неделен ден на гости. По-късно той се изяви като публицист и стана един от ръководителите на младежкото социалдемократическо движение после и член на централното ръководство на партия а на социалистите. През годините на фашизма участвуваше в нелегалния централен комитет на Отечествения фронт. Когато бях определен за кмет на София, Димитър Братанов дойде в общината начело на голяма група манифестанти и ме накара да произнеса слово на митинга, че Столичната община е здраво в ръцете на народната власт. После Братанов беше един от радетелите за вливането на Социалдемократическата партия в Комунистическата. И оттогава той е член на ЦК на партията, народен представител. Беше дипломат. Има няколко публицистични книги.

— Излиза, че още в първите дни след пристигането си в

Стара Загора сте попаднали в средата на прогресивни другари. За кои други си спомняте?

— Във въздържателното дружество участвуваха няколко мои съкласници, които после станаха комунисти: Иван Вапцаров, на когото доверявах мъките си по писането на романа „Монахът“ — той стана професор по детски болести в Пловдивския университет и е автор на много научни трудове. Райко Райнов стана професор в Медицинската академия и е известен с трудовете си по трансплантация на бъбреци. Панайот Коларов, професор, беше дълго време лекар в правителствената болница. Стефан Чолаков завърши право и след Девети септември беше главен секретар на възглавявания от Димитър Ц. Братанов Национален комитет за трезвеност... С всички тези мои съученици останахме приятели през целия си живот. И досега си устройваме всеки месец срещи.

Но с други от съучениците ми се случи обратното! Споменах, че още докато бях в Павликени, сп. „Млад турист“ отпечата някои мои работи. Когато отидох в Стара Загора, мой съученик се оказа Димитър Ангелов, който беше председател на клона „Верея“ от Юношеския туристически съюз. Избраха ме за секретар на „Верея“. Но там попаднах във фашизирана среда.

Димитър Ангелов след Девети септември успя да забегне в Западна Германия и много години води злостна пропаганда по радио „Свободна Европа“...

— Споменахте, че сте участвували и в Старозагорската опера. Разкажете за това.

— В същност в юношеството си аз исках да стана не писател, а композитор! В книжата си намерих няколко нотни листове с мои композиции. Опитвал съм се да композирам хорови песни. Ето тази е по последната част на стихотворението „Камбани“ от Едгар По: „Погребален скръбен звън стене вън...“ Моята дъщеря Русаля, която е студентка в Консерваторията, се опита да просвири на пиано композициите ми, но намери, че са написани съвсем невежествено — „просто скарани със законите на композицията“! По моите ноти тя не можа да отгатне мелодията... В Стара Загора продължих да уча пиано при учителя Долапчиев. Той отначало ме сметна кадърен, но скоро се обезсърчи. Все нямах време да ходя да се упражнявам на пианото в неговия дом, пък и той беше далеч от квартирата ми. Изоставих пианото, а с това и композирането.

— Но не и музиката?

— Учителят ни по пеене в гимназията Христо Маников, като чу моя немутирал още дискант-тенор, ми предложи да пея в хора на черквата „Св. Никола“, който той дирижираше.

— Помните ли сега някои от черковните песни?

— По мелодии да. Но по думи... Веднъж попитах попа в черквата какво значи това: „Яко да царя всех подимем, дориносима чинми, алилуя...“ — нещо такова бъбрехме в една от „херувимските песни“, не зная тъй ли се разчленява. Попът ме погледна полуусмихнат и рече: „Абе момче, аз четиресет години го пея, че не знам какво значи!“

Но по това време Христо Маников създаваше Старозагорската опера. Нашият черковен хор стана и оперен. През тези две години, докато бях ученик, участвувах като хорист в оперите „Севилският бръснар“, „Трубадур“ и „Гергана“.

— Излиза, че сте един от основателите на Старозагорската опера през 1926 г.

— Основателите бяха големите. Аз бях единственият ученик, който участвуваше в операта.

— А имахте ли по-близки контакти с артистите?

— Бях много влюбен в примадоната на операта — естествено платонично, по ученически. Гледах я винаги прехласнат в нейната хубост. Струваше ми се някак приказна и вярвах, че непременно ще стане „знаменитост“... Но Ничка се омъжи за един адвокат Баталов, който пееше Алмавива в „Севилският бръснар“ и Никола в „Гергана“. После двамата се преместиха в София и не зная защо престанаха да пеят. Ничка Баталова беше много години библиотекарка на Софийската опера. Това са родителите на диригентката от Музикалния театър „Стефан Македонски“ Росица Баталова.

— А от Старозагорската опера излезе ли някоя „знаменитост“?

— Да. Като хорист в Старозагорската опера започна световната си кариера Тодор Мазаров. Той дойде от Павел баня облечен още в трудовашката си униформа. Бяхме разучили вече „Трубадур“ и понеже можех да подрънквам на пиано, служех на Мазаров за нещо като корепетитор. Така той научи хоровите тенорови партии и в ролите на войници, после на цигани бяхме винаги един до друг, за да му показвам мизансцените. Пеехме: „Кой наший тежък живот украсява... Ей наште циганки!“... Останахме приятели и когато Мазаров беше назначен тенор в Софийската опера. През 1940 г. се срещнахме във Флоренция. С художника-график проф. Веселин Стайков разглеждахме чудесните фрески на Беато Анджели-

ко в станцата на Савонарола от манастира „Сан Марко“, когато влезе Мазаров. Разпрегръщахме се. Той гостуваше във Флоренция с Миланската „Скала“ по случай традиционното световно изложение на рози. Покани ме да го чуя вечерта в ролята на Вилхелм Тел от едноименната опера на Росини. Пя наистина великолепно!

— А какво стана с диригента Христо Маников?

— Ето ви този нотен лист. На него е написано: „Не ще умрат. Прослава. Текст Стилиан Чилингиров. Музика Хр. Маников“. А отдолу: „На г. П. Славински по случай пребиваването им (ето и снимка с него, писателя Чудомир, Боян Болгар и други) в Казанлък, в знак на почит и уважение. 20. V. 1943 г.“ Не помня защо именно в Казанлък се видяхме за последен път с Христо Маников.

— И какво стана по-нататък с интереса ви към музиката?

— Със завършването на гимназията заниманията ми с музика отпаднаха. Нямах пиано, нямах и средства да уча музика. Пък и интересите ми бяха насочени вече към литература. В сп. „Ехо“ беше отпечатан първият ми разказ „Новият човек“.

— Литературата ли беше любимият ви предмет в училище?

— Не. В старозагорската гимназия литература ни преподаваше учителят Маждраков, когото аз намразих.

— Защо?

— От хлапашко честолюбие! Веднъж ме осмя пред класа, дето съм писал в домашното си, че Евгений Онегин „флиртувал“ с Олга — и аз вече не се стараех да бъда добър ученик по неговия предмет. Но имах любим друг учител по литература, Кръстев. Той не ни преподаваше, но ръководеше литературния кръжок и редактираше списанието „Ехо“... Впрочем подробностите можете да прочетете в „Автобиография“. Там има такъв пасаж: „Днес г. Кръстев, раздавайки „Ехо“ в Търговската гимназия, е прочитал и коментирал дълго пред всеки клас „Новият човек“. Казвал е, че „съм дал един красив и завършен стил“, „дълбоко вживяване“, „идея“, „размисъл“ и пр. Казал, че „Новият човек“ била най-хубавата работа в този брой. Как гали всичко туй душата ми! И дразни до възбуждение самолюбието ми. А то значи, че се проявява низкото в мен. Аз чувствувам, че това ме прави нищожен!...“

Съчинението ми естествено беше съвсем слаба ученическа работа. Когато го прочетох сега, виждам, че наистина съм

имал основания много-много да не му се радвам. Но все пак защо ме е сполетяло в същото време нещо съвсем противоположно?

Ръководителят на литературния ни кръжок Кръстев беше преместен, доколкото помня, в Пловдивския учителски институт. Цялата гимназия се стълпи на гарата да го изпрати. Отрупахме го с цветя. Пък и той беше красавец! Строен, винаги изрядно облечен, млад, с черна коса и разкошна, винаги грижливо подбръсвана гъста брада — и досега не съм срещал мъж с такава красива и някак смислена, отговаряща напълно на облика му брада . . .

На негово място дойде някой си Кънчев. Не си спомням кой и какъв беше този човек. Говореха за него, че след земетресението през 1928 г. в Чирпан, когато се пропукала някоя от училищните сгради в Стара Загора и гражданството протестирало, че учениците продължавали да учат в нея, този Кънчев рекъл: „Да се събори, та да намалее малко тая интелигенция!“ . . . И този човек замести Кръстев в литературния кръжок. Зае се „да реформира“ сп. „Ехо“. И най-лоша беше критиката му за „Новият човек“ — отрече всякакъв стил, всякаква художественост, дори най-елементарни познания за граматика, „бъркал съм времената, в които говоря“. Като четял тази първа глава, не можел дори да разбере за какво съм говорел — никакъв сюжет, никаква мисъл, „само нахвърлени думи“ . . . Направо казано, той отрече всичко, което Кръстев утвърди — изкара го пълен профан!

А в това време аз бях започнал да пиша нов роман „Монахът“. В „Автобиография“ съм отбелязал: „И тоя „Монах“, за който всяка дума се кърташе от наболялата ми душа, бе изправен пред дилемата: „Да бъде или да не бъде“ . . . Мога ли? — питах се. И отговорът беше: Не! Оставях перото и плачех, и то с истинско плачевно разположение!“

— Интересно е, че сте започнали писателството си с такива едновременни похвали и отрицания за едно и също произведение!

— Та това продължава и до днес!

— След като сте автор на повече от трийсет книги?

— Разказах тази сълзлива история с първото си съчинение, за да предам известен „опит“ на начеващите млади писатели: Не се отчайвайте!

— Сам вие как преодоляхте своето „плачевно разположение“?

— Продължих упорито да пиша романа „Монахът“. В

същност по-съществените, че подирих по-значителна проблематика от тази на „Новият човек“ за упадъка на буржоазната западноевропейска култура и за идеята за ново обществено устройство, която идеше от революционна Русия. За прогресивните хора ставаше все по-ясно накъде върви Западът с неговите усилия чрез военна диктатура — фашизъм да закрепи капитализма в неговата последна фаза — империализма. И какъв свят изграждат народите в Съветския съюз. Това беше времето, когато на укрепването на Великата октомврийска социалистическа революция ние гледахме като на спасение за човечеството. И тази именно съпоставка на фашисткото унищожение, което ни вещаеше капиталистическият Запад, с идеалите на новото, на комунистическото общество, чието осъществяване беше започнало десетина години по-рано в СССР — тази съпоставка беше залегнала в новия ми роман „Монахът“. Зажадуваният още тогава край на господарския капиталистически свят остана неизменна основа на всичките ми писателски усилия оттогава досега.

— А каква е по-нататъшната съдба на този ваш „Монах“?

— Продължих да го пиша, когато отидох работник в горите на Източна Стара планина, после студент в София. Изпращах ръкописа на моя съученик Иван Вапцаров в Чирпан. Това става през лятото и есента на 1928 г.

Но нали все още сме в Стара Загора... Или свършихте въпросите си за моето ученичество там?

— Не. Не ми е ясно как в Павликени сте били едновременно секретар на спортния клуб „Гранит“ и футболист, подпредседател на туристическото дружество „Чатал тепе“, секретар на въздържателното дружество, председател на културно-просветното дружество „П. Славейков“; сказчик, артист, декламатор, пишете романи, статии, импресии, учите пиано, пеете в черковен хор, имате и любовни преживявания... В Стара Загора — същото: подпредседател на въздържателното дружество, секретар на туристическото, футболист и ездач на кон, пак уроци по пиано, хорист в черква и в операта, член на литературния кръжок, съчинител на романи, и пак любовни преживявания... Кога учехте? И какъв ученик бяхте?

— Лош!

— Все пак, както виждам от диплома, завършили сте гимназия с успех „много добър“.

— Тайната на моето учение е в стенографията. На училище ходех само с една тетрадка в джоба. Стенографирах какво говореха учителите. И те оставаха с впечатление, че мно-

го прилежно внимавам в час. Никога не дешифрирах стенограмите, нито дори ги препрочитах — когато ме изпитваха, говорех каквото и колкото съм запомнил, докато стенографирах. А когато записваш в час, после „знаеш“ урока си... обикновено за тройка!

При това камуфлиране бедата идваше, когато стане въпрос за математиката. От първия до последния клас останах безнадеждно слаб по математика. И доколкото ми пишеха по милост тройки, то беше, защото по „словесните“ предмети имах и шестици. Но изобщо моите интереси винаги са бивали не в училището, а извън него.

— Поведението ви поне „примерно“ ли беше?

— Ами! Още във френската забавачница бях „хàлест“ (от хàла), по израза на мама. Едва в последния клас на гимназията вдигнаха поведението ми на „примерно“, за да мога да взема диплом.

— Обичахте ли да четете поезия, белетристика, драми, критика, теория на литературата?

— Да си призная, не съм обичал много поезията, както обикновено с нея започват младите хора, които проявяват литературни наклонности. Учех наизуст стихотворения, декламирах ги, но поезията не ми е била такава душевна потребност, както да кажем четенето на древногръцките драми.

— Но вие и досега знаете десетки стихотворения наизуст: от Петьофи, Ботев, Вазов, Яворов, Славейков... Кои стихотворения най-често си спомняте?

— Петьофи е моята особена поетична страст. От Ботев, както повечето българи, зная и обичам много стихотворения. От Вазов — също, вече ви казах как от дете декламирах „Ековете“. От Яворов с най-голямо въодушевление съм декламирал „Бежанци“ с неговото „О, господи, проклет бъди!“... Но свой учител в поезията съм смятал Пенчо Славейков. Не случайно първата ми книга „Фрина“ е вдъхновена от Пенчо Славейковата поема „Фрина“. Според мен Славейков е поет-философ, който умее не да изказва, а да разказва мислите си.

— А теорията на литературата занимавала ли ви е?

— Да. Моят ранен интерес към древногръцката литература и споменатият реферат, който написах още като ученик, беше най-вече свързан с теорията на литературата. Още в началото на моите писателски опити вече знаех кое е ямб, хорей, амфибрахий, дактил, анапест, цезура, рима. И какво е сюжет, завръзка, кулминация, развръзка, изграждане на образи...

— Споменахте веднъж, че сте имали „късмета“ да познавате проф. Боян Пенев и проф. Иван Шишманов.

— Не, лично не съм ги познавал. Моята сестра Рада живееше в София и аз ходих от Стара Загора при нея. Приятелят ми Чудомир Петров ме заведе на една лекция на проф. Боян Пенев и на две или три лекции на проф. Иван Шишманов. Те и двамата бяха по онова време много популярни литератори — на лекциите им се тълпяха студенти и от другите факултети.

— Какво впечатление ви направи Боян Пенев?

— Много силно! Той беше изключително ерудиран учен. А освен литератор беше и голям познавач на музиката. Това много ме впечатляваше, защото по онова време — есента на 1926 г. — вече пеех в хора на Старозагорската опера.

— Било е към края на живота на Боян Пенев.

— Да, доколкото помня, той почина през лятото на следната 1927 година.

— А впечатленията ви от проф. Иван Шишманов?

— Те също бяха възторжени. Той изнасяше лекции по история на западноевропейските литератури. Това за един начеващ писател беше въвеждане в големия свят на литературата. Преди да почине в Норвегия (Осло) през 1929 г., аз ходех и на други лекции на Шишманов. По-късно се сприятелих с неговия син, писателя Димитър Шишманов, с когото имам интересна кореспонденция. Впрочем още по-късно станахме и родственици — моята съпруга Милка е от рода на Шишманови. Проф. Иван Шишманов е един от героите на моя мемоаристичен роман „Революцийо, спри!“. Откъс от този роман, в който се говори за проф. Шишманов, беше отпечатан в „Лит. фронт“[20].

— А познавахте ли Гео Милев?

— Не. Той беше убит през 1925 г., когато учех в Павликени. Но имам хубаво приятелство с неговата дъщеря Леда Милева. Гео Милев има две сестри и брат, които живеят в Америка и Англия. Те са ми идвали на гости тук в Балчик. Имам снимка с тях на терасата.

5. СТУДЕНТСТВО

— През есента на 1928 г. постъпвате студент по право в Софийския университет...

— Не, още не...

Чрез познат на сестра ми си намерих работа в таксатор-

ска група и ни изпратиха да измерваме гори в Източна Стара планина в село Кюпрюкьой, недалеч от Старо Оряхово. Седалището ни беше в Божурово — едно селце от шест-седем къщи високо в планината, всред необгледни гори. Моята задача беше да нося тежкия сандък с теодолита, триножника и една разграфена рейка. Но така можах да си припечеля пари за университетската такса.

В това селце Божурово живееше един от Ботевите четници, дядо Кръстьо (Андреев?). Беше вече много стар, слаб и изтощен, с едно замъглено стъкло на миниатюрните си очила, а стъклото на виждащото око беше ясносиньо. Бе се наел в селцето да пасе стадо свини на господаря. Това бяха двеста или повече полудиви черни прасета, които напролет старецът пущаше свободно да пасат из горите. Наесен, за да събере стадото, хващаше някое малко прасенце и се покачваше с него на високо дърво. От квиченето на прасето цялото стадо се струпва под дървото. И щом се усмири стадото, подкарват го към пазара в Провадия или Синдел.

За съдбата на този Ботев четник написах още там, в горите на Божурово, очерк, който беше отпечатан във в. „Планинче" под заглавие „Старият бунтовник"[21].

— Вие сте известен и като очеркист. Това може ли да се сметне като първа ваша очеркова работа?

— Да, при това очерк в литературата за деца, ако има такъв „детски" жанр... През септември се върнах в София и се записах студент в Юридическия факултет.

Походих безработен, докато трима бивши ръководители на Юношеския туристически съюз ме привлякоха на работа там, където работеха и те — в акционерното дружество „Нафта".

— Какво беше това дружество?

— За доставка на петролни продукти от Румъния. Видяното и преживяното в „Нафта" ми послужи по-късно за романа „Победени хоризонти". Но засега, по хронология, би трябвало да разкажа за Юношеския туристически съюз.

— В туристическото движение сте започнали първите ваши литературни изяви, нали?

— В Стара Загора, доколкото си спомням през май 1928 г., се състоя конгресът на Въздържателския съюз, на който ме избраха член на редколегията на съюзния орган „Трезвеност". Но в това време правителството разтури съюза като организация, ръководена от комунистите. Голяма част от тази про-

гресивна младеж подири област за изяви в туристическото движение.

Пак в Стара Загора, през лятото на същата 1928 г., се състоя и конгрес на Юношеския туристически съюз. Изразител на лявото течение в туристическото движение се очертаваше Петър Димитров — Рудар. Той беше председател на тричленната редколегия на съюзните издания: илюстрованото списание „Млад турист", вестничето за деца „Планинче" и сп. „Организатор". На този конгрес аз бях избран член на Централното настоятелство на съюза и завеждащ подготвителните чети. Рудар ме привлече и за член на редколегията.

По това време работеха като чиновници в „Нафта" трима бивши ръководители от дясното течение в туристическото движение: Лазар Попов, Александър Батенбергски и Стефан Попов. Като ме настаниха на служба в „Нафта", те смятаха, че ще бъда проводник на тяхното влияние в съюзното ръководство и в редакцията на съюзните издания. Но аз се присъединих към възглавяваното от Петър Димитров — Рудар ляво течение. Насърчаван от Рудар, започнах да пиша първите си разкази за деца.[22]

— Може ли да се каже, че първите си насърчения в детската литература сте получили от Петър Димитров — Рудар?

— Напълно. Той беше вече известен критик на детската ни литература. През 1927 г. тогавашното най-голямо издателство „Хемус" издаде негова книга — първата в нашата литература критическа книга върху творчеството за деца. През 1928 г. по негов почин беше създадено и Дружеството на детските писатели, на което Петър Димитров — Рудар беше избран за секретар, а Димитър Шишманов за председател. По-късно, през 1946—1948 г. Рудар беше и председател на Дружеството на детските писатели.

Нашата връзка не е прекъсвала никога оттогава досега. Когато Рудар завърши университета през 1929 г. и отиде адвокат в родния си град Сливен, аз го наследих като председател на редколегията на „Млад турист", „Планинче" и „Организатор". На конгреса в Плевен бях избран и за подпредседател на Централното настоятелство на ЮТС, като продължих да завеждам подготвителните чети. Когато поех редактирането на съюзните издания, промених форматите на „Млад турист" и на „Планинче". Привлякох за художник учителя ми по рисуване в старозагорската гимназия Тома Григоров. Той илюстрира и първите мои разкази за деца, печатани в „Пла-

нинче". Пишех и статии по организационни въпроси в сп. „Организатор", импресии и статии за природата в „Млад турист".

— А къде се печатеха тези издания?

— В печатницата на Братя Божинови, която се намираше на сегашната ул. „Васил Коларов" срещу кино „Солун". До киното беше и канцеларията на съюза. Единият от братята, Кольо Божинов, беше много сприхав и вечно се карахме за пари. Но ни чакаше да платим, когато имаме, защото беше страстен турист.

— А как разпространявахте изданията?

— По клоновете на съюза. Когато Петър Димитров, после аз поехме редакторството и станаха по-угледни илюстровани издания, давахме ги за свободна продажба. Мнозина, в това число Стилиян Чилингиров, Димитър Шишманов, Емануил Попдимитров написаха добри отзиви за „Млад турист" в пресата.[23]

— Още от студент сте придобили големия си редакторски и публицистичен опит. Това помогна ли ви в живота?

— Много! Още тогава започнах да участвувам в редактирането и на още едно списание „Радио преглед", което издаваше един от чиновниците в „Нафта" Колушки[24].

— А бяхте ли заплатен като редактор?

— Не. Обратно, когато съюзът нямаше пари — а почти винаги нямаше — и печатницата не ни даваше готовите броеве, аз им плащах от свои пари, или сключвах заеми.

— В редколегията помагаше ли ви някой?

— Почти не. Ние бяхме само трима за всичко, включително и за опаковката и експедирането на трите издания. Единият член на редколегията Сергей Ташков беше директор във фирма за доставки на филми за тогавашния Модерен театър (днешното кино „Церковски"). Ташков рядко участвуваше в работата на редколегията, беше все много зает. Третият член се казваше Бошнаков. С него не се разбирахме, защото нищо не умееше да върши от редакторската работа. Така че всичко трябваше да върша сам.

— Колко време трая работата ви като редактор на тези издания?

— Близо три години. През 1931 г. надделя дясното течение в младежкото туристическо движение и бях принуден да се оттегля от съюзното ръководство. В условията на настъпващия фашизъм, особено след 19-майския преврат и по-късно през Втората световна война, на политическата сцена излязоха почти всички бивши председатели на Юношеския турист-

ки съюз. Те станаха идеолози на фашизма, сгрупирани около списанията „Млада България“ и „Нация и политика“. Всички бяха избрани за народни представители. И задето са гласували за обявяването на войната на САЩ и Англия, народният съд ги осъди на смърт: Лазар Попов, Иван Батенбергски, д-р Божко Ковачевски, д-р Никола Минков, който беше най-ревностният пропагандатор на Мусолиновия фашизъм у нас. Успяха да избягат в Германия само Стефан Попов — Графа, който стана сътрудник на американската радиоцентрала „Свободна Европа“, и д-р Драгомир Цонев, който възглави Германо-българската търговска камара в Берлин. Така завършиха главатарите на дясното течение в младежкото туристическо движение. Впрочем за това аз написах спомени в сп. „Турист“.[25]

— А как продължи дружбата ви с Петър Димитров — Рудар?

— И след като замина за Сливен, Рудар продължи да участвува в туристическото движение като най-изявеният представител на неговото прогресивно крило. Участвувахме заедно на конгреса в Лом — там той беше избран за председател на конгреса. А на конгреса в Търново Рудар се противопостави открито на предложението делегатите да минат под строй пред генерала, командуващ гарнизона. Той издаде заповед да го арестуват, но Рудар успя да избяга. Но беше уволнен като стажант-юрист по закона за защита на държавата. С Рудар водехме оживена кореспонденция до Девети септември, главно по литературни въпроси. Пишех му за всеки мой замисъл и получавах неговите мнения. Трябва да кажа, че съветите и критиките му биваха винаги доброжелателни, строго принципни и взискателни идеологически. В Сливен той се явяваше защитник в процесите против комунистите. И досега пазя в книжата си копие от обвинителния акт по процеса на Грудев и други ръководители на Сливенската окръжна партийна организация — Рудар ми го изпрати, защото пишех пиесата „Ориз“ и ми трябваха материали за обвинение пред съд в комунистическа дейност.

След Девети септември Рудар беше избран за главен секретар на Съюза на българо-съветските дружества. Той работи няколко години с Георги Димитров и написа много популярна книга разкази за него.

Рудар беше и редактор на първото четиритомно издание на моя цикъл романи „Краят на господарите“ и написа много задълбочен предговор за моите книги.

Винаги съм смятал Рудар за един от моите най-близки и незаменими приятели.

— През годините на студентството си вие сте започнали и своята публицистична дейност. Разкажете по какъв повод са написани тези многобройни ваши статии и отзиви за филми и театрални произведения.[26]

— Инициатор на публицистиката ми беше споменатият мой съредактор Сергей Ташков. Той ми поръчваше да гледам филмите на Модерен театър и да пиша за тях.

— Кой определяше къде да печатате тия отзиви?

— Ташков ги пласираше като реклами по вестниците. Плащаше и на мен малък хонорар.

— Той към прогресивното течение на туристическото движение ли се числеше?

— Беше демократично настроен, благороден и разумен човек. Обичах да ходя с него из планините.

Впрочем, Сергей Ташков е свързан и с моите женитбени работи. Той стана мой кум при женитбата ми с Петя Рускова. А кумата беше моя съученичка от Стара Загора, Кирила Константинова. По-късно тя беше дълги години директорка на гимназията в Кърджали, омъжи се за кмета на града Герджиков и техен син е бележитият бас от Народната опера народният артист Павел Герджиков.

— Разкажете как прочете животът ви през студентските години, между 1928—1932.

— Искате да кажете как протече мъченичеството ми през тези години? Защото трябва да разкажа как едновременно работех като стенограф-машинописец в „Нафта“ по осем часа дневно. В извънработно време, нощем, попълвах с цифри грамадни таксационни листове за измерванията на горите — да припечелвам пари, за да може брат ми Асен да учи медицина. Редактирах туристическите издания и пишех разкази и статии за тях. Пишех отзиви за филми. Написах драмите „Никола Панов“ и „Фрина“. Университетските лекции не посещавах, но изпитите си вземах редовно. Излетувах страстно — строехме съюзната хижа „Кумата“ на Витоша и почти всяка неделя носехме от София дотам в раници тухли и керемиди или на рамо дъски и греди; там, до хижата, загина от „бялата смърт“ един от членовете на Централното настоятелство, талантлив научен работник и чудесен другар литератор Мици Бърдаров. Аз избягнах неговата участ, защото тръгнах по-късно с някои от другите членове на Централното настоятелство и снежната буря ни застигна по-ниско в планината, където се прию-

тихме в овчарска землянка... И през всичките четири години на студентството боледувах от нетърпимо хроническо главоболие — вследствие на преумора и безсъние.

— Какво определи избора ви да следвате право?

— Към правото се насочих не за това, че имах влечение към тази наука. През ония години в Юридическия факултет се постъпваше направо — стига да имаш пари за голямата такса и за издръжка. Аз нямах издръжка — обратното, трябваше да работя, за да издържам брат си Асен да завърши гимназия и да следва. Малката ми сестра Анеля също трябваше да учи. Майка ни се принуди да отиде акушерка в Костинброд, после в Сливница. Баща ни все боледуваше... Юридическият факултет единствен даваше възможност да работя като чиновник и да уча. Явявах се в университета „нелегално" — тогава нямаше сегашното задочно следване „без откъсване от производството". Когато успявах да се измъкна през работното време от „Нафта" — ходех да ми разписват студентската книжка. За изпитите ползувах годишната си отпуска.

— Добър студент ли бяхте?

— Ами! Завърших университета с успех едва „среден"! Залъгвах се с това, че правните науки все пак дават по-широк кръгозор. Мислех си, че ще мога да попадам на интересни сюжети, особено ако стана съдия или адвокат. Но дори това не можах да постигна — останах си неук правист, годен най-много за някаква чиновническа служба.

— Кои от професорите си помните?

— Интересна личност беше професорът ни по обща теория на правото Венелин Ганев.

Той ме беше запомнил оттогава, защото на Девети септември, когато стана регент, а аз кмет, се е произнесъл твърде неласкаво за мен пред своя секретар и мой приятел Владимир Кутиков.

— Други свои професори помните ли от това време?

— Те почти всички бяха видни буржоазни политици, бивши министри: С. С. Бобчев, Т. Г. Данаилов, Д. Мишайков, Баламезов, Фаденхехт, Петко Стайнов... С Петко Стайнов се сближихме, когато станах писател — той беше съпруг на колежката Ана Каменова. Членувахме в „Клуб 39" и на една среща ми припомни как съм издържал при него изпита си по административно право.

— Когато завършихте право, станахте ли адвокат и приложихте ли съветите на проф. Петко Стайнов?

— Бях една година стажант и в същото време помощник-юрисконсулт в „Нафта“.

— А защо напуснахте „Нафта“?

— Заради още едно стълкновение с мой професор, което ми послужи после при писането на романа „Победени хоризонти“.

Професор Йосиф Фаденхехт беше женен за сестра на чинка ми Мария — съпругата на моя чичо Петър Чолаков — Зарин, актрисата. Така че с професора „се родеехме“ — затова на изпита той коварно ми задаваше въпроси извън билета, за да не би някой да помисли, че като сме родственици е благосклонен към мен. Едва не ме скъса — писа ми по милост тройка. Естествено много му се гневех.

Бях вече помощник-юрисконсулт на „Нафта“, когато петролните компании Стандард ойл компани, Шелл, Сокомбел и Нафта се картелираха, за да не се конкурират повече. Ние с юрисконсулта Иван Иванов бяхме придадени към проф. Фаденхехт да изготвим документите по регистрацията на единственото акционерско дружество „Петрол“.

На един банкет в Славянска беседа, който директорът на „Нафта“ Хаим Рабинович даде на уволнените „свои ценни сътрудници“, трябваше и аз да вдигна тост. И съвсем нетактично разказах за манипулациите на Международния нефтов картел и за ролята на българските печалбари от ограбването на народа. Помня, че споменах как при картелирането на петролните дружества се получава така, че българският селянин, който преди купуваше един литър газ за осветление по цена колкото струва килограм жито, сега ще трябва да купува газта по осем лева литъра, докато при световната икономическа криза от 1929—1930 г. цената на житото му е около лев и половина. Това е смисълът на картелирането: единственото петролно дружество в България ще продава газта по цените от Мексиканския залив, плюс фрахт, т. е. плюс транспортните разноски през целия Атлантически океан, през Средиземно, Бяло, Мраморно и Черно морета, до Бургас. А газта идваше просто през Дунав от Румъния!

Не ме оставиха на служба в новото дружество. Чичо Петър Зарин ми каза, че Фаденхехт не ме искал в „Петрол“. (Бях го помолил да ходатайствува за мен пред баджанака си, че по това време много трудно се намираше работа.) А освен родството ни бях и по други линии свързан с Фаденхехтовци: по-голямата дъщеря на професора се омъжи за моя кратковременен приятел — артиста от Народния театър Порфирий

Велков. „Кратковременен“, защото той почина по това време. По-малката дъщеря на Фаденхехт стана съпруга на друг мой приятел — режисьора на Опитния театър, по-късно създател и директор на Сатиричния театър Стефан Сърчаджиев. Тези мои приятелства с театралните дейци възникнаха във връзка с това, че по същото време разгоря моят интерес към театъра и пишех освен статии, още и драмите „Никола Панов“, „Фрина“, по-късно „Ориз“, „Клеомен“ . . .

— Разкажете как се насочихте към драматургията. Кога ви заинтересува театърът?

— В детството ми театри нямаше. Само в двете страни на входа за Морската градина имаше две бирарии „Грозд“ и „Златна котва“. В едната от тях даваше представленията си трупата на Ибиш ага — някакви пошлятини с кючеци и дайрета. Но това е първото театрално представление, което съм видял в живота си.

По същото време Варна стана комуна и беше създаден работнически театър. Като деца ние се навъртахме около театъра при Градския часовник и в клуба на Комунистическата партия. Но заминах да уча в София. Разказах вече как там ни водеха в Народния театър и как сградата изгоря.

— Вашата първа книга е драмата в стихове из живота на древните атиняни „Фрина“. Разкажете как стигнахте до драматургията? Кои смятате за свои учители в този жанр?

— Споменах, че като ученик в гимназията изнесох беседа за древногръцките драматурзи Есхил, Софокъл, Еврипид. Очевидно съм обичал да чета „Прикованият Прометей“, „Едип цар“, „Медея“. Но защо от 15-годишната си възраст още съм четял именно тези книги, това не бих могъл да кажа. Пленявало ме е удивителното въображение, което древните гърци са вложили в своята митология, в скулптурата и строителството.

— В какви преводи ги четяхте?

— Главно по преводите на проф. Александър Балабанов и на проф. Г. Кацаров. Много ме увличаха Плутарховите „Знаменити люде — сравнителни биографии“, откъдето взех сюжета за втората си драма „Клеомен“. Тогавашното издание, превод на проф. Г. Кацаров, беше с много печатни грешки. Името Агиатида беше отпечатано на много места Агнатида. Не съобразих да проверя точно името и възприех Агнатида — просто защото в стихосложението Аг-на-ти-да (ударена, неударена — хорей) вървеше по-леко от А-гиа-ти-да (ударена, неударена — дактил). При сегашното издание на „Клеомен“ в

Избрани произведения т. 2 е Агиатида, каквото е било истинското име на спартанската царица.

— А от по-късната драматургия кои автори ви бяха най-близки и въздействуващи?

— След жадното юношеско четене на всякакви книги много отрано престанах да чета книги заради съдържанието им — „да видя какво ще стане". Предпочитах вече хубаво написаните книги, които ми носят естетическа наслада. Четях ония, от които можех да осъзная как трябва да пиша; как е постигнато майсторството — да осмислям изобщо себе си като писател. Може би ще ви се стори странно, но от всички автори най-много в този смисъл чета Гогол. Той е моят образец за творец на книги за естетическа наслада, за художествено майсторство, за бистрота на художествената мисъл, за сюжети и образи. Години и години, та и досега на нощното ми шкафче са „Мъртви души" и „Ревизор". И когато в часовете на отдих искам да ми се случи нещо хубаво — просто отгръщам на някоя страница, чета и ми става ведро, весело... Завиждам на този вълшебник! Каква удивителна способност да каже точно това, което е нужно, за да обрисува образа; при това винаги някакъв необикновен образ. И какъв разобличител на човешките недъзи, какъв незавоалиращ се сатирик!

— След като завършвате право, вие записвате докторантски курс. Кое определи намерението ви да пишете докторска дисертация по право?

— Това, разбира се, беше глупаво — човек, завършил едва с тройка науките си, да иска да става научен работник!... С моя съученик от Варна Владимир Кутиков се събрахме в университета. Аз работех в „Нафта", а той посещаваше лекциите и учеше за изпитите. След работното време отивах у тях. Живееха в една къщица на височината при гара Сердика. Влади ми разказваше това, което е прочел през деня или слушал на лекциите, и продължавахме да четем по-нататък. Естествено без негова помощ едва ли бих завършил редовно ученето си, но го завърших съвсем формално — колкото да се каже, че имам висше образование. И когато с Владимир Кутиков трябваше да решим какъв „път в живота" да си изберем, казахме си, че е най-добре да станем научни работници. Той имаше напълно данни за учен и се насочи към международното право. А аз с моите съвсем бедни познания по правото реших да използувам интереса си към древногръц-

ката история, за да взема докторска дисертация по държавното право на древна Атина. А като не разчитах много да успея, записах се едновременно студент по философия — запазил съм студентската си книжка. Но философия следвах само една година.

— Защо? Не ви ли заинтересува философията?

— Осъзнах, че съм негоден за научна работа, още по-малко за философия. Нямах просто способност да мисля във философски категории. Все клонех да разказвам, вместо да изказвам мислите си. Стана ми ясно, че моят начин на мислене е не научен, а писателски. Това и провали научната ми кариера.

— Все пак ставате сътрудник на „Философски преглед"! И сте завършили едногодишния докторантски курс, писали сте докторска дисертация. Разкажете за това.

— Разказал съм в един спомен за проф. Ал. Балабанов.

— Какъв човек беше проф. Балабанов?

— Чудак! Доста колоритна личност с много странности в държането — и неволни, но най-често преднамерени, — но жив, неравнодушен човек.

— Той взе ли участие в защитата на вашата дисертация?

— Не. До защита въобще не стигнах. Деканът на Юридическия факултет не се съгласи професор от друг факултет да ми бъде научен ръководител. И аз не довърших дисертацията — нямаше смисъл.

— Съжалявате ли, че не сте станал научен работник? Нали след Девети септември са ви предлагали да станете професор по древно право?

— А, не зная дали беше много сериозно това предложение. Академик Евгени Каменов, който беше тогава декан на Юридическия факултет, наистина ме попита дали бих се наел да водя катедрата по гръцко и римско право. Но аз си знаех, че нямам качества за научен работник и отказах... Не съжалявам и за докторската титла — за какво щеше да ми бъде? Едно щастливо за мен обстоятелство беше, че по същото време — есента на 1932 и пролетта на 1933 г. — пишех „Фрина". За нея използувах познанията, които натрупах за държавното устройство на древна Атина. И щом написах пиесата, някак естествено си дойде тласъкът да се насоча само към писателството.

6. ПЪРВИ КНИГИ

„Фрина“

— Научните ви занимания са били нещо като подготовка за първата ви книга „Фрина“. Как попаднахте на този замисъл?

— При едно предизпитно мъчение... Учехме с Влади Кутиков за последните си университетски изпити. Беше ме нетърпимо отегчило четенето за правното положение на амбулантните търговци. Искаше ми се да мисля за нещо хубаво, далечно... И на една книжна салфетка започнах да драскам на стенография стихове. Написах я за около шест месеца.

— Помагаше ли ви някой?

— Да, Константин Кисимов. Той беше актьор в Народния театър, а аз обичах страстно театъра и бивах все там — правостоящ, че никога нямах пари за билет с място. И когато започнах да пиша „Фрина“, не подирих за съвети писател, литературен или театрален критик, режисьор. Някакво вътрешно доверие ме отведе при Кисимов.

— Каква оценка даваше той на пиесата ви?

— Аз пишех сцена след сцена и му ги носех да ги чете. Даваше все лоша оценка — винаги от нещо биваше недоволен, особено от стихосложението. „Не е достатъчно хубаво, разбираш ли? Още нещо трябва — пиши по-поетично. Музика да звучи, музика!“ Но ме насърчаваше да продължавам. И аз се мъчех още и още.

— А как стана издаването на тази ваша първа книга?

— Аз не пишех „Фрина“ с намерение да я печатя, нито за театър. Едновременно с нея написах и друга пиеса — „Никола Панов“ — ето, на машинописа е отбелязано, че е завършена на 18. I. 1934 г. Тя е на съвременна тематика: за един младеж учител с писателска дарба, който, за да се откъсне от унищожаващата го провинция, прави опит да сключи брак с богата наследница. Но той е комунист. Другарите му го укоряват — има такива реплики: „Трябва ти жена да те разбира. Трябва ти една Крупская, а не суетна гъска!“ Или: „Ти не си никакъв марксист нито по душа, нито по ум. Напразно сме те смятали пролетарец и борец!“

Не дадох тази пиеса нито в театър, нито за печат. Смятах я „домашно упражнение“. Същото би станало и с „Фрина“, ако не бе се случило да я наградят на един конкурс за българска драма. И издателството на Т. Ф. Чипев я издаде.[27]

— Значи ако „Фрина“ не бе попаднала на конкурса, не бихте я издали. Защо?

— Не че не исках да видя свое произведение отпечатано. Но да бъде издадена моя пиеса, при това неиграна от театър, ли изглеждаше нещо едва ли постижимо — поне в близките години. Пък и кое ли от частните тогавашни издателства би се заело да печата драма, че и в стихове, та и с тематика от античната древност, написана от никому неизвестен начеващ автор. Би ли спечелило нещо издателството от такава книга?

Аз пишех „Фрина“ някак по вътрешна нужда, по „забременяване“ от идеята „за всепобеждаващата сила на красотата“.

— А предложихте ли пиесата на някой театър?

— Да, на Народния театър. Но изчаках да се появят оценки за нея. Запазил съм някои от критиките[28] на много известния на времето преподавател по гръцки и латински език в Образцовата гимназия Крум Димитров, на академик Петър Динеков, на бъдещия професор във ВИТИЗ и редактор на сп. „Театър“ Пенчо Пенев и други. Повика ме драматургът на Народния театър Николай Лилиев. Прочел с интерес пиесата. Имала някои хубави качества. Но едва ли някой режисьор би се наел да я постави.

— Защо?

— Не би намерил актриса за ролята на Фрина. Пиесата ли по самата си същина — че съм взел такава героиня — не може да послужи на театъра. Освен това постановката ѝ би струвала много скъпо.

— Не направихте ли опит с друг театър?

— Не.

— А сега как гледате на тази ваша първа книга?

— Много отдавна не съм я чел, но ми се струва, че сега ще се натъкна преди всичко на нейната идейна еклектичност. И на младежкото неумение да психологизирам. Ще открия много недостатъци от драматургичен характер. И в езика... Но във „Фрина“ са заложени някои от основните особности на цялото ми по-нататъшно писателство.

Преди всичко това е упорството ми винаги да се заемам с възможно най-трудни писателски задачи. Представете си 21—22-годишен младеж, наистина позапознат с древногръцката история и литература, но ненавлязъл в спецификата на театралните изисквания, пише направо драма в стихове на античен сюжет. Не кратки лирични стихотворения, не импресии или по-

не разкази, а направо драма! При това в политическа действителност с погазена демокрация и въведена фашистка цензура.

И за друга особеност на „мъчни търсения“ говори тази първа моя книга: че се стремя да разгръщам сюжетите си винаги върху фона на големи социални събития. При „Фрина“ става дума за социалните проблеми около богохулството, към които са били особено чувствителни древните хора, и то изнесени пред съда на народа (хелията). Същото е и със следващата ми пиеса „Клеомен“: там фон е социалната революция в Спарта за подялба земите на имотните между безимотните. И при следващата пиеса „Ширинея“ — тя има за социален фон Априлското въстание от 1876 г. А можех за книги със сюжети от елинската древност да вземам просто митологични случки, без да намесвам социалните условия и обществените борби. Исках да напиша произведение не от митологията и легендите на древните гърци, а за тяхната историческа действителност; не с мистическо, а с реално историческо светоусещане. И непременно с алюзии за нашата съвременност, за подобни и наши стълкновения.

Особено ме измъчи старанието да построя пиесата на по-широка социална основа. И как да ѝ предам съвременно звучене — с намеци за класовата същност на робовладелското общество, за неговия експлоататорски облик, който има много сходства с експлоататорската същност на буржоазното общество. В пиесата наистина има намеци за работническата класа и за господарите. Един от робите Фларх говори на господаря си Формион:

> В работилницата ти коват оръжия
> безброй работници и роби,
> за някакви си четири обола дневно —
> толкоз, колкото заплащаш ти
> за тоз потир фригийско вино!

И за да бъде така, трябваше да намеря различна от класическата мерена стихотворна реч — друга, която да отговаря на реалистичния характер на творбата. Познавах теорията на класическото стихосложение, можех да напиша драмата си в стихове. В това време дори пишех пиеса „На Олимп“ в класически стихове. Можех да напиша „Фрина“ и в бели стихове — те бяха на мода по онова време. Но реших, че и това не бива — трябва да намеря друг вид стихосложение. И възприех следното:

Във всяко изречение думата, върху която пада логическото ударение на мисълта, да излиза на нов ред с променен ритъм. Да кажем, започвам изречението в ямб. Когато стигна до думата, върху която пада логическото ударение, изнасям я на нов ред с нов ритъм, например хорей или амфибрахий, анапест. И се получава наистина не гладка, напевна, ритмична реч, а по-естествена и по-динамична. Аз си я наречох „драматическа реч".

— Как звучеше на сцената тя?

— При постановката на „Клеомен" актьорите я харесаха. Защото при произнасянето на репликите не трябва да се замислят на коя дума да акцентуват — това си идваше от само себе си с промяната на ритъма.

— Бихте ли обяснили с пример същината на „драматическата реч"?

— Да, ето... Само че ще взема текст от „Ширинея":

НАШЕТО ВЪСТАНИЕ ЩЕ БЪДЕ
(ударена, неударена — хорей)
САМОЖЕРТВА —
(неударена, неударена, ударена — анапест)
ВЕЛИКА ДОБРОВОЛНА САМОЖЕРТВА НА НАРОДА,
(неударена, ударена — ямб)
ЗА ДА КАЖЕ НА СВЕТА,
(неударена, неударена, ударена — анапест)
ЧЕ БЪЛГАРИНЪТ Е РОДЕН
(неударена, ударена — хорей)
ЗА ПО-ВИСОКА УЧАСТ —
НЕ ДА БЪДЕ РОБ!
(неударена, ударена — хорей)
(ударена, неударена — ямб).

Забележете, че ако думата „саможертва" не бъде в анапест, а в хорей, ще звучи като САМО ЖЕРТВА и ще има друг смисъл.

— Нова и интересна оценка на вашата „драматическа реч" дава литературният критик Симеон Хаджикосев в своята статия „Драматургията на Петър Славински"[29]. Кажете, лесно ли постигнахте тази форма?

— Никак не лесно! Или може би относително лесно, просто от това мое си вродено чувство за ритъм на речта. Когато пишех в „драматическа реч", всичко някак си вървеше по вътрешен ритъм. И ако нейде ритъмът започваше да „куца",

сверявах с теорията: къде е ямб, къде хорей, дактил, амфибрахий...

— Как се развиха по-нататъшните ви отношения с Кисимов?

— Разказал съм това в главата „Патриот на чудесния град" от книгата „Просторите на Добруджа": как нашето приятелство продължи предано до онзи фатален ден на 16 август 1965 г., когато тук, в Балчик, Косьо Кисимов загина при една нелепа автомобилна катастрофа.

„Клеомен"

— Нека поговорим за следващата ваша книга „Тиранът Клеомен". Как възникна замисълът за такава остро политическа, антидиктаторска пиеса?

— Замислих да напиша тази пиеса през 1936 г., когато цар Борис тръгна по пътя на Мусолиниевия и Хитлеров фашизъм, т. е. към военна диктатура на буржоазната върхушка. Това ме тревожеше, както тревожеше въобще всички прогресивни хора. Искаше ми се някак да отреагирам на това настъпление на фашистката диктатура.

Но тогава имаше цензура и не можеше да се говори открито и направо в защита дори на обикновената буржоазна демокрация, камо ли за революция и социализъм. И реших да използувам иносказателно Плутарховите животописи за Агид и Клеомен. Пиесата отначало не ми се удаваше, защото трудно намирах аналогиите между древността и сегашното време — все пак онова общество е още робовладелческо, а нашето, преминало през феодализма, е капиталистическо. Но продължих да пиша, защото бях недоволен от другата пиеса, над която работех — „Ориз".

— Каква е тази пиеса?

— След като напуснах „Нафта", доста трудно успях да си намеря работа като стенограф-машинописец в Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни, т. н. Хранизнос. Директорът Каназирски, като узна, че съм и юрист, ме назначи свой личен секретар. Едновременно с това ме натовари да редактирам списанието „Известия" и да бъда секретар на т. нар. Особен съд за решаването на спорни въпроси по търговията и износа на зърнени храни. Службата ми се помещаваше в БИАД на ул. „Раковски", където е сега Клубът на културните дейци. А отсреща, в стара къща, на таванския етаж се намира-

ше канцеларията на съда и редакцията на списанието. Там пишех „Ориз“ и „Клеомен“.

Като редактор на списанието попаднах на една конференция на оризари в Пловдив. И се натъкнах на нещо особено: едри капиталисти-търговци намираха сметка да произвеждат ориз. Те влагаха в това земеделско производство капитали, като откупуваха или наемаха земи, разоряваха бедни селяни и ги превръщаха в свои наемни работници. И реших да напиша пиеса с главен герой млад комунист — кмет на оризарско селище... Написах пиесата, но тя остана в чекмеджетата ми като „домашно упражнение“. Но и все едно, не би могла да мине през цензурата. Споменавам за тази пиеса само за да потвърдя, че съм имал желание да пиша на съвременна тематика. И ако преди Девети септември всички мои книги са с историческа тематика, то е било по-скоро по принуждение.

— Разкажете за работата си в Хранизноса. Там започва и вашето публицистично творчество, нали?

— И от Хранизноса ме уволниха... заради тези идеи, които се мъчех да прокарам в „Ориз“. Бях страстен защитник на идеята за държавната намеса в търговията със зърнени храни, за ограничаване на спекулата на едрите търговци в ущърб на народа.

В редактираното от мен списание „Известия“ поддържах държавната намеса. Написах статия „Валоризация на цените в Унгария“. И друга „Държавната намеса“[30]. В Особения съд се държах враждебно към опитите на търговците да вършат разни спекулации. Веднъж осуетих спекулация на старозагорската фирма „Вълкар и сие“ за голяма печалба за сметка на държавата.

И ето че един ден царят назначи за министър на търговията този най-стръвен от търговците — износители на зърнени храни, собственика на „Вълкар“ Димитър Вълев. Още същия ден новоизпеченият министър сам дойде в Хранизноса, нареди да напишат заповед за уволнението ми и заповяда на доведения от него нов директор Каляджиев да я подпише. Смееше се ехидно, когато с министерско високомерие ми подхвърли заповедта. Изобщо Вълев махна от Хранизноса Каназирски и мен, за да може да върши гешефтите си... Впрочем за тези събития аз написах по-късно статията „Негово Величество, Вълкар и сие“[31].

Този озлобен министър ми пречеше да си намеря работа в продължение на няколко месеца. Бяха ме приели на рабо-

та в Генерална банка, но след неговата намеса по масонска линия отказаха да ме назначат.

В такова състояние пишех „Ориз“ и „Клеомен“ — безработен, с току-що родено дете, затъващ в дългове. С висше образование и издадена книга, не можех да си намеря дори най-обикновена физическа работа. Гладувахме.

— Подирихте ли от някого помощ за „Клеомен“, както за „Фрина“?

— През първата половина на 1937 г., когато завършвах пиесата, един ден ме повика в ателието си моят приятел скулптор Асен Пейков. Той беше спечелил международен конкурс за величествен паметник на албанския национален герой Скендербег в Тирана. По-късно стана именит скулптор в Италия — негова е огромната статуя на Леонардо да Винчи на летището в Рим. При срещата ни в неговото ателие до Орловия мост (сега там е аптека) Асен Пейков ми каза, че искал да говори с мен Орлин Василев. Бях изпратил в „Кормило“ откъс от „Фрина“, одобрили го, но очаквали да отида в редакцията да ме видят кой и какъв съм. Докато се наканя да отида, „Кормило“ беше спрян заради известните спорове в редакцията. Но се срещнах с Орлин Василев.

— Не се ли познавахте с него дотогава?

— Не. Познавах го само като автор на „Бялата пътека“ и „Огненият обръч“. Той живееше с жена си и двете деца (синът му Орлин Орлинов беше малко момченце) на ул. „Марин Дринов“ в един приземен етаж. Жилището беше нехигиенично, с бедна обстановка. Но още при първия ни разговор Орлин Василев ме завладя — струваше ми се, че за първи път в живота си срещах толкова умен човек. Книгите му не бяха ми оставили такова неотразимо впечатление, както неговата личност... поне при тези първи наши срещи. Разпита ме подробно кой и какъв съм. Каза, че откъсът от „Фрина“ направил добро впечатление в редакцията на „Кормило“. Стана дума и какво пиша в момента. Обясних му какви проблеми имам с „Клеомен“. Пожела да му донеса и тази пиеса.

По-късно, когато Орлин Василев пишеше пиесата си „Щастие“, в нея използува цитати от „Клеомен“. Дори за прототип на героя си, който пише пиеси на антични теми в трагичното фашистко време, взе мен. И името на героя Атински е по моето бащино име Атанасов, което произлиза от „атинянин“.

— Как посрещна Орлин Василев „Клеомен“?

— Отначало сдържано. По-късно вече смяташе, че „с тази драма ще остана в литературата“. При първия прочит ми

говори главно за образа на Пантей — как да го направя представител на революционния народ. Протълкува някои от характерите. Стана дума особено за аналогиите между древността и нашето време, над които преди това доста си бях блъскал главата... Орлин Василев имаше немалък дял в това — пиесата да придобие този остър антидиктаторски и антифашистки характер, — като човек мислещ не само задълбочено, но и оригинално.

— Разбирахте ли се добре с него?

— Докато общуването ни оставаше в областта на литературата, всичко вървеше гладко, дори въодушевяващо за мен. А когато две години по-късно се събрахме да редактираме сп. „Сердика"... Но за този период от живота ни да говорим по-нататък.

— А какво беше отношението на проф. Балабанов към „Клеомен"?

— И за „Клеомен" проф. Балабанов намираше, че „ще принизя" драмата си, ако я построя върху достоверните исторически събития: революцията на бедните спартански граждани за подялба на земите. Балабанов беше изобщо привърженик на „прекрасните митологически сюжети" и на поетичната изисканост, която трябвало да имат произведенията на древногръцка тематика. Само чрез легендарни и митологически сюжети могло да бъде предадена поетическа чистота на произведението и истински душевни стълкновения; и само чрез митологически образи-символи могат да бъдат превъплъщавани идеи с общочовешка значимост. Сочеше ми за пример Гьотевата „Ифигения". Или „Антигона" на Людмил Стоянов: как той чрез митологичен сюжет и класическа стихотворна форма е защитил „вечната идея", че когато властник робува на мъртви догми, на буквата на закона, а немари за желанията и чувствата на живите хора, той се превръща в тиранин...

Така че и за „Клеомен" не можах да убедя проф. Балабанов, че намерението ми не е било да пиша книга за някакви откъснати от нашата реална политическа действителност общочовешки проблеми; че вземам съвсем условно древногръцки сюжет, за да заговоря против диктатурата в наше време — времето на надигащия се фашизъм, на всевластната царска управия, на тоталитаризма, — да извикам просто на фашистския тиранин:

Преходен си и ти, човече!
Единчък вечен е народът!

— А имахте ли с проф. Балабанов различия по вашата „драматическа реч“?

— Да. Той оставаше привърженик на класическото древногръцко стихосложение. Но тези различия не попречиха на нашето общуване... до завръщането на Кирил Христов от емиграция през 1939 г. Впрочем аз съм разказал за всичко това в спомена „Ако имаш да кажеш нещо почтено...“ в сборника спомени за проф. Балабанов.

— Колко време работихте над „Клеомен“?

— Две години — 1935 и 1936. Книгата излезе от печат през 1937, когато вече минах на работа в Столичната община. Смятах и тази драма „само за четене“, макар че в сравнение с „Фрина“ имаше повече сценични качества. Не съм я предлагал преди отпечатването на никой театър. Издаде я Добромир Чилингиров. Впрочем историята около издаването на „Клеомен“ се оказа много по-сложна.

Книгата се набираше и преди отпечатването на всяка кола Добромир Чилингиров носеше в цензурата страниците за подпечатване. Когато половината от колите бяха вече отпечатани, повикаха и мен в т. нар. Отдел за контрол по печата. Цензор на моята книга се оказа Светозар Димитров, който пише под псевдонима Змей Горянин. С него работехме заедно в Хранизноса — той беше там статистик, преди да стане цензор. Та този Светозар Димитров ме повика да се разберем за „Клеомен“. От всяка кола, която Добромир Чилингиров му е носил за цензуриране, Змей Горянин си изваждал пасажи, че би трябвало да ги инкриминира. Но ги пущал досега уж заради приятелството ни. Същинската причина обаче бе, че той угодничеше на Чилингиров да му издаде книга. Изваденитe от „Клеомен“ пасажи бяха толкова много, че ако ги беше зачеркнал в колите, книгата и по сюжет, и по смисъл би излязла съвсем нелепа. Той смяташе дори, че от книгата трябвало да изчезнат и самите исторически събития, върху които е построена: борбата на спартанския народ за подялба на богатските земи и унищожаването на дълговете.

Заявих на цензора, че без тези пасажи не съм съгласен книгата да бъде издадена — по-добре да я спрат. Но той ми отвърна това, което впрочем в цензурата казваха и на другите прогресивни писатели: „Не, няма да те направим мъченик, та комунистите да те подемат като техен светия! Книгата ще излезе, както ние я съкратим!“ Но понеже ми бил приятел, съгласен е да пусне книгата, ако предварително, още в

ръкопис, променя края. След дълго пазарене съгласихме се така: да остане революцията, народът да победи, тиранът да се самоубие; но поне някой, поне собствената му жена да пожали за него!... Тъй се получи нелепият и двусмислен край на книгата.

И тъй като книга „Клеомен“ мина през цензурата. Но когато прогресивният в. „Култура“ се опита да отпечата откъс от книгата, цензурата изцяло го изхвърли. Стефан Каракостов, който беше редактор на вестника, отпосле ми предаде ето тази страница с печата на цензурата и означението с червен молив, откъсът да бъде махнат.

— Бихте ли обяснили защо след първите ви успешни книги на древногръцка тематика не продължихте да пишете подобни книги?

— Моят първоначален замисъл беше да напиша една трилогия от драми: „Агид“, „Клеомен“ и „Пантей“, под общо заглавие „Пантеистея“. Това общо заглавие произхождаше от името на героя Пантей, но аз му влагах смисъла на появилата се в по-късен период теория на „пантеизма“, т. е. на това философско учение, което отъждествява бога с природата. „Агид“ трябваше да аналогизира спартанското социално народно движение за подялба на земите с нашето Септемврийско народно въстание през 1923 г., в основата на което, поне тогава мислех така, беше стремлението за справедливо преразпределение на обществените блага, както в Русия след социалистическата революция. „Клеомен“ трябваше да аналогизира потъпкването на народните свободи от диктатурите на фашистките сатрапи Хитлер и Мусолини. А „Пантей“ да бъде драма за борещия се трудов народ, който стига до съзнанието, че борбата трябва да има задача не просто да размести обществените пластове, а да се стигне до ново обществено устройство без господари и роби, без експлоататори и експлоатирани — до безкласово общество. Ето, запазил съм плана за тази трилогия.

— А защо не я написахте?

— Започнах да пиша „Агид“ — имам някои сцени. Но след Девети септември сметнах, че е безпредметно да говоря иносказателно чрез чужди древногръцки сюжети. Нали за всичко това вече можеше да се пише открито и със сюжети от нашата съвременност? Защо за революционното ни развитие да не напиша книги на съвременна тематика? И наистина ги написах: цикъла „Краят на господарите“.

— А каква е вашата сегашна оценка за „Клеомен"?

— Аз винаги недохаресвам книгите си. Но „Клеомен" харесвам. Или по-точно обичам си я. Тя естествено има недостатъци — писах я 25—26-годишен. Главните ѝ недостатъци дойдоха от това компилиране между спонтанно написания първи текст и замените и добавките от преработванията за цензурата и за театрите. Но мисля, че „Клеомен" е произведение доста характерно за ранния ми, „драматургичен" период. Книгата говори за някои мои възможности в драматургията, но главно свидетелствува за идейната ми и гражданска устойчивост в мракобесното фашистко време.

— Преди Девети септември „Клеомен" е била играна от театрите. Защо не я играят след Девети септември?

— След Девети септември писателят Димитър Спространов беше известно време главен секретар на възглавяваното тогава от Димо Казасов Министерство на информацията. Този Спространов още през 1938 г. писа във в. „Дъга" възторжена статия за „Клеомен" . . . И ето че получих от министерството официално писмо да представя пиесата, за да бъде включена в репертоарите на театрите. Пазя това писмо и моя отговор-отказ. Писах им, че няма смисъл тази моя пиеса да бъде възобновявана сега. Тя говори иносказателно за социалните противоречия в буржоазното общество, за демокрация и диктатура. Но нали сега вече писателите имаме възможност да говорим открито, да пишем ясно в съгласие с мирогледа си, да пишем по новому . . .[32]

— Не смятате ли, че сте сгрешили?

— Смятам, да. „Клеомен" имаше стойност на антифашистка пиеса. По времето на най-отявлената диктатура на цар Борис, на гестапо и полицията, на развилнелите се фашисти в пиесата открито ставаше дума за защита на демокрацията, против диктатурата. Имаше такива реплики:

Тиранията ти ни убива!
Искаме си свободата — дай
народно самоуправление!

Извън това при преработките на „Клеомен" за Пловдивския, после за Варненския народен театър пиесата беше придобила и по-добри сценически качества. Но . . . Спомням си, че при отказа ми да дам пиесата Спространов каза: „Скромността трябва да бъде добродетел на тия, които нямат други добродетели, Славински!" Аз наистина разигравах тогава неискрената роля на много скромен писател и гражданин!

„Ширинея"

— Още след „Клеомен" вие изоставяте древногръцката тематика и минавате на българска историческа тематика. Защо? Разкажете как беше създадена драмата „Ширинея", която е включена в т. 2 на вашите „Избрани произведения"?

— Още докато работех в Хранизноса, попаднах на съветска статия, в която критикуваха „космополитизма" на писатели, проявяващи откъснатост от обществения живот, от насъщните борби на народа, от задачата да революционизират народното съзнание, а се стремят към „изкуство за изкуството", към самозатваряне в личните си преживявания и желания... Тази статия тогава беше за мен едно откровение. Защото дълго ме бе тревожил този проблем за единството между поета и гражданина, за „изобщо изкуството" или за изкуство, свързано с обществената конкретност. От юношеството още ме бе въодушевявало онова съчетание между поет и гражданин-революционер, което са осъществили Петьофи и Ботев. Често си повтарях Некрасовото: „Поэтом можеш ты не быть, но гражданином быть обязан"... И оттук някак изплува в съзнанието ми желание да напиша книга за „космополитизма" на художника, както го разбираха в СССР тогава, т. е. как самият аз, художник и гражданин с революционен мироглед, да реша: да участвувам ли в революционната борба на народа, или да се запазя, за да творя „изкуство за всички времена и народи". Това беше през 1936—1939 г., когато наистина назряваше въпросът, как да живеем „на този свят през най-великия двубой".

И реших да отразя в „Ширинея" този именно конфликт. Когато зографът Павел се завръща от Виена в Копривщица, все още мисли, че „призванието" на народа е да вдига въстание. А неговото лично призвание на художник е „да твори всевечното изкуство":

На тях борбата им е нужна,
за да живеят по-добре. А моят
живот е нужен за дела
за всички хора и за всички времена!...

Ала скоро зографът ще осъзнае, че:

Бунт — това е
едничката задача
на нашто поколение!

В търсенето как да отразя тази идея, попаднах на разказа на Димитър Шишманов „Павел Зограф“. От него взех историята на художник, който отива във Виена да учи иконопис, но се увлича в живописта и зажаднява да рисува живи хора...

— В този разказ Шишманов поставя ли въпроса за т. нар. „космополитизъм“ на художника?

— Не. При него е „чист“ разказ за художник и неговите душевни преживявания. На мен това не ми беше достатъчно. Взех само раздвоението на зографа между иконописството и живописта, но го поставих в условията на Априлското въстание от 1876 г. в Копривщица. На този фон художникът трябва да решава: да се опази ли като творец, за да „остане в историята със свое име“, или да участвува като обикновен боец в националноосвободителното въстание — „безлична брънка на едно общо дело“.

Когато се оформи този замисъл, отидох в Копривщица да събера материали за въстанието. Срещнах се с участника и летописец на събитията Петко Тороманов. И с мнозина други. Видях долината на Ширинейската река и веднага се роди заглавието „Ширинея“, т. е. широтата на погледа върху гражданските задачи, върху изкуството, върху света...

— В Копривщица намерихте ли човек със съдба, подобна на тази на вашия герой?

— Да, почти... Оказа се, че там е имало един художник Танчо Шабанов, който е оставил няколко рисунки от въстанието. И това доуясни идеята на пиесата:

Един човек със дарби трябва
да служи на народа, който
го е създал!...

Така прочее се роди „Ширинея“. Тя беше, ако може така да се каже, моята „духовна програма“ за гражданско и писателско поведение през настъпилите след това години на война и фашистки терор, на съпротива и борба.

— Споменахте, че проф. Михаил Арнаудов отказал да отпечата „Ширинея“ в сп. „Българска мисъл“. Какви бяха възраженията му?

— Че ставало дума за национално и социално освобождение по революционен път, за което в онова време (през 1939 г., когато започва хитлерофашистката война) „не било тактично да се говори“. Но независимо от това проф. Арнаудов вече имаше предпазливо отношение спрямо мен. В един разго-

вор, той ми каза: „Ти, Славкин сине, какви ги плетеш с твоя „Клеомен"?"

— Колко време работихте над „Ширинея"?

— Две години, от края на 1936 до началото на 1939. Изпратих я на конкурс в Народния театър. Един ден ме повика тогавашният директор Владимир Василев. При него беше режисьорът Хрисан Цанков. Не зная кой от двамата беше прочел пиесата, но ми казаха, че приличала на нещо като коктейл „от една хубава сама по себе си супа, в която е наляно едно хубаво само по себе си кафе". Т. е. историята на художника, който отива във Виена да учи иконопис, а се връща в България с жаждата да рисува голи жени — това е хубавото кафе. А аз пробутвам и въстанието — супата, в която похабявам хубавото кафе! Да махна въстанието и да направя пиеса само от личната драма на художника — тогава ще я играят. Аз много рязко и непочтително им възразих, че моята концепция е да говоря за космополитизма на художника и въстанието ми трябва като широк социален фон. Не съм искал да описвам колко страда някакъв художник, че не може да рисува жена си гола! Такива елементарни писателски търсения не мога да си поставям... Описал съм това в спомена си за Боян Дановски „Търсачът на музите". Но мисля, че в основата на отказа да приемат „Ширинея" беше това, че Дановски изяви желание да я постави на сцената на Народния театър (пазя писмо от него), а по това време искаха да отстранят Дановски от театъра — той беше режисьор там и постави „Училище за сплетни" на Шеридан, „Както ви се харесва" на Шекспир, „Кредитори" („Меркаде") по Балзак.

— Не предложихте ли „Ширинея" на други театри?

— Не. Вече започна Втората световна война. Обществените сили все повече се поляризираха. Побоях се, че на комунистите пиесата ще се стори еклектична, дори идейно неправилна — заради положителното отношение в нея към чорбаджиите. Исторически достоверно беше, че много от чорбаджиите, т. е. от представителите на националната буржоазия, се присъединяват към Априлското въстание. В пиесата и аз съм включил някои от копривщенските чорбаджии като съпричастни към въстанието. В края на книгата съм дал обяснителни бележки с факти за поведението на историческите лица. За читателя е изяснено кой от чорбаджиите каква роля е играл през време на въстанието. Но за зрителите в театъра? Нали от историята се знае, че при разгрома на въстанието чорбаджиите изменят на народното дело. В Копривщица те затва-

рят в аптеката (т. нар. „спецария“ на д-р Спас) водачи на въстанието, за да ги предадат „за откуп“ на османците. Строежът на моята пиеса обаче е такъв, че тя свършва с обявяването на въстанието и нямаше как да бъде показана по-нататъшната предателска роля на чорбаджийството. Така че, играна на сцената, „Ширинея“ би оставяла у зрителите впечатлението, че съм се заел да покажа колко „патриотично“ е нашето чорбаджийство и че съм някакъв застъпник на „класовото помирение“ в най-големия разгар на класовата битка през времето на фашизма... Така впрочем разсъждавахме с Николай Фол, когато той се зае да постави една от моите пиеси в Пловдивския народен театър и се спря на „Клеомен“.

— В преработката на „Ширинея“ за Избрани произведения вие променихте ли отношението на чорбаджиите към въстанието?

— Да. През 1939 г. не можеше да се говори открито за предателската роля на „по-първите хора“ — нали все такива „по-първи“ вършеха в този момент предателство с националната ни съдба, като ни подчиняваха на колонизаторските домогвания на Хитлерова Германия? Но след Девети септември вече можеше да бъде предадена правдата и неизменната същина на борбата между класовите сили по времето на Априлското въстание и досега.

— Това ли беше смисълът на преработката?

— Исках да приготвя „Ширинея“ за честването на стогодишнината на Априлското въстание през май 1976 г. Това стана по поръчка на отдел „Театър“ при Комитета за култура. Представих я преработена. Беше одобрена. Но... все циклостилът им се повреждаше, та не я отпечатаха да я разпратят по театрите. И стогодишнината мина... Впрочем споменаха ми, че едва ли някой театър ще прояви интерес към моята пиеса. Защото пиеси в стихове се смятали вече за „старомодни“ и нито режисьорите искали да ги поставят, нито артистите да ги играят.

— В „драматургическия“ период на своето творчество, т. е. периода преди Девети септември, освен пиесите вие пишете поезия, белетристика, публицистика, „сатирични монолози“...

— Не, поезия нямам. Никога през живота си не съм написал нито едно стихотворение.

— С изключение на трите драми в стихове.

— То е друго. Става дума за лирика. И в белетристиката нямам нищо, с изключение на детските разказчета в „Планинче".

— И два романа.

— За напечатаните произведения няма да говорим. И критика не съм писал . . .

— С изключение на статията за интерпретацията на Хамлет, статията „Актьорът Иван Димов", двете статии „Общественост и драма" и „Театрализуване на драмата", статията „Защо Толстой отрича Шекспира"[33].

— Това аз го смятам не критика, а публицистика.

— И в белетристиката имате изяви: разказът „Сънни пориви" . . .

— Това е единственият ми печатан белетристичен опит преди Девети септември.

Когато дадох разказа на проф. Аранаудов за „Българска мисъл", той доста се колеба дали да го отпечата. Прави разни съкращения и умувания, най-съществено от които беше: отиването на героинята във фабриката и нейното свързване с комунистите да не бъде предадено като реалност, а като нейно сънуване-бълнуване. Оттук и заглавието „Сънни пориви". Така че в „Българска мисъл" разказът излезе „нищо и никакво" по думите на Орлин Василев. След Девети септември този разказ беше отпечатан във в. „Труд" в почти първоначалния му вид с новото заглавие „Ела, Мария!".[34]

— Какви бяха отношенията ви с проф. Арнаудов?

— Споменах, че са дружили с майка ми като студенти в Прага. Той ме наричаше „Славкин син". Но не можахме да си създадем с него близки отношения. Той печаташе това, което му изпращах: разказа, сатиричния монолог „Комедиант", творческия портрет на Иван Димов. При отказа да печата „Ширинея" престанах да му сътруднича.

— Сатиричните монолози към драматургията си ли ги причислявате? Колко бяха те на брой?

— Не помня, четири или пет, не стигаха за книга. Казах ви за посветения на Кисимов сатиричен монолог „Комедиант". Такъв монолог посветих и на Владимир Трандафилов — „Идеалист". Пак в „Литературен глас" излезе монолог, който бях озаглавил „Комунист", после „Конспиратор", а излезе под заглавие „Всекидневно произшествие".

— Защо сте го озаглавили „Комунист"?

— Писах го по време на Лайпцигския процес. Исках да

осмея „висшето общество“, което съди плебеите и мъдроглаво хвали своите достойнства. За да мине през цензурата, в редакцията промениха заглавието на „Всекидневно произшествие“.

— Освен сатирични монолози имате ли и други прояви в хумора и сатирата?

— Не..., ако не смятате трите комедии „Тайни“, „Вълци“ и „Игра“, които написахме с Боян Дановски.

— А сам комедии не сте ли писали?

— Нямам комедийна нагласа на съзнанието. Опитах да напиша нещо като комедия „На Олимп“ през 1934 г. Бях решил чистия родопски овчар Орфей, след като загубва в ада своята Евридика и се превръща в полубог, да го отведа на Олимп. Там певецът — творец на възвишеното изкуство, попада между богове-нечестивци: Зевс — изневерителя на жена си Хера, който се превръща в лебед, за да съблазни хубавицата Леда; Хермес — бога на лакомците, лъжците, крадците и всички търговци; Марс — бога на войната, Афродита — съблазнителката... Исках това да стане комедия в класически стихове и в книжата си имам нещо от написаното. За този замисъл имам писмо от тогавашния режисьор Хрисан Цанков — предложих му да напиша пиесата за деца, защото се боях от цензурата. Но той възрази, че не става..., децата знаели, че има само един-единствен бог и един вид ще объркам благочестието им, ако ги занимавам с тия много и нечестиви богове! Цитирал съм това писмо в споменатия спомен за Кирил Христов в сп. „Театър“. Все пак Хрисан Цанков добавя в писмото: „Иначе сюжетът е остроумен, богат за комедия.“ Но аз изоставих писането ѝ.

— Какво е изобщо отношението ви към хумора и сатирата?

— Завистливо! Искрено завиждам на писатели, надарени със способността да разсмиват, да усмиват и жигосват. Аз не умея.

— Кои световни и наши автори-хумористи и сатирици ценните?

— Марк Твен. Почти винаги, когато имаме готвено риба, се задяваме с моята дъщеря: „Яж кита да станеш по-умна!“ Това е от оня анекдот за Марк Твен, дето писал във вестника си, че рибата съдържала фосфор и който хапва риба, ще стане по-умен. Редакторът на конкурентен вестник попитал колко риба му препоръчва Марк Твен да изяжда на ден, за

да стане поне толкова умен, колкото него. Твен му отговорил: „По два кита дневно!“

Много обичам хумора на Гогол. Смея се винаги спонтанно, когато да зачета някоя страница от „Ревизор“ или „Мъртви души“. От българските хумористи обичам Алеко Константинов. И още от малък обичах хумора на Елин Пелин — знаех наизуст „Пижо и Пендо“ . . .

— Вие сте сътрудничили редовно на „Литературен глас“. Какво бихте казали за неговия редактор Д. Б. Митов?

— В редакцията не помня да съм ходил. Митов печаташе всичко, което му изпращах, без отношенията ни да бъдат близки.[35] Чак след Девети септември като партийни другари се посближихме с него и с жена му Калина Малина.

7. ОБЩЕСТВЕНИК

Отделение за културни грижи

— Другарю Славински, много интересен период от живота ви е вашата служба в Столичната община, в която достигате до поста пръв социалистически кмет на София. Кажете как попаднахте в общината?

— За събитията в общината съм разказвал много пъти: в сборника „Ден последен, ден първи“, в сп. „София“ и сп. „Народни свети“, сп. „Пламък“[36] но най-много в „Огъня и спомените“. Така че ограничете въпросите си главно до онова, което е свързано с писателската ми работа.

— Но нали вие не разделяте гражданската от писателската си работа?

— Впрочем в Софийската община попаднах по „писателска“ линия: просто защото столичният кмет беше и поет!

— Интересно, разкажете.

— След като ме уволниха от Хранизноса, месеци наред бях безработен. През 1937 г. най-после ми дадоха надничарска работа — писар в Столичното комисарство по продоволствието. Комисарят Тодор Йочев знаеше, че съм стенограф и освен това „имам перо“. Той беше постоянен посетител на сладкарницата „Цар Освободител“ и познаваше много от писателите и културните дейци. Йочев ме прие на служба по препоръка на Стилиян Чилингиров.

Кметът инж. Иванов потърсил по службите стенограф, за да му продиктува отчет за дейността си от 1934 до 1937 г. и

Тодор Йочев изпрати мен. Явих се в дома на кмета — на ъгъла на бул. „Евлоги Георгиев“ и ул. „6 септември“. Заварих инж. Иванов на легло с превързан крак, всред многобройни папки, в които така и не можеше да се ориентира. Промърмори, че той е инженер и не му е работа да пише изложения. Не се заинтересува нито от името ми, нито кой и какъв съм — просто изпратили са му някакъв стенограф. Но от диктуването нищо не излизаше. Каже няколко думи, рови из папките, пак започва да диктува и пак търси — измъчи ме! Най-после му предложих да взема папките, ще разчета отчетите на отделните служби и ще систематизирам материалите — тогава да ми диктува отчета. Кметът с облекчение се съгласи, но ми определи съвсем кратък срок. На определения ден му занесох направо написан отчета със схема за градските служби, дори разчертана така, че да съвпада по контури с градския герб. И разни карти, диаграми, таблици ... Остана доволен. Нареди изложението да бъде отпечатано в брошура. Пак аз трябваше да се заема с това.

И до датата на свикването на общинския съвет излезе ето тази книга: „Столична община 1934—1937“ — 112 страници голям формат, отпечатана в Държавната печатница.[37] Когато отнесох този екземпляр на кмета, той остана изненадан и зарадван. Едва сега се вгледа в мен и попита къде работя, какво образование имам и как се казвам. Оказа се, че по име той ме знаел — прочел моята „Фрина“ и му харесала, защото много обичал да чете стихове, пък и понякога „и той попивал“. Споменавам всичко това, защото отношенията, които се създадоха между кмета и мен, станаха решаващи за превръщането на общината в „гнездо на комунисти“, които „ще забият червения байрак над общината“.

— Как протече по-нататъшната ви служба там?

— Когато работех над споменатото изложение, не открих почти никакви данни за културни грижи. Само в книжата на Административното отделение, след обстоен отчет за дейността на общинската полиция, имаше, че съществува общинска библиотека — главно от томове „Държавен вестник“, закони, правилници и малко други книги, които се раздават за прочит на гражданството. За общински музей „в точния смисъл на понятието не може да се говори“ — той бил само една сбирка от стари ръкописи, картини и фотографии. Общината издавала свой седмичен „Общински вестник“, разпращан даром на някои обществени — заменен през март 1937 г. със списание „Сердика“. Това беше всичко.

Написах още тогава в „Сердика“ статията „Културни грижи на Столичната община“[38]. Като изтъквах, че общината не прави почти нищо да използува съсредоточените в столицата културни дейци за нуждите на своето гражданство, предлагах подробен план за създаването на специално отделение за културни грижи с такава структура:

Общинската библиотека да бъде превърната в общодостъпна градска библиотека. Да се създаде градски театър, който да бъде по-достъпен от Народния театър. Общински народен университет, в който да попълват образованието си бедни граждани, останали без образование. Културни тържества: музикални, театрални, събори с премии за фолклорни песни, игри и носии. Списание „Сердика“ да бъде превърнато от орган на общината в представително илюстровано списание на града. Градско издателство — за пропагандиране на София като балнеоложки и летовищен център, като средище на многовековна култура, история и пр. Градски музей, който активно да издирва експонати за миналото на града. Градски архив — да издирва и съхранява документи и други писмени материали за града. Летопис — справочник за събитията, които са ставали и стават в града. Градска картинна галерия, конкурси с награди за картини за София. Градска фототека — да бъдат съхранявани фотоси от миналото и от нови текущи събития в града. Фондове за подпомагане на млади талантливи творци. Премии за литературни произведения, музикални творби за София. И тъй нататък.

Тази статия направи впечатление на кмета. Той ме задържа като свой личен секретар, макар и с надничарската заплата от Комисарството по продоволствието. Едва през 1938 г. бях назначен подначалник на Административното отделение, но едновременно с това оставах и личен секретар на кмета.

През същата 1938 г. докладвах пред общинската управа още по-подробен план за създаването на отделение за културни грижи. Приеха го. Но общинският съвет отказа да гласува бюджет и щат за тази нова служба.

— Защо?

— През тази година се развиха драматични събития около приемането на общия градоустройствен план на София, тъй наречения „план Мусман“. Много се комплицираха отношенията между общинската управа и правителството. Всичко това намираше отражение и в общинския съвет. Сгрупираната около царя върхушка — повечето собственици на имоти в центъра на града, от които получават богати ренти, —

поде стръвна кампания против плана. Той трябваше да засегне дори част от двора на царския дворец, който препречваше бул. „Цар Освободител“ към центъра. И цар Борис лично ходи в Германия при Мусман да го инструктира как да не препланирва централната част на столицата. Мусман изпрати на кмета стенограма от разговора си с царя, за да оправдае защо не е препланирал комуникациите в градския център. Аз лично видях дешифровката на тази стенограма, защото като секретар завеждах поверителната архива на кмета.

В същност пропадането на отделението за културни грижи се дължеше главно на това, че с няколко сказки по радиото и статии по вестниците се явявах защитник на градоустройствения план. Във вестниците писаха как някои народни представители — противници на плана — са ме ругали в Народното събрание. Ругаха ме и на един митинг в Градското казино, устроен от върлия противник на плана адвоката Дочо Христов, който по-късно стана министър на вътрешните работи и народният съд го осъди на смърт.

Разказвам подробно за борбите около плана, защото в книжата ми има наброска за пиеса „Планът Мусман“, датирана 29. IX. 1939 г. Като общ замисъл за пиесата съм отбелязал: „Как плановото начало, като идеологическа същина на социалистическия обществен строй, е неприсъщо за същината на капиталистическия обществен строй.“ И за да мога да напиша тази пиеса, събирах много материали за и против плана.

— И какво стана с тази пиеса?

— Не успях да я напиша до Девети септември. След това тя стана вече безпредметна. Една пиеса на такава основа би могла да изиграе някаква роля, но в буржоазна обстановка. А след Девети септември се явиха вече други проблеми — на социалистическия град, чието препланиране става на основата, на която е препланирана напр. Москва — върху терени, чиято собственост е вече не частна, а обществена... И изобщо след нашата социалистическа революция всичките ми предишни писателски замисли рухнаха — явиха се премного по-съвременни проблеми.

Впрочем след Девети септември бях решил да използувам натрупаните материали около плана Мусман за роман от цикъла „Краят на господарите“ — за рухването на династията и сгрупираните около нея фашистки политици и буржоазна върхушка. Имах една голяма тетрадка стенографирани разкази за царските особи и хората около двореца на една при-

дворна дама Константа Ляпчева — съпруга на бившия министър-председател Андрей Ляпчев. Тази тетрадка изчезна при местенията ми по време на бомбардировките или след заминаването ми за Добруджа и аз много жаля за нея. Константа Ляпчева беше интересна жена, умееше добре да разказва и знаеше удивително много подробности от дворцовите и политическите сплетни. От нея съм запазил няколко писма, в едно от които ме укорява за моите комунистически убеждения.[39]

— И какво стана с плана ви за отделение за културни грижи?

— Кметът не се примири с отказа на общинския съвет да гласува бюджет и реши, че пак ще го създадем, но като служба за културни грижи към Административното отделение. И натовари мен да завеждам и тази служба.

Но нека да кажа преди това някои неща около литературните ми дела.

През 1937 г. излезе от печат „Клеомен". Кметът прочете книгата, но не му хареса както „Фрина" — била „политическа, а не поетическа". Главно не му харесаха идеите ми. Казах му открито, че по убеждение съм социалист. Но той реши, че щом съм около него, ще стана и „националсоциалист". Твърдеше, че и той на младини бил „социалист". Но учил инженерство в Германия, оженил се за немкиня... и повярвал, че Хитлер е носител на „социализма", само че не „болшевишки" социализъм, а „национален". Някакви такива хрумвания на типично политически незрял човек проповядваше кметът.

След този разговор за „Клеомен" вече не разговаряхме с инж. Иван Иванов на политически теми. Той реши, че трябва да проуча как са организирани културните служби в чужбина, за да се подготвя за създаването на отделението за културни грижи. И използува отпуснати на общината на разменни начала двумесечни летни студентски стипендии за Полша, които бяха дадени на няколко млади общински инженери, лекари, архитекти и на мен. Първия месец (юли 1938) трябваше да прекарам в Италия. Заминахме там с един от стипендиантите д-р Александър Цанков. Негова сестра беше омъжена за по-късния регент генерал Михов. Останахме два дни във Венеция в компанията на прима-балерината от Софийската народна опера Лиляна Топалова, която пътуваше за Марсилия с болната си майка. Тази талантлива танцьорка покъсно се омъжи за френски дипломат в София, Пиер дьо Павийон. През годините на войната тя ми пишеше картички с позволените само 25 думи чрез Международния червен кръст.

Споменавам за Лиляна Тошалова-дьо Павийон, защото за нея става дума в новата ми книга „Парижкият куклар".

След два романтични дни във Венеция с д-р Цанков се отбихме във Флоренция и видяхме повечето от забележителностите на чудесния град: гробницата на Медичите с Микеланджеловите ваяния на „Зората" и „Нощта", музея „Пити", мястото на срещата на Данте с Беатриче... Но най-силно впечатление ми направиха фреските на Беато Анджелико от станцата на Савонарола в манастира „Сан Марко" — вече споменах, че две години по-късно пак там се срещнахме с Тодор Мазаров.

В Рим гостувах на моя брат д-р Асен Чолаков. Той завърши там медицина и го бяха оставили асистент в университетската акушер-гинекологическа клиника. Пропътувахме с неговата мъничка кола „Тополино" цяла Италия. Бяхме и в Неапол, Помпей, Сорето, Амалфи, Салерно, на остров Капри. Там, в Анакапри, видяхме убежището на много прочутия по онова време писател-лекар Аксел Мунти... Впечатленията ми от това пътуване са най-ярки и незабравими, защото то бе „първият мой поглед в чуждия свят".

В Римската община ме приеха добре и ми дадоха сведения за организацията на техните културни служби. Улесниха ме да разгледам Ватикана с музея, Сикстинската капела с фреските на Микеланджело и станците на Рафаело, изписани с картини. Видях Колизеума, развалините на древния Рим, Пантеона... За виденото написах в „Сердика" статията „Капитолиум"[40].

През 1940 г. направих и второ пътуване в Италия. През май бях свидетел как смехотворно Мусолини обяви войната на Франция от балкона на палацо „Венеция" — предал съм това в романа „Живот за живота". И много от подробностите на романа „Далечини далечни" за живота на Руфат и Брависима Бернаскони в Италия съм почерпил от тези пътувания.

При първото пътуване, през 1938 г., от Италия заминахме с д-р Цанков през Алпите и Германия за Полша. Докато чакахме в Бреслау (Вроцлав) влак за Варшава, на стадиона край града кипеше трескава подготовка за войнствен митинг: щеше да говори Хитлер.

В Полша, главно във Варшава, Данциг и Краков, прекарахме един месец. Там дописвах пиесата „Ширинея".

— Споменахте, че мотива за художника в „Ширинея" сте взели от разказ на Димитър Шишманов. Той знаеше ли за това? Какви бяха отношенията ви с него?

— Още когато излезе от печат „Фрина“, Шишманов ми писа от Италия (беше пълномощен министър в Рим) и завързахме задочно приятелство с писма. Той ми изпрати своята книга, в която беше отпечатан разказът „Павел Зограф“. Разбира се, че знаеше как съм използувал мотиви от този разказ за „Ширинея“. Тази моя книга е посветена на Шишманов.

На следната година той беше преместен пълномощен министър в Атина. Покани ме да му гостувам там. В това време бях замислил да пиша драма „Перикъл“ и много исках да видя Гърция. През април 1939 г. заминах за Атина.

Пътувах с една италианка д-р Брависима Бернаскони. Познавах я от София. Тя беше дошла в София да изнесе серия от беседи върху италианското изобразително изкуство, главно върху картините на Джото. Посещавах тези беседи, защото видях в Италия картини на Джото, а и пишех пиесата на художническа тематика „Ширинея“.

Така се случи, че тръгнахме за Гърция заедно с Брависима Бернаскони. Когато се добрахме с влака до Солун, в прочутия Медитеранеен хотел ни предложиха апартамента, в който наскоро бе отседнал абдикираният албански крал Зогу. На вратата имаше табелка за дните, които Зогу е прекарал в апартамента. (Медитеранеен хотел и кралският апартамент имат роля в романа „Живот за живота“.)

На следния ден тръгнахме с парахода „Кефалония“ край Олимп и Волоз. Срещу Волоз е островът Трикери — след Първата световна война имаше доста нашумяла пиеса „Пленникът от Трикери“ на Константин Мутафов — бащата на народната артистка Стоянка Мутафова. Тази пиеса ме беше много развълнувала, когато я гледах през 1919 г., защото и моят баща по това време беше пленник.

След ден и две нощи чудесно пътуване с кораба пристигнахме в Атина. Отседнахме в хотел „Ксениас Мелатрон“. Брависима тръгна по своите работи, аз отидох в легацията при Шишманов. Той ме посрещна изключително радушно. Предложи да ме разведе с колата си по забележителностите на Атина. На Агората срещнахме Брависима. Запознах я с Шишманов и той я покани да дойде с нас. Отведе ни на Пникс, където е станал съдът над Фрина. После на Акропола — да видим Пропилеите и Партенона. Оттам отидохме на нос Сунион да видим развалините на древния храм, върху една от колоните на който Байрон сам е издълбал името си. После във Фалерон... Шишманов обеща на своята жена пред мен, че няма да пие „рицина“. Това е гръцко вино, което при първите

глътки е отвратително — докато свикнеш с този дъх на рициново масло. После се пристрастяваш към виното. Шишманов се беше пристрастил, но когато пийнеше виното, ръцете му започваха неудържимо да треперят. С приповдигнато настроение от рицината и от присъствието на красивата млада жена с необикновена ерудиция (Брависима Бернаскони бе завършила два факултета: по френска филология и по история на изобразителното изкуство, говореше много езици, включително и на завалѐн български) Шишманов ни предложи пътуване из Пелопонес — през Акрокоринт до Микене, където е гробницата на Агамемнон, оттам до Науплия и до най-големия запазен античен театър в Епидавър. Но Шишманов не успя да дойде с нас — жена му се побоя да го пусне, за да не би пак да пие. Бяха Великденските празници, семейства гръцки селяни по обичая си излизаха из полето, печеха агнета и който мине край тях, трябва задължително да се отбие, да хапне месо и да пийне рицина. Ние с Брависима на няколко пъти правихме компания на такива веселяци и с мъка преглъщахме „разслабителното“ вино с дъх на рициново масло.

Но за мен — познавача на древногръцката история и автор на две пиеси с антична тематика — това пътуване беше „в царството на чудесата“, както се присмиваше спътницата ми на моите „перманентни възторзи“.

— Тази жена ли е прототип на Брависима Бернаскони от романа ви „Далечини далечни“?

— Да. Тя е дъщеря на известен италиански художник Уго Бернаскони. Негова картина — глава на дете — се намирала в дворѐца Квиринале, резиденцията на тогавашния италиански император Виктор Еманоил. През 1940 г., когато станах редактор на „Сердика“, Брависима Бернаскони написа една хубава импресия „Пролет в градините“[41] с три илюстрации на Илия Бешков.

— За софийските градини?

— Да, за Докторската градина... Но за тази жена ще се наложи да говорим и по-нататък, когато дойде ред до романа „Далечини далечни“.

— При вашата работа в общината, а и преди това вие сте контактували с почти всички наши значителни писатели, културни дейци, общественици. Както каза Бойка Вапцарова: „Славински е от малкото писатели, които бяха приемани еднакво добре и в прогресивните, и в буржоазните културни кръгове.“ Тогава сте били млад писател. Как се отнасяха към вас видните вече писатели?

— Вярно е, че по възраст бях млад, нямах и трийсет години. Но бях автор на три издадени книги. Редактирах голямото списание „Сердика“. Ръководех културните служби на общината с ранг на гл. секретар. Бях избран през 1941 г. и за член на Съюза на българските писатели. Така че към мен дори най-възрастните писатели не се отнасяха покровителствено като към „млад писател“, а някак „официално“. Дори Елин Пелин в писмо — ето, прочетете — ми се извинява, че ми пише на „ти“... Тази официалност ми пречеше да си създам с някои от писателите по-естествени, по-интимни отношения.

— А какви бяха отношенията ви с пролетарските писатели? Познавахте ли Димитър Полянов, Георги Бакалов, Тодор Павлов?

— С Димитър Полянов дружехме. Той е родом от Карнобат и ми е казвал, че е някакъв далечен родственик на майчиния ми род, но мама не можеше да си спомни какво е родството им. Понеже през годините на фашизма Полянов бедствуваше, за да го подкрепим, наредих да откупят за Градската библиотека почти цялата негова лична библиотека. Но после имах много неприятности, че съм утвърдил покупка на книги с комунистическо съдържание. Връзките ни станаха поблизки след Девети септември, когато заработихме в писателската партийна организация.

С Георги Бакалов се познавах, но не съм имал никакви преки отношения с него. Когато направих опит да сътруднича на „Кормило“ през 1936 г., по същото време настъпи известният разрив между Бакаловата група и групата на Георги Караславов, Орлин Василев, Христо Радевски, към която се присъединих и аз.

Колкото до Тодор Павлов — преди Девети септември той беше все по концентрационните лагери и не можахме да общуваме. Но някак присъствуваше в живота ни с това, че си кореспондираха с поета Николай Стайков, който завеждаше Градския архив в общината. Писмата, които Стайков получаваше от Тодор Павлов, понякога много дълги и наистина философски, ние ги четяхме с голям интерес. След Девети септември много често се събирахме главно у Тодор Генови, у Людмил Стоянови — по цели нощи сме разговаряли. Имам в дневниците си много бележки за тези наши срещи. Тодор Павлов ме е канил и на обед в дома си в Бояна. Споделял съм с него, че имам навика сам да се оправям в живота. Около моята 60-годишнина Тодор Павлов е написал много ласкаво писмо за мен, за миналото ми, и как са ме назначили

директор на Народния театър „Ив. Вазов“, но аз съм отказал да заема тази длъжност, за да отида всред народа в Добруджа.[42]

— Според вас талантливите представители на вашето поколение осъществиха ли се напълно като писатели?

— Моята преценка ще бъде много субективна и за това искам да предупредя още в началото.

Нашето поколение писатели има единственото и неповторимо предимство и щастие да преживее коренния прелом в общественото преустройство чрез победилата велика социалистическа революция. То преживя първата половина от живота си в буржоазна обществена обстановка. Втората половина от неговия живот преминава в изграждането на нов, социалистически обществен строй. Ние, писателите от това поколение, можехме да напишем такива преживени и прочувствени произведения за разгрома на стария господарски свят, за своето участие в борбите, за въодушевлението от революционната победа, а след Девети септември и произведения за осъществяването на нашия нов свят — такива произведения, че да бъдат една от най-високите, дори най-високата епоха в българската литература.

Създадохме ли такава епоха — това не бих могъл да кажа. То за литературата няма рамка докъде може и трябва да достигне. И едва ли бихме могли да кажем, че литературна епоха не се е получила. Поне в областта на романа постиженията са твърде значими: Караславовите „Обикновени хора“, Емилиян Станевият „Иван Кондарев“, Димитър Димовият „Тютюн“ са крупни произведения на революционната ни литература...

— Не трябва ли тук да се причисли и вашият цикъл романи „Краят на господарите“?

— Не. Първо, защото все още не съм го завършил. Второ, няма такава оценка за него от критиката. Трето, докато споменатите романи са за нашата действителност преди Девети септември, романите от моя цикъл обхващат главно периода след Девети и не могат да бъдат отмервани все още с необходимото отдалечение от време, за да се определи как и доколко вярно съм пресъздал текущата действителност... И още нещо: Не е тактично от ваша страна да провокирате моя самооценка за мястото на книгите ми в нашата литература. Един такъв добромислен ласкател като вас веднъж ми каза: „Славински, ти създаде такива и такива произведения, защо не се бориш за място в литературата, каквото заслужаваш?“

Отговорих му: „В литературата настоящето го преотстъпвам на тези, които се борят за него. Виж, бъдещето не мога да им преотстъпя!“ Но като оставим настрана ироничното отклонение, думата беше дали моето поколение писатели се е осъществило.

Според мен това поколение писатели е много надарено, с големи потенциални възможности. Но имам чувството, че след Девети септември не можахме пълноценно да се реализираме. Това важи за Караславов — години наред въпреки заболяването си той заемаше последователно и едновременно безчет постове. И едва към края на живота си при едно честуване той благодари на партията, че най-после му дава възможност да се отдаде изцяло на писателския си труд... Същото се отнася за Димитър Димов, който до последния ден от живота си остана професор по ветеринарна медицина — дори когато беше вече председател на Съюза на българските писатели... Емилиян Станев до 60-годишната си възраст работеше на половин заплата като редактор в издателство „Народна младеж“.

От личен опит зная: колко малко възможности имах да пиша, колко малко време за усъвършенстване на писателството, за събиране на материали, за придобиване на многостранни знания, за пътувания, за срещи с хората, обмисляне на идеи,сюжети, характери... — всичко това пропилях до 40-годишната си възраст, когато заемах какви ли не длъжности, а пишех какви да са книги. И колко възможности за творчество се разкриха пред мен от момента, когато реших да дойда в Добруджа и да се отдам изцяло на писателския труд.

А какво би било, ако на цялата плеяда творци от нашето поколение бе създадена възможност да съсредоточи усилията си в литературното творчество? В този смисъл смятам нашето поколение писатели недоосъществено, недостигнало пълноценните резултати на своите възможности. А може би и не съм прав!

— Може ли да се смята, че в основата на вашите писателски търсения стои най-напред античната, после руската литература?

— Да. С тях започнах. По-късно вече прочетох Шекспир и Молиер, „Клетниците“ и други книги на Виктор Юго, „Фауст“ и „Страданията на младия Вертер“ от Гьоте, Зола, Балзак, Дикенс, Джек Лондон, Голзуърти. Но книгите на западната литература не са ми били така настолни и въздействуващи, както руските и съветските книги.

— Съветската литература главно чрез кои автори ви е оказвала влияние?

— Преди Девети септември съветските книги бяха за нас нещо като новооткритие в литературата. С голямо увлечение четях Горки. И Шолохов — когато през трийсетте години излезе на български „Тихият Дон“ и едната част от „Разораната целина“. Предавахме си от ръка на ръка книгите на Островски, Фадеев, Федин, Серафимович, на Есенин и Маяковски — четяхме ги жадно на руски. Георги Караславов и Христо Радевски преведоха някои съветски книги. Орлин Василев преведе „Цушима“. В тогавашния Свободен театър (сградата на сегашния Музикален театър) се игра пиесата „Платон Кречет“ на Корнейчук и това беше голямо театрално събитие. И понеже през тези години бях все в средата на писатели-комунисти, това бяха винаги основните теми на разговорите, възторзите, споровете ни.

Естествено след Девети септември се запознах с много и много съветски автори. Особено много ме интересуваха книгите за Отечествената война: от Шолохов, Симонов, Еренбург, Полевой, партизанските записки на Ковпак, Вершигора, Фьодоров...

— Тематиката на съветската литература ли ви привличаше, т. е. че е за една нова по устройствените си начала социалистическа общественост, или творческият метод на съветските писатели?

— Като гражданин ме привличаше тематиката, новото в устройството на съветското общество. Но като писател най-съществено за мен си оставаше творческият метод. От момента, когато започнах да навлизам в проблематиката на социалистическия реализъм, видях очертанията на пътя, по който трябва да вървя. Това някак внесе успокоение и увереност в писателската ми работа.

Нека поясня: в трите драми, които написах преди Девети септември, се лутах да налучкам литературния си метод. Стремях се по начало той да бъде реалистичен, но чувствувах, че това не бе достатъчно. Във „Фрина“ предозирах „красотата“ на положителните герои, особено на самата Фрина, която исторически съвсем не е била толкова възвишена. Но се влиях от примера на Йовков, който направи от убийцата Албена образ за всепобеждаващата сила на красотата. В „Клеомен“ предозирах политическия елемент за сметка на психологическия и това направи реализма ми някак съмнителен, лиши до известна степен драмата от верен човешки живот. В „Ширинея“ реализмът ми се преплете с известна доза романтизъм. И се получи така, че макар и да се придържах твърде стро-

го към историческите факти за Априлското въстание от 1876 г. (в края на книгата има обяснителни бележки за достоверността на събитията), в драмата ми въстанието остана някак поетически извисено, лишено от правдата на действителния живот.

Но докато тези лутания в търсенето на метода все могат да бъдат оправдани за един толкова условен жанр, какъвто е драмата, особено при разноликото й осъществяване чрез театъра, в белетристиката несигурността на метода става по-явна. И цяло щастие за мен е, че в промеждутъка между писането на драми и преминаването към белетристиката имаше откъде да почерпя осъзнаването на метода на социалистическия реализъм. Това получих именно от съветската литература. И от момента, когато започнах да се ориентирам в метода на социалистическия реализъм, вече знаех как трябва да пиша: реалистично, т. е. за живота такъв, какъвто е, но в написаното да прозира и животът такъв, какъвто трябва да бъде!

Списание „Сердика"

— Нека се върнем пак на събитията в Столичната община. Доколкото зная, след създаването на Отделението за културни грижи започва много сложен период в гражданската ви и творческа съдба.

— Да, службата ми в общината съвпада с най-мъчителното време на моето поколение: Втората световна война, фашистския терор, съпротивата и подготовката на въоръжено народно въстание. И аз се оказах в опасната двойна роля: от една страна, служител на фашистката власт, от друга — свързан с партията и изпълнител на поставяни ми от нея задачи. Партийното указание беше: „Славински на всяка цена да удържа позицията в управлението на София."

— Как започна всичко това?

— Вече споменах, че общинският съвет провали през 1940 г. създаването на отделението за културни грижи. Ето ви тук копието от мое писмо с дата 1 януари 1941 г. до кмета, че подавам оставката си, за да го улесня да създаде отделението.[43]

— Кметът как посрещна оставката ви?

— Откъсна гербовата марка и ми я върна. Промърмори нещо заканително от рода на: „Не ме познаваш ти мене!"

— Вие вярвахте ли, че ще я приеме?

— Честно казано, аз искрено желаех да я приеме. Защото вече затъвах не толкова в непоносима работа, колкото в джунгла от политически неприятности. Пък и по него време мно-

по дирека от разни адвокатски кантори съдебни стенографи и ми се искаше да имам такава по-спокойна работа, за да мога да пиша пиесите си.

— И какво стана след това?

— На 1 март по вестниците се появи съобщение, че при Столичната община е създадена служба за културни грижи, която ще бъде подчинена направо на кмета и „ще се ръководи от секретаря на кмета и редактор на сп. „Сердика“ П. Славински, с помощници Орлин Василев и Матвей Вълев“ ...

И ето че трябваше да организирам и ръководя Службата за културни грижи и да бъда редактор на „Сердика“. За да не говорят общинските съветници и разните завистници, че тези длъжности кметът ми ги дава за облагодетелствуване, получавах само заплатата като подначалник на Административното отделение.

— А през това време вие пишете драми, статии във „Философски преглед“, „Българска мисъл“, „Сердика“ и по вестниците; изнасяте десетки сказки по радиото. Избират ви член на Съюза на писателите и тръгвате по литературни четения из провинцията ...

— Добавете и че ме натовариха заедно с пом.-кмета Любомир Сокеров да редактирам илюстрованото списание „Българска община“ — орган на Съюза на българските градове. И че ме избраха секретар на Дружеството на общинските служители и редактор на неговото списание „Средец“[44].

— Но как сте успявали да се справяте с всичко това?

— Всичко и тук вървеше „през куп за грош“. Цялата тайна е в това, че за практическата работа умеех да намирам добри изпълнители, а аз само „да командувам“ ... Честичко съм се шегувал, че истинският ми талант не е писателски, а администраторски! И отдавна бих пратил по дяволите тази мъчителна писателска работа, за да си върша само лесната ми културадминистраторска работа, ако ... да го нямаше това проклето „забременяване“ с писателски замисли, които не ти дават мира, докато не ги родиш!

— Когато поемате редактирането на „Сердика“, около списанието успявате да сгрупирате едни от най-големите писатели и художници на онова време, повечето от които са комунисти. Разкажете как е станало това.

— Най-напред още в края на 1939 г. реших да предложа на Орлин Василев да стане уредник на списанието, но като надничар.

— Виждам тук броеве на „Сердика“ от трите годишнини, преди вие да поемете редактирането на списанието. И другите почти четири годишнини, които вие редактирате. Разликата е много голяма!

— На Орлин Василев до най-голяма степен се дължи това, че докато под редакцията на Еньо Колев „Сердика“ беше обикновено, скучно служебно списание на общината, от 1940 г. то се превърна в представително илюстровано списание на града София. Още първият наш брой (януари 1940 г.) излезе с „Очите на св. Спиридон“ — софийска легенда от Елин Пелин и стихотворението „София“ на Кирил Христов. Идея на Орлин Василев беше всяка книжка да бъде изцяло илюстрирана от един художник. Последователно книжките от годишнината 1940 бяха оформени от художниците: Никола Тузсузов, Борис Ангелушев, Александър Жендов, Илия Бешков, Дечко Узунов, Преслав Кършовски, Вера Лукова, Георги Попов — Джон, пак Тузсузов. Това събуди голям интерес към списанието... и голям вой против него.

В същност тази идея не беше удачна. Книжките излизаха много разностойни по художествено оформление. Едни от художниците четяха материалите и по тях правеха рисунките си. Други не искаха да четат. Илия Бешков за четвъртия брой поиска само да му кажем на какво ще бъде посветен. Казахме му, че е за софийските градини. И той нарисува по свои хрумвания петдесетина илюстрации и ни ги даде „да правим с тях каквото щем“. Броят излезе много сполучлив! Илюстрациите на Дечко Узунов излизаха, като из ръката на магьосник — рисуваше с невероятна схватливост и лекота. А Вера Лукова се измъчваше — трябваше по няколко пъти да прерисува илюстрация, която не ни харесваше... Затова на следната година оставихме за постоянен художник Борис Ангелушев и на някои от книжките — Александър Жендов. Орлин Василев престана да се занимава със списанието, зае се с уредничеството на Градската библиотека. Следващите годишнини редактирахме с Матвей Вълев.

— А защо казахте, че е имало и „голям вой“ против списанието?

— Бившият редактор на „Сердика“ Еньо Колев и неговата помощница Невена Розева започнаха непримирима борба против нас. И не само против списанието, а против мен и Орлин Василев на политическа основа. Наш защитник се яви Матвей Вълев — Босяка.

— В два-три от броевете на „Сердика“ виждам до вашето име като редактор и името на Матвей Вълев. Каква роля играеше той в живота ви от това време?

— Не мога да кажа откога се познавахме с Матвей Вълев. Той беше от тези хора, които неусетно стават свои на всички. Беше висок и едър, мъжествен хубавец, талантлив писател. Имаше няколко книги: „Прах след стадата“ — за Южна Америка, една повест „На котва“, разкази „Пътници“. Беше станал известен с остроумните си фейлетони във в. „Мир“. Сътрудничеше на „Сердика“.

И ето че във в. „Слово“ се появи злостна статия против списанието. Смисълът ѝ беше, че в общината се предвиждали големи разходи за ненужни работи, какъвто бил случаят със списанието. Защо досега то се е задоволявало с около 300 000 лева, а през „усилната“ 1940 г. имало тенденция да изразходва 700 000 лева. И завършваше с пасаж, който помня добре: Обикновените данъкоплатци на София мислели, че е по-разумно плащаните от тях данъци „да се харчат за цървули, а не за гайди на някои свирачи!“ Автор: Гражданин.

Матвей Вълев отговори на този аноним във в. „Мир“ с фейлетона „Дреболии“...[45] Понеже ще става дума за покойница, която не би могла да ме опровергае, ако говоря само по памет за неблаговидната ѝ роля в съдбата на комунистите в общината, — ето ви папката с фейлетоните, статиите и тъжбата до съда, цитирайте каквото намерите за нужно.

Започват да се редуват просто гнусни статии с различни все мъжки имена.

— Едно и също лице ли се крие зад тия различни имена?

— Матвей Вълев беше узнал отнейде, че под мъжките имена се крие жена. И написа в „Мир“ следващите два фейлетона. В папката има и препис от тъжбата, по която е образувано дело 442/40 при VI наказателно отделение на Софийския областен съд.

— Интересна история: жена да пише под мъжки имена, и понеже се видяла разобличена във фейлетонния образ на Трендафилка, решава, че той произлиза от Розева и се саморазкрива. Това е сюжет за хумористично произведение!

— В писателската ми работа тя влезе като прототип на Моралистката от пиесата „Автобусът“. Но в личния ми живот тази „шантажистка от голям американски стил“ изигра твърде злокобна роля...

— Какво стана със заведеното от нея дело?

— Съдът отказа да се занимава с инкриминирането на един литературен образ, в който някоя от читателките е открила себе си, и го прекрати. Но Розева беше юристка и сама знаеше, че ще стане точно така.

— Не разбирам: щом е знаела, че съдът няма да се занимава с подобно дело, защо е подала тъжбата?

— Прочетете уводната част на тъжбата и ще ви стане ясно. Открила е „откъде започва конспирацията срещу това общество"! „Конспирация!" — разбирате ли? След като цитира редактирания от Орлин Василев в. „Свят", в който бе водил широка кампания в защита на Георги Димитров по време на Лайпцигския процес, предава думи от статия, в която Орлин е писал: „С тази си работа, която ме постави в допир с живота и теглото на класата, на която служа, аз и днес се гордея." Цитира и други негови писания във „Философски преглед". Всичко това е, за да изкара Матвей Вълев „съучастник на г. П. Славински и неговия идеен другар писателя Орлин Василев" в „едно твърде характерно за порядките на Столичната община явление, което не ни позволява да видим по един достатъчно убедителен начин докъде свършва дългът към обществото и откъде започва конспирацията срещу това общество".

— В същност тя иска да изкара и кмета комунист.

— Та тя направо го пише. Прочетете: „Идилията П. Славински, О. Василев и пр. под благосклонното око на самия столичен кмет имаше всички изгледи да продължи, за да се дочака великият ден на „последната продажба на последната стока", както поетично заключава Орлин Василев в цитираната статия „Социология на рекламата". Служебното място на същия е един твърде удобен пост за безнаказано провеждане на едни или други идеи и идеологии."

Не бих ви разказвал толкова за тази жена, ако тя беше само една озлобена от уволнението си чиновничка. Не, тя беше значителна личност и воинствуваща идейна противница. В тъжбата си определено пише: „Идейните и обществените позиции, на които служа, са в диаметрално противоречие с отношението на Орлин Василев към българската култура, църква, национални идеали и държава, така драстично изразени във възпроизведените по-горе места..." И сама дава атестация за себе си: че сътрудничи в сп. „Нация и политика", „Звено", в. „Слово", „Отечество". Под неин превод са излезли книги: от адмирал Бърд, от Арнолд Бенет, Бласко Ибанец и др.; авторка е на литературния и политически паралел „Жермен де Стал и Бенжамен Констан" и т. н.

Изобщо това беше някаква едра политическа авантюристка, интригантка и злостна антикомунистка.

— Откъде имате този препис от тъжбата на Розева до съда, щом като не е имало процес срещу Матвей Вълев?

— Задачата на тъжбата до съда не беше за Розева да съди Матвей Вълев, а да сигнализира, че в Столичната община са се загнездили комунисти. Истината беше, че в „Сердика" освен Орлин Василев и Матвей Вълев привлякохме на служба Павел Вежинов, Ангел Вълчанов, който след Девети септември стана гл. режисьор на Радиотеатъра, по-късно на телевизионния театър. И една отлична секретарка на редакцията Невяна Иванова-Герасимова, която след Девети септември стана редакторка на „Сердика", после си я прибрахме като административен секретар на Съюза на писателите, тя и досега е касиерка на писателската партийна организация. Сътрудници на списанието станаха най-видните писатели-комунисти: Георги Караславов, Младен Исаев, Христо Радевски, Никола Фурнаджиев, Богомил Райнов, Николай Стайков, Лъчезар Станчев... Та предназначението на тъжбата до съда беше да бъде тя преписана в много екземпляри и разпратена на кмета и помощниците му, на общински съветници, на министри и народни представители, по редакциите на вестниците, та дори и в двореца на секретаря на царя Петър Костов. Този екземпляр от тъжбата, който държите в ръцете си, Розева го изпрати на кмета. Общинските съветници цитираха „факти" от тази тъжба, когато отхвърлиха бюджета на Отделението за културни грижи.

— Започнаха ли гонения против вас като комунисти?

— Ето, прочетете какво пише в този бюлетин „Г. С. Раковски" — орган на ратническата организация.

„Столичната община гнездо на комунисти! Най-отровеният комунист Орлин Василев е редактор на „Сердика". А секретар на общината пък е Славински — също тъй отровен комунист. И двамата агитират открито и най-нахално за СССР по най-рушителски начин. Това са само начални примери. Чия е България днеска?"

Забележете датата на този бюлетин „Г. С. Раковски": август 1941 г. Това значи след подаването тъжбата на Розева. И само два месеца след нахлуването на хитлеровите пълчища в Съветския съюз ние „агитираме най-нахално за СССР по най-рушителски начин"! А непосредствено след този „начален пример" последваха цяла редица нападки по уж нелегалния радиопредавател на ратниците. Казвам „уж нелегал-

ния", защото формално този предавател беше забранен от правителството. Но министърът на вътрешните работи Петър Габровски, който трябваше да преследва предавателя, беше водачът на организацията „Ратник"! В едно от предаванията си този предавател възвести: „Петър Славински и Орлин Василев ще забият червения байряк над Столичната община!" Впрочем пророчеството им се сбъдна!

— Матвей Вълев беше комунист, нали?

— Ние всички тогава не бяхме членове на партията. Но никой от нас не смяташе, че Матвей Вълев — Босяка не е наш другар. Той живееше заедно с Борис Ангелушев, Александър Жендов, Христо Радевски, Боян Дановски на един полутавански етаж в кооперацията на бул. „Патриарх Евтимий" № 27. Там ходехме да правим макетите на „Сердика" — от 1941 г. Ангелушев и Жендов бяха постоянни художници на списанието. Там ставаха срещите ни с Никола Йонков Вапцаров.

— Каква личност беше Матвей Вълев?

— Малко самовлюбен и вироглав, но добър и благороден приятел. В идейно отношение беше доста еклектичен, песимистичен и критичен. Все нямаше пари и пишеше по буржоазните вестници за хонорари. Дори не се предпазваше да пише добро и за немците. Имаше такъв случай:

През 1941 г. в София гостува берлинският кмет. Матвей Вълев написа репортаж за неговото гостуване в „Сердика" под заглавие „Седем дни в София".[46] Матвей Вълев редактира този брой — кметът го беше включил като съредактор на списанието. По това време аз отсъствувах от работа. Кметът поискал от секретарката Невена Иванова да види на вързаните вече страници как е отразено гостуването на берлинския му колега. И забелязал, че от Матвей Вълев в броя има още два материала: „Столица на нова Европа" и „Съдържание и форма". И като решил, че редактор не бива да пуска в една и съща книжка три свои материала и че отчетът за гостуването на берлинския кмет трябва да го даде секретарят на общината, кметът зачеркнал името на Матвей Вълев и писал моето. Узнах това късно — кóлата беше вече отпечатана.

След Девети септември във връзка с историите около Трайчо Костов беше разглеждано партийното минало на Орлин Василев, Тодор Генов и неколцина още, между които бях и аз. Някой повдигна въпроса, че съм писал този репортаж за берлинския кмет „Седем дни в София". Благородната и предана наша съратничка Невена Иванова, като узнала това, написала писмо до партийното бюро как кметът е вписал моето име

вместо това на Матвей Вълев. Доколкото си спомням, беше намерила страницата на списанието с поправката, или ведомостта, по която е изплатила хонорара на Матвей Вълев".

— Интересно как кметът е гледал на всичко това. В същност Розева обвинява и него, че е свързан с противодържавни елементи.

— Инж. Иванов продължаваше да пише стихотворения, честичко ме викаше да ми ги чете. Може би си е мислел дано да харесам някое негово стихотворение и да го отпечатаме в „Сердика". Но през четирите години, докато редактирах списанието, не пуснах нито едно негово стихотворение.

— Той не се ли сърдеше?

— Навярно му е било неприятно. Но не ми е поисквал да печатам стихотворенията му, очаквал е аз да предложа това. Но аз откровено пред него ги наричах старомодни, сантиментални, написани без познания по стихосложение... изобщо стихотворения, каквито пишат по-романтичните интелигенти: с добро чувство към поезията, с много добри желания, но стихотворството си иска и талант, и теоретични познания, и стил, и мироглед... Той ми вярваше, защото бях автор вече на три пиеси в стихове, които той харесваше. Само с тях бяха ме избрали член на Съюза на писателите. Печатахме стихотворения на Кирил Христов, Багряна, Разцветников, Теодор Траянов... да се нареди до тях! Той разбираше, че, добросърдечно го предпазвах да не стане смешен.

И кметът оставаше привързан към мен, бранеше ме от нападките. Не само мен бранеше, а и всички, които привличах на работа в службите или като сътрудници на списанието. Дори му създаваше удоволствие това, че на едно списание, чийто върховен шеф е той, сътрудничат най-големите писатели, художници и културни дейци на България. Ето, разгледайте само тази снимка: в центъра е инж. Иванов. Вляво от него Елин Пелин, вдясно Т. Г. Влайков. И се редуват: писателите Георги Райчев, Стилиян Чилингиров, Владимир Василев, Стефан п. Василев, Стефан Станчев, Павел Вежинов; художниците проф. Стефан Иванов, проф. Цено Тодоров, проф. Б. Митов, Цанко Лавренов, Сирак Скитник, Никола Тузсузов, Борис Ангелушев, проф. Васил Захариев, скулпторът Васил Зидаров и още и още. Това е само при една среща — по случай раздаването на наградите „София в книги и картини" на 24. I. 1943 г. А с колко други такива личности се чувствуваше свързан кметът чрез сътрудничеството им в „Сердика" — едва ли могат да се изброят.

Така че чрез нас кметът навлезе всред културния елит на столицата, чийто „първи гражданин“ е той, инж. Иванов! — и това го ласкаеше. Той искрено смяташе, че е настъпило времето на „Велика обединена България“ и към нея трябва да бъдат приобщавани дейците на културата... „както в златния век на Симеона“ — казваше. Пък и си имахме царчо Симеон II.[48]

Колкото до неговото стихотворство... Нека кажа! и каква беда донесе то на кмета. Когато през 1943 г. бях уволнен и изпратен редник в една рота в Халкидическия полуостров, инж. Иванов най-после решил да изпрати за печат свое стихотворение. То е по повод на първите англо-американски бомбардировки в покрайнините на София през ноември. Написал „окуражително“ стихотворение:

Нека падат тука бомби!
Ще се крием в катакомби...

и т. н. — но ще победим! Това стихотворение изпратил на в. „Зора“. Там завеждащ културния отдел беше един мракобесник Йордан Бадев. Отпечатва стихотворението, но с една коварна бележка, че вестникът прави това по изрично настояване на автора — столичния кмет! Това нелепо стихотворение така възбуди софийското гражданство и така срина авторитета на инж. Иванов, че на Девети септември се чуваха гласове да бъде осъден на смърт.

— Разгледах годишнините на списание „Сердика“ и ми се струва, че е много хубаво и по съдържание, и по печат.

— Да, по вид тъй изглежда: почти четири годишнини, 34 книги голям формат и почти всяка от тези общо 2500 страници илюстрирана или оформена от най-добрите български художници. Сътрудници са също най-значителните писатели, научни дейци, публицисти от това време... Но списанието по принуждение трябваше да има и официален характер като орган на общината. В него участвуваха и служебни лица, печатахме текущи материали, царски и други снимки на правителствени лица. За някои страници сега негодувам — как не съм ги догледал! Струва ми се, че е могло да не ги допусна. Или просто в онова напрегнато и объркано време не е било възможно да преценя как те биха изглеждали един ден..., когато ще разказвам спомени.

Главен секретар

— През 1941 г. вие ставате и гл. секретар на общината. Защо?

— Дотогавашният началник на Административното отделение отиде пом.-кмет в Кавала и аз го наследих като началник. Но не можех да търпя тази стара-стара администрация, която гражданите отъждествяваха с бюрокрация. За същината на тази остаряла административна система написах в „Сердика" статията „Администрация"[49].

Разработих доклад: Административното отделение да бъде превърнато в главен секретариат на общината, с цяла програма за научното преустройство на тази „администрация-бюрокрация". Общинската управа възприе предложените реформи и реши да бъда аз главният секретар, за да ги проведа.

Но едновременно с това по бюджета беше вече предвидено създаването на Отделение за културни грижи. За началник и на това отделение определиха пак мен.

Сега вече се разкриха много възможности. По-голямата част от работите в „Сердика" вършеше Матвей Вълев. С практическото организиране на службите в Отделението за културни грижи се зае Орлин Василев, когото назначихме директор на Градската библиотека и музей. С разни бюджетни машинации му осигурявах средства да прави едва ли не чудеса. Взехме една стара триетажна сграда на пл. „Бански" и в кратък срок я пригодихме в библиотека с читални и книгохранилище; нищожната общинска библиотека само в една година се превърна в общодостъпна градска библиотека със 110 000 тома книги, предимно художествена литература. От един бивш чиновник в нашата Московска легация, Диамандиев, закупихме цялата Большая советская энциклопедия и в библиотеката започнаха да се тълпят толкова желаещи да си служат с нея, че кметът се принуди да заключи енциклопедията в своя кабинет.

Създадохме Градска картинна галерия — там бяха събрани разпилените по служби и тавани стари картини от София. Учреден беше и конкурс за нови картини от града. Една от наградените картини на този конкурс бе шедьовърът на Борис Ангелушев „Обесването на Левски".

Назначихме поета Николай Стайков за ръководител на Градския архив. Започнахме събирането на музейни предмети. Откупихме дори кушетката, на която се е самоубил Яворов. Организирана беше фототека и фотолаборатория. За биб-

лиотечните служители създадохме курсове с преподавател Иван Богданов. Започнахме набирането на материали за написването на многотомна история на София.

Едно съвсем ново начинание беше създаването на първата в България ученическа библиотека със свободен достъп до книгите — метод, който сега е повсеместен в цялата страна. И понеже тогава се смяташе за опасно да позволяваме на децата да влизат в книгохранилището и сами да си избират книжки — „нали ще ги крадат!“ вещаеха в общинския съвет, — при откриването на първата библиотека в училище „Денкоглу“ произнесох слово каква е същината на този метод — свободния достъп до книгите. И че няма, няма децата да крадат! Излязох „пророк“! — нито едно дете не открадна книга. Запазил съм в книжата си това слово.

— Успявахте ли да намирате квалифицирани служители за новите разностранни служби и дейности в общината?

— Служители от „благонадеждните“ граждани и фашистите нямаше — те си бяха на служби. Затова пък безработни комунисти — колкото щеш! И най-опасното беше, че Орлин Василев започна да ми предлага за многобройните нови служби да назначавам само комунисти.

— Как успявахте да ги назначавате?

— С много тревоги и страхове. Като гл. секретар на общината бях и нещо като шеф на личния състав — всички назначения минаваха през мен. А по Закона за защита на държавата началник, който назначи на служба комунист, се уволнява и подлежи на съд. В книжата си имам копия от декларациите, които съм подписал, че Орлин Василев и Матвей Вълев не са комунисти. Накарах ги сами да си напишат текста как се оправдават, че не са комунисти.

— Нямаше ли надзор на полицията?

— Пряк надзор нямаше. Но имаше бдителност чрез подставени лица и тайни сътрудници. Вече ви казах, че Невена Розева беше учителка по френски на директора на полицията. Началникът на отдел „Държавен контрол“ в общината беше водач на ратниците от всички служби. Телефонистите бяха натоварени от полицията да подслушват разговорите...

Въпреки това ние продължавахме „делото“. Ето ви „Сердика“, книжка 8 от 1941 г., е посветена на откриването на новата библиотека и музей.

Впрочем много наскоро започна драматичната развръзка: през март 1942 г. арестуваха Никола Йонков Вапцаров, а през юни беше процесът. Отделението за културни грижи се ока-

за едно от звената на конспирацията: шест човека от него бяха арестувани!

— Нека към процеса на Вапцаров да се върнем по-късно. Имам въпроси, свързани с творчеството ви от този период... Войната срещу СССР е преломен момент в живота на вашето поколение. Как я посрещнахте вие?

— На кон!... Не на Пегас, а на истински кон. Още като ученик в Павликени, после и в Стара Загора обичах да яздя на коне. Сега ходех в една от общинските служби, която имаше коне, почти всяка сутрин преди работа да пояздя из полето. И когато чух по високоговорителя в службата за нападението на Хитлерова Германия над СССР, едва не се строполих от коня.

Докато Хитлер завладяваше Франция и другите страни на Европа; докато си върнахме Южна Добуджа (ние посветихме на това събитие книжка от „Сердика"), докато Рибентроп в Москва и Молотов в Берлин водеха преговори за ненападение, все имахме надежди, че Съветският съюз „прави голяма политика", спорехме разноезично, но не бяхме озлобени спрямо хитлеристите, мъчехме се да разберем замислите на съветските ръководители. След 22 юни 1941 г. обаче всичко ни стана ясно.

— Отчайваха ли ви първите успехи на Хитлер? Виждахте ли тогава победата на съветската армия?

— Не помня да сме се съмнявали в победата на съветската армия... или може би толкова силно я желаехме, че дори ратниците са били впечатлени от нашето „най-нахално агитиране за СССР по най-рушителски начин".

Впрочем имаше един момент, който е, струва ми се, характерен за вярата на комунистите в съветската победа! Бяхме се събрали в квартирата на Младен Исаев и Николай Стайков на ул. „Раковски" до пл. „Славейков". Имахме уговорена там среща с Вапцаров. Но той не се появи в уречения час. Дойде жена му Бойка. Каза ни да го чакаме.

Младен Исаев имаше на стената карта на СССР и очертаваше линията на фронта с топлийки — книжни флагчета. Докато чакахме Вапцаров, по радиото предадоха съобщение на главната квартира на фюрера, че Сталинград е паднал! Останахме страшно потресени от това. Младен Исаев с разтреперана ръка премести флагчето зад Волга.

Вапцаров дойде чак към 23 часа. Следил го полицейски агент и за да не провали и нас, прекачвал се от трамвай на

трамвай, обикалял улици, докато успее да се отскубне от агента. Влезе при нас и първият му поглед беше към стената с флагчетата. Видя флагчето зад Волга. Казахме му за съобщението, че Сталинград е паднал. Той не повярва. Развика се, че не може Червената армия да предаде Сталинград, да пусне хитлеристите зад Волга! Ние настоявахме, че с ушите си сме чули съобщението. Вапцаров започна да ни ругае. Мен ме нарече „парфюмиран комунист". За първи път видях така яростен този инак сдържан човек, с когото десетки пъти съм се срещал и винаги ми е изглеждал кротък. Това беше тази огромна негова вяра — най-характерният мотив на цялата му поезия. Оказа се, че Хитлер наистина е излъгал за Сталинград!

Войната ни беше така сплотила, че почти всяка вечер се събирахме у Орлин Василеви на ул. „Ивац войвода", за да проследяваме хода на бойните действия и, разбира се, да ги коментираме страстно, нерядко до зори. Там идваха Кольо Вапцаров, Людмил Стоянов и Мери Грубешлиева, Георги Караславов, Илия Бешков, проф. Дончо Костов, проф. Димитър Михалчев . . .

— От тези срещи у Орлин Василеви ли е връзката ви с проф. Михалчев, за да напишете в редактирания от него „Философски преглед" статиите „Общественост и драма" и „Театрализуване на драмата"?

— Да. По това време пишех „Общественост и драма", но нямах намерение да я печатам . . .

— Разкажете по какъв повод написахте тази статия, в която проличава голямата ви ерудираност в областта на драматургията.

— Който се залавя да пише драми, естествено ще трябва да се позапознае с „предмета". В тази статия не общите познания са съществени, а куражът да говоря за проблеми на драматургията в . . . социалистическото общество! Затова казах, че не пишех статията с намерение да я печатам. Тя се роди от споровете, които трябваше да водя с режисьора Николай Фол около преработката на „Клеомен" за Пловдивския народен театър.

— Как беше приета статията ви „Общественост и драма" от редактора на „Философски преглед"?

— Проф. Михалчев беше пълномощен министър в Съветския съюз, но след започването на Хитлеровата война го отзоваха — проявяваше се като приятел на съветските хора и не приемаше националсоциализма. Когато си дойде в София,

Михалчев започна да дружи с прогресивните научни дейци и писатели. Във „Философски преглед“ отпечата шумната на времето статия на Орлин Василев „Социология на рекламата“, есето „Любов и разум“. При една от срещите ни с проф. Михалчев у О. Василеви стана дума, че пиша статия на темата общественост и драма. Професорът поиска да му я дам. Но бях сигурен, че няма да я отпечата. Защото как биха минали през цензурата приказки какви проблеми щяла да има драматургията в бъдещото социалистическо общество! ... Михалчев знаеше, че няма цензори философи, които чак толкова да разберат смисъла на статията ми, но аз пишех за Великата октомврийска социалистическа революция — това вече щеше го разберат! И той положи много усилия да завоалира изразите, които не биха минали през цензурата. Тъй „империализмът“ стана „краен капитализъм“; „Великата октомврийска социалистическа революция“ стана само „една революция“; „социалистическото стопанство“ стана „обществено стопанство“; изчезнаха „експлоататори и експлоатирани“ и т. н.

— Вие имате във „Философски преглед“ и друга статия. Това сътрудничество сближи ли ви с проф. Михалчев? С какво сте го запомнили като човек?

— Михалчев беше висок, красив човек, винаги чисто и прижливо облечен, по вид повече дипломат, отколкото философ. Необикновено умен и начетен, той беше бляскав полемист, но буржоазен учен-ремкеанец. Водеха дискусия с Тодор Павлов за материализма и идеализма във философията ...

На Девети септември народното правителство го изпрати за преговори с маршал Толбухин в тогавашния Добрич по примирието. Върна се професорът от преговорите и се отби в общината да ме поздрави, че съм станал кмет.

— Като съпоставям датите, излиза, че постановката на „Клеомен“ в Пловдивския народен театър през февруари 1942 г. съвпада с провала на Вапцаров и другарите му. Това как се отрази лично върху вас?

— Да, докато аз четях похвали по вестниците и получавах подаръци за премиерата, в приятелското ми обкръжение настъпваха трагични събития. Споменах вече, че оформянето на „Сердика“ ставаше в ателието на Борис Ангелушев и на Александър Жендов на „Патриарх Евтимий“ 27.

Случваше се понякога в разгара на работата над страниците на списанието Жендов да каже нервно и тайнствено, че трябва веднага да напуснем квартирата. Излизахме си всички — и стопаните й Жендов, Ангелушев, Дановски. Защо — то-

ва узнах от процеса срещу Вапцаров и другарите му. В обвинителния акт на прокурора се говореше, че в ателието на художниците на бул. „Патриарх Евтимий“ 27 са ставали заседания на нелегалния Централен комитет на партията.

На 4 март 1942 г. арестуваха Никола Йонков Вапцаров. Последваха арести на хора, свързани с Отделението за културни грижи . . .

— Кои от другарите ви в това отделение бяха заподозрени в участие във Вапцаровата конспирация?

— Споменах ви да прочетете копието от моя доклад. В него съм писал до столичния кмет, че „от направената лично проверка и събрани сведения не установявам да има между поверените ми за проверка лица от Административното отделение и Службата за културни грижи, попадащи под постановленията на чл. 20 от Закона за защита на държавата“. За Матвей Вълев пиша: „В своята служба като мой помощник се проявява като извънредно ценен, интелигентен и дисциплиниран работник, към когото имам пълно доверие и мога с готовност да поема гаранция за неговата привързаност към държавния ред и закони.“ За Орлин Василев: „Че той не проявява противодържавни разбирания и дела, с които да разколебава доверието в държавата и нейното управление, в това съм уверен от постоянната ми непосредствена близост с него не само като служител в завежданата от мен Служба за културни грижи, но и като писател и човек. Познавам неговия живот и неговите прояви и не съм забелязал абсолютно никакви връзки с организации и лица с противодържавни намерения.“

А нали дадох съгласието си на Орлин Василев да поръча двойни ключове за сградата на Градската библиотека уж за мен, за да ги предаде на съветника при Съветската легация Кирсанов за срещите си с него!

В „Сердика“ работеше и Павел Вежинов. За него кой знае защо жената на министър-председателя Филов — една амбициозна управляваща дама — беше писала писмо на кмета, че е комунист и аз го покровителствувам. В библиотеката работеше и Лилия Факирова-Прашкова, която по-късно стана преподавателка по марксистко-ленински дисциплини в университета. И Димитър Динков, който след Девети септември дълго време остана секретар на общината. И много още други. За всички бях подписал под лична отговорност гаранции, че нямат комунистически убеждения и не следва да бъдат уволнени по чл. 20 от ЗЗД.

А ето, че след арестуването на Вапцаров задържаха Младен Исаев, който живееше заедно със завеждащия градския архив Николай Стайков, пък и беше винаги между нас. Задържаха поета Антон Попов, когото бях назначил надничар, доколкото помня, в Кадастралното отделение; той след известно време напусна, но продължаваше да дружи с библиотекарката в градската библиотека Росица Манолова, за която се ожени два часа преди да бъде разстрелян. Задържаха и сегашната народна артистка Иванка Димитрова, която също бях назначил служителка в библиотеката. Самият Никола Вапцаров беше служител в общината — огняр на екарисажа при кланицата, и сам бях ходил там да го увещавам да се прехвърли в библиотеката, но той отказа. Впрочем с Вапцаров бяхме уговорили моят кабинет в общината да бъде място за явки и оставяне на съобщения. Аз съм писал за това още в първия сборник спомени за Вапцаров, който излезе през 1946 г. под редакцията на Младен Исаев.

— А вие самият как преодоляхте тази катастрофа?

— Сега, след като са отминали тия мракобесни години на фашизма, на хитлеристкото гестапо, на инквизициите в полицията, концентрационните лагери, затворите, разстрелите..., сега могат със спокойна душа да се разказват спомени. Но тогава! Това беше началото на 1942 г. Хитлеристите бяха при Москва, при Ленинград, на Волга и в Кавказ. Нашата войска, неангажирана в бойни действия, пазеше с цялата своя сила фашистката власт. Централният комитет на партията беше разгромен и изправен на съд заедно с изловената група дошли от Съветския съюз „парашутисти“ на Цвятко Радойнов. Във водовъртежа на това дело се оказах и аз. Всяка минута с мъчително безпокойство очаквах да бъда арестуван. Обърканост и страх, страх... И, което беше още по-мъчително — оставах все повече сам!

Престана да съществува квартирата на „Патриарх Евтимий“. Борис Ангелушев се задоми със своята другарка антифашистка Герда Глоке, която бе избягала от Хитлерова Германия. Двамата се прибраха да живеят на един тавански етаж в Журналистическия квартал към Семинарията. Изчезна нейде и Жендов. Боян Дановски замина като земеделски работник в един попски чифлик при пловдивското село Клементиново, по-късно му помогнах да замине с жена си, артистката Весела Балтаджиева, за Турция, а те оттам се прехвърлили в Кайро. Дановски трябваше да избяга в чужбина, защото беше свързан с разстреляния секретар на ЦК Антон Иванов и с

конспирацията на също разстреляния д-р Ал. Пеев. Матвей Вълев отиде тютюноработник във Видин. Получих от него писмо, че е „на воля", „не гази вече интелигентската кал в София", но и там полицията постоянно го дебне.

През юни, непосредствено след разстрела на Вапцаров, Антон Попов и другите, кметът получи две донесения: от Разузнавателния отдел при Министерството на войната и от Дирекцията на полицията, че Орлин Василев поддържа връзки с хора от Съветската легация. И го уволниха от директорството на библиотеката.

Аз също много исках да се махна от общината. Но на службата като гл. секретар бях граждански мобилизиран, т. е. във време на война оставах секретар. Извън това Крум Кюлявков, който завеждаше Комисията по културните въпроси при нелегалния ЦК на партията, ми предаде отначало чрез Жендов, после и лично, че „докато мога, трябва да държа позицията в общината" — като партийно поръчение. Впрочем, пред когото и от другарите да споменех, че искам да напусна общината, винаги чувах спонтанното: „Как ще изпуснем тая позиция!"

— Интересно наистина, как при тия обстоятелства сте успявали да се удържите в общината?

— Фактически аз не успях да „удържа позицията". Само че моето проваляне се позабави.

— Как си обяснявате, че по Вапцаровия процес не са задържали и вас?

— Ние очаквахме да ни арестуват. По-тревожен беше Орлин Василев, защото през същата 1942 г. беше включен в Комисията по културните въпроси на Централния комитет и изпълняваше задачи, които му възлагаше ръководителят на комисията, нелегалният Крум Кюлявков. Вапцаров при инквизициите е признал ония връзки, за които не е могъл да премълчи било след очна ставка, било чрез разкритията на предателя Кутуза. Този предател Кутуза е бил свързан с „парашутистите" на Цвятко Радойнов, с Трайчо Костов, Антон Иванов, Вапцаров и другите членове на Централния комитет. А за връзките на Вапцаров с нас не е знаел и Вапцаров е могъл да ги премълчи.

— Защо?

— Защото тези връзки се осъществяваха чрез Младен Исаев. По-късно, през пролетта на 1944 г., узнах какво е било при разпитите в Дирекцията на полицията. Младен Исаев беше освободен от концлагера и въдворен на местожителство в род-

ното му село Бальовица, Берковско. Но той се добра нелегално до София и дойде да нощува в моята квартира на ул. „Оборище“ № 23. Носеше поемата си за Вапцаров, която беше написал в концлагера на тесни тънички листчета, навити на масурчета, за да могат при опасност да бъдат погълнати. Прозорците на жилището ми бяха изпотрошени от бомбардировките, бях закрил прозореца на спалнята с одеяло, легнахме един до друг под юргана да се топлим. Младен започна да ми чете поемата. Доколкото помня, тогава той ми разказа как е станало да не го осъдят и защо не са разкрили нашите връзки с Вапцаров.

Младен Исаев беше известно време административен секретар на Съюза на българските писатели — по времето, когато председатели бяха Елин Пелин и после Стилиян Чилингиров. Те са се застъпили за Младен пред Филов. Той внушил на директора на полицията Младен да не бъде инквизиран, а да го разпитват само с уморително безсъние, очни ставки и насочена в очите силна лампа. Така Младен е могъл да отрича, да премълчава факти, да дава заблуждаващи обяснения. И понеже не са изтръгнали от него самопризнания, съдът не е могъл да го осъди. Щом Младен Исаев не е дал показания за пряко участие на хората от Отделението за културни грижи в конспирацията, и Вапцаров не е бил принуден да говори за нас на разпитите.

— Кажете какво вярно има в това, което се говори, че Вапцаров е могъл да бъде спасен, ако някои от изтъкнатите писатели не са отказали да се застъпят за него, защото не го смятали даровит поет?

— Моето мнение е, че нищо не можеше да спаси Вапцаров. Трябва да кажа, че чрез Жендов получих „партийно поръчение“ да използувам връзките си с Димитър Шишманов за спасяването на Вапцаров. Отидох в Министерството на външните работи при Шишманов — той тогава беше още главен секретар. Кабинетът му се намираше в сградата на пл. „Народно събрание“, където е сега Академията на науките. Там беше и кабинетът на Богдан Филов — той заемаше едновременно постовете на министър-председател и министър на външните работи. Мисията ми се състоеше в това да убедя Шишманов, а той от своя страна да повлияе на Филов присъдата на Вапцаров да бъде поне доживотен затвор.

Шишманов ме посрещна като приятел (той, а и проф. Филов бяха сътрудници на „Сердика“), но аз се държах глупаво нетактично. Доведох разговора до това, че и той, който е

член на Съюза на писателите, и Филов — обявен за почетен член на Съюза, ще носят същата вина за смъртта на талантливия поет Вапцаров, каквато носи Александър Цанков за убийството на Гео Милев. Усетих, че тези думи засегнаха много зле Шишманов и веднага се разкаях за непремерения си подход, но беше вече късно. Шишманов мълчаливо стана, премина нервно в съседната стая — кабинета на Филов. Скоро се върна, седна официално зад бюрото си и с познатото от срещите ни в Атина треперене на ръцете подписа пропуска ми. Подаде го и твърде сухо, непривично за него рязко ми съобщи отговора на Филов: „Господин министър-председателят каза, че най-малко вие трябвало да се месите в тази работа. Не било случайно, че там, около вас, се е завъртяла тази конспирация. По-добре е да не предизвиквате!"

Излязох си с очакването, че ще последва арестуването ми. Бях уверен, че и Шишманов, и Филов разбраха: не по свой почин съм отишел да се застъпвам за Вапцаров, колкото и да се мъчех да представя това застъпничество като мой дълг на писател и ръководител на Службата за културни грижи. Те възприеха мисията ми като предупреждение и заплаха от страна на комунистите. Доведеният син на Шишманов Панайот Савов след това ми каза, че Димитър Шишманов бил много недоволен от моята намеса в един такъв процес срещу изпратени от Съветския съюз „диверсанти". А за Вапцаров казал, че съдбата му била предрешена от царя. Бащата на Вапцаров бил приятел на царя и когато ходел в Банско, величеството отсядало в дома на Вапцарови. И този син на неговия приятел „да вдигне ръка срещу своя цар!" — нещо такова бил говорил цар Борис.

— А какво стана след това в Отделението за културни грижи?

— Бяха уволнени и интернирани в провинцията Иванка Димитрова, мисля и Росица Манолова. Когато Орлин Василев беше уволнен, аз настоях да го замести Панайот Савов. Кметът беше много учуден от това мое предложение — той смяташе Савов за глуповат и негоден за работа шизофреник (Савов наистина се бе лекувал в Германия от шизофрения). Матвей Вълев направо ме руга за това назначение в едно свое писмо от с. Антимово, Видинско.

На мнозина, особено след Девети септември, се струваше, че беше възможно „да се удържи позицията в общината" без някои компромиси. Аз сметнах, че след такъв провал и след уволнението на замесените във Вапцаровата конспирация хо-

ра най-политично бе не да дирим равностоен на Орлин Василев заместник. Един външен човек би започнал гонения на останалите в Градската библиотека комунисти. А този генерални син, царедворец, доведеник на министър Шишманов и заедно с това предан и верен приятел на комунистите в общината изглеждаше възможно най-удобен... поне през призмата на обзелата ни паника около разкритата конспирация. И при по-нататъшното развитие на събитията се оказа, че не се излъгахме в този човек.

— Лично за вас какво последва след Вапцаровия процес?

— Моето задържане в общината се дължеше на едно постранично обстоятелство.

През същата 1942 г. румънското списание „Гъндиря" („Мисъл") посвети брой на България под почетното покровителство на проф. Михай Антонеску — подпредседател на Министерския съвет и брат на румънския „фюрер" маршал Антонеску. Броят на списанието беше редактиран от неговия директор Никифор Крайник — поет и професор по теология, бивш министър. Този брой беше твърде неугледен технически и беден по съдържание, строго официален, с царски и министерски портрети на румънските и нашите управници. И, разбира се, с прослава на фашизма.

Нашето правителство решило, че това е много важен политически момент — сближение с Румъния, след като си получихме Добруджа! И Филов повикал кмета, за да му нареди: подобен брой, посветен на Румъния, да бъде отпечатан като извънредно и луксозно издание на „Сердика". Броят трябвало да излезе под почетното покровителство на Филов и на столичния кмет инж. Иванов.

Та това, че бях натоварен с издаването на румънския брой на „Сердика", беше причината да ме задържат още в общината след Вапцаровия процес[50].

Но по същото време, когато правехме румънския брой на списанието, се случи друго събитие, което съвсем обърка живота ми: постановката на „Клеомен" на сцената на Варненския народен театър.

— Постановката на „Клеомен" в два театъра през тези години на фашизма е, струва ми се, необикновено явление. Разкажете как стана това.

— Вече споменах, че Николай Фол си хареса от пиесите ми „Клеомен" и реши „да я прокара" в Пловдивския народен театър.

— А каква беше оценката на Орлин Василев за постановката?

— Казваше, че ако „Клеомен“ наистина бъде играна, това ще бъде „първата добрала се до сцената комунистическа пиеса“.

— По какви причини постановката на „Клеомен“ в Пловдив е минала с упех, а във Варна се проваля?

— В Пловдив пиесата беше играна в началото на 1942 г. Тогава Хитлер все още напредваше в Съветския съюз и нямаше условия за свързването на Хитлеровата съдба със съдбата на моя тиранин Клеомен. Докато в началото на следната 1943 г., когато пиесата бе играна във Варна, Хитлер вече отстъпваше, грозеше го катастрофата на Клеомен. Прегледайте отзивите на вестниците за двете постановки и ще видите колко рязко им е повлияла промяната на обществената атмосфера.[5]

— Публиката как посрещна представлението?

— На премиерата сдържано. А официалните лица... Преди представлението Фол ме представи на официалните лица: генерала началник на гарнизона, кмета на града инж. Мустаков и помощниците му — нали и аз заемах официалната длъжност гл. секретар на Столичната община... В края на премиерата те някак демонстративно си излязоха от ложите. Фол, който мислеше, че и тук пиесата ще има пловдивския, дори по-голям успех, се изплаши. Официалните лица я нарекли „пораженска“. А един от пом.-кметовете, който бил водач на варненските ратници, заявил, че неговите хора трябвало направо да ме пребият!

На едно от представленията някой подвикнал: „Тъй ще свърши Хитлер!“, т. е. като Клеомен — със самоубийство след загубената война и избухването на народната революция. След Девети септември узнах някои подробности по свалянето на „Клеомен“ от полицията. В театъра по време на постановката работел като осветител един другар Коста Иванов, който след Девети септември стана един от ръководителите на художествената самодейност при Комитета за култура. Той ми разказа, че докато още репетирали пиесата, партийното ръководство във Варна взело положително отношение към нея и дало насока работниците да я гледат. Започнали да се явяват в театъра работници от предприятията. И някой от тях извикал това „тъй ще свърши Хитлер“, увлякъл и други.

— След свалянето на пиесата предприеха ли против вас някакви мерки?

— Някой и друг ден след като се прибрах в София, в общината се появи полицейски агент. Каза ми, че трябва веднага да се явя в Дирекцията на полицията при началника на политическия отдел Павлов. Попитах го това арест ли е. Не, било „за справка". Казах му, че в такъв случай сам ще се явя. Но агентът тръгна след мен. Отидохме с трамвая до известното здание на пл. „Лъвов мост". Отведоха ме до кабинета на Павлов. Той започна разговора със самочувствието на версиран в литературните работи. Пожелал да се види с мен във връзка с премиерата на „Клеомен" във Варна. Искал да си изясни какви са идеите на тази драма и смисъла на постановката ѝ именно сега... С подробности съм описал този разпит в сборника „Ден последен, ден първи" и в „Огъня и спомените".

— Какви мотиви изтъкна този Павлов при разговора ви за свалянето на „Клеомен" от варненската сцена?

— Той взе от бюрото си книгата „Клеомен" и броя на „Философски преглед" със статията ми „Общественост и драма". Постави ги пред мен на масичката и отново седна. Стараеше се да говори умно и да личи, че е начетен и на писателите гледа със зачитане. Попита ме дали смятам за редно един такъв човек (имаше пред вид длъжността ми) да пише против „фюрер-принципа" и да предизвиква у народа лоши чувства към създателя на велика обединена България Хитлер?

Възразих му, че нямам никаква вина, задето една пиеса, одобрена от цензурата и отпечатана преди шест години, е прозвучала сега така, че хората да викат: „Тъй ще свърши Хитлер!" Нали са забранили представлението? Ако намират, че книгата ми е толкова вредна, могат да я унищожат, та театрите да няма откъде да я вземат, за да я играят.

Павлов не се поддаде на моето предизвикателство. Полицаите обикновено бяха свикнали жертвите им отначало да отричат вината си, да не се съгласяват с правените им добри предложения. Посрещаха тия първи изблици на дързост у жертвите си с привидно добродушие и сдържаност. Така на моите думи „да унищожат" книгата ми той предложи да помисля не ще ли е по-добре, ако се откажа от нея. Преди шест години не съм могъл да дооценя спасителната мисия на националсоциализма — сега да коригирам заблудата си с една статия, която той ще се погрижи да бъде отпечатана. Възразих му, че в литературата не е прието авторите да се отказват от своите произведения. Те си остават свидетелство за изми-

нация от автора идеен път. Ако идеите му с времето се променят, това би се отразило в новите му книги . . .

Тогава Павлов разтвори „Философски преглед“ и зачете пасажи, които си беше подчертал.

И полицейският шеф се зае да ми доказва колко пълно сходство имало между идеите ми в „Клеомен“ от 1936 г. и в статията ми „Общественост и драма“ от 1942 г. Когато настояваше, че тези идеи са комунистически, той вече не беше сдържан и добродушен, а зъл и нагъл.

Заключението от този дълъг и объркан разпит беше, че човек с такива убеждения не може да седи на високия пост в управлението на столицата. Павлов дори се показа изумен от слабата бдителност на столичния кмет, който може да търпи такъв секретар! Попитах го и в кмета ли се съмнява. Отговори ми дословно: „Когато става въпрос за нацията, ние можем да се съмняваме дори в царя!“

Разпитът свърши с това, че засега съм свободен. Ще се видим навярно отново, след като бъде обследвана дейността ми в общината. Почти непосредствено след това — на 1 април 1943 г. — бях уволнен като секретар на общината. Обследването трая до юни. До какво точно бяха успели да се доберат, не зная. Подробностите навярно се намират в полицейското ми досие, което, доколкото зная, е намерено след Девети септември в архивите на полицията. Панайот Савов ми каза, че когато са го повикали да даде сведения за мен, Павлов ме нарекъл „главният високопоставен ятак на Вапцаровата конспирация“.

— Това полицейско обследване съвпада с историята около румънския брой на „Сердика“.

— Да. И Филов, и полицаите са настоявали да бъда уволнен и изпратен в концентрационен лагер. В общината се появи полицейски агент със заповед за арестуването ми. Отишъл най-напред при кмета. Повикаха ме. Когато влязох при тях, кметът разговаряше нервно с някого по телефона. Може би с Филов или с министъра на вътрешните работи — не зная. Подаде слушалката на полицейския агент. Той произнесе няколко пъти „слушам“ и „тъй вярно“ и си излезе. Кметът гневно ми обясни, че трябва да се приготвя да отида в концентрационен лагер. Навярно очакваше някакво трагично изстъпление. А аз въздъхнах с радостно облекчение: значи съм се отървал от полицията, няма да ме разпитват, няма да ме инквизират! Ще се отърва и от тази мъчителна служба в общината, която ми се виждаше вече по-тежка и от концентрационен лагер!

— Кога ви освободиха от общината?

— За беда излизането ми от общината не беше така лесно. Изпращането в концлагер — също. За гл. секретар трябваше да ми намерят заместник. Три месеца кметът протака търсенето на заместник, докато най-после се спря на... моя зет — мъжа на сестра ми Рада, стенографа на общинския съвет Васил Василев. Като началник на отделението за културни грижи ме замести Панайот Савов. Но за редактор на „Сердика" нямаше кой да ме замести и списанието спря да излиза.

За концентрационния лагер трябваше да тръгна през септември 1943 г. Но в това време, може би по застъпничество на кмета или на Димитър Шишманов, който бе назначен министър на външните работи, заповедта за изпращането ми в концлагер беше заменена с военна повиквателна: редник в 41-ви пехотен полк. Аз бях трудовак, откупен; но през 1939 г. ни повикаха на 75-дневно военно обучение и имах чин „редник". Толкова внезапно стана това повикване в казармата, където ме облякоха и ми наредиха веднага да замина за частта си, че не можах да прибера от бюрото си в общината своите вещи. Най-много жаля за дневниците си от 1940 до 1943 г., които изчезнаха — навярно са изгорели при бомбардировката на 10 януари 1944 г.

И така, с пушка без патрони на рамо, във войнишки дрехи и неудобни ботуши, раница и шинел на гърба тръгнах за местослужението си сам — чак в Халкидическия полуостров. Пътувах по същия път, по който минахме четири години порано с Брависима Бернаскони: с влака до Горна Джумая, с теснолинейката до Кулата, пеш до Демир Хисар, същия хан с дървениците и налягали с дрехи по наровете един до друг пътници; оттам с влак до Солун. И защото пътят ми беше познат от щастливото пътуване, затова сега ми беше още по-мъчителен. Но аз се мъчех да го населявам със спомените си от някогашното пътешествие — особено когато от Солун ми се разкри „божеската планина" Олимп. Така я наричаше Брависима, когато пътувахме с кораба край Олимп. Но сега от Солун трябваше да провървя пеш сто километра до щаба на полка в селцето Неа Триглия. Впрочем как да изляза от Солун за натам, ми показа Димитър Димов, който също беше мобилизиран в някоя от частите на дивизията като ветеринарен лекар.

— С Димов познавахте ли се отпреди?

— Да. Той беше вече издал романа си „Поручик Бенц“ и разговаряхме за него при една среща във вилата на Боян Болгар.

Явих се в щаба на полка в Неа Триглия. Ротите копаеха окопи и отбранителни съоръжения по морското крайбрежие на Халкидика срещу евентуален англо-американски десант в Гърция. Разбрах, че ме разпределят за едно такова „черно отделение“, което работело на Александровата могила, недалеч от селото Неа Каликрация. Дори ме утешаваха, че там „ще си имам събрат писател“ Камен Калчев. Но трябваше да изчакам в щаба завръщането на командира на полка от дивизионния щаб в гр. Лагадина. Докато стане това, в полка пристигна луксозен плик с държавния герб и под него: „Министерство на външните работи и на вероизповеданията. Министър“. Адрес: „До редника Петър Славински, поделение 7501, Военна поща Сърна“. Ето го това писмо:

„Събота, 23 октомври 1943.

Драги Славински, днес получих писмото Ви от 17 т. м. и го прочетох с дълбоко сърдечно вълнение. Така искрено отдавна не ми е писал никой. Нещо младо и свежо ме лъхна от редовете Ви, нещо мое, какъвто бях аз на Вашите години, с тая разлика, че нямах някой по-стар приятел, комуто да поверя съмненията и тревогите си. Аз винаги самотно съм вървял из пътя си, а така често съм имал нужда от съучастие и съвет!

Зарадва ме бодрият тон на писмото Ви и възможността, за която говорите, да пишете романа си там долу в Халкидика, край брековете на Егея. Има ли кипариси по вашите места? Ако има, поздравете ги от моя страна!

Нима мислите наистина, че Вашето писмо може да се загуби в купа други поздравителни послания? Толкова ли малко вярвате в добрите ми чувства към Вас? Въпреки любезния си изглед, аз обичам много малко хора. Един от тия малцина сте Вий — и то в първата редица!

Няма да Ви пиша за събитията, които станаха около мен и с мен. Ще Ви кажа само, че сам се чудя — как изпаднах на креслото, на което седя сега. Всичко се свърши като в бълнуване и аз нямам съзнанието, че съм участвувал с волята си в него. Но все пак съм готов, както винаги, да си изпълня дълга докрай и с всички сили да работя за тази наша хубава страна и този хубав наш народ. За тази цел толкова много работа ми предстои.

Не ми се сърдете, че ще прекъсна писмото си още на втората страница. Много съм уморен, часът е вече доста късен, а утре рано ми предстоят разни обществени задължения: една сказка, на която трябва да присъствувам, и един официален обед. Това са най-досадните страни на новия ми занаят!

Жена ми Ви поздравява сърдечно, а аз Ви прегръщам и целувам, Ваш предан Д. Шишманов."

В щаба на полка настъпи някаква паника. Войнишките писма се цензурираха от адютанта. Но това — министерското! — никой не смееше да го отвори. Повика ме самият командир на полка, за да ми го връчи лично. Влязох в канцеларията му съвсем не по войнишки — от оскъдното 75-дневно обучение не бях усвоил да заставам „опрятен" и във войнишка стойка пред такова високо началство, „да искам разрешение да остана" и пр. Нормално полковникът би трябвало да ме изгони навън, за да вляза „както се полага" при командир на полк. Но той дори ме покани да седна. Подаде ми писмото неразпечатано. Предложих му да го отвори и прочете. Той отказа. Скъсах плика и му подадох писмото. Прочете го . . . Впрочем тази сцена съм я описал в романа „Живот за живота" . . .

Такива писма попадаха в ръцете на командира на полка. Негов подчинен, редник, изпратен като комунист в черна рота и личен приятел на самия министър на външните работи, който „го прегръща и целува"! Можете да си представите объркването на този елементарен военен човек, за когото такива сложни отношения са невероятни. Затова именно ме остави писар в щаба си. Нареди да ме настанят в една квартира с поета Любомир Дойчев. С него бяхме отпреди приятели и имахме много време да пишем съчиненията си.

Командирът на полка започна да ме взема в своята кола и да ме развежда из целия Халкидически полуостров, по манастири и метоси — уж аз, като специалист по древногръцката история, да го запознавам със стариниte и паметниците на този край. Бях позабравил старогръцки от времето на дисертацията си, но по корените на някои думи поразбирах новогръцки и можех да бъда нещо като преводач на командира, когато искаше да разчете някой надпис или да разговаря с гърци от селата.

— Както изглежда, в Халкидика сте се чувствували по-добре, отколкото в София.

— Не „по-добре", а щастлив! Там аз се чувствувах избавен от нещо като ад. Можете да си представите след всичко преживяно в София изведнъж да се намеря в едно сгушено в

маслинови и смокинови дървета селце, недалеч от морския бряг. Там сутрин слънцето изгрява над извисения като гигантска игла, наистина „чутовен“ Атонски връх, а привечер залязва над „божеския“ Олимп с невероятни отражения във водите на древния залив Термаикос. И със спомените си за пътешествието с Брависима Бернаскони пиша роман „Далечината“, счинявайки писма между нея и мен. Всяка написана глава от романа изпращах на Орлин Василев в София, за да ги пази. Ето, прочетете това писмо, което получих от Орлин Валечината“:

силев в Халкидика по повод на изпратените му глави от „Да-

„Добро е. И ти наистина можеш да бъдеш щастлив. Оттук нататък вече всичко е лесно. Грешките могат да се поправят, а то и почти няма грешки, ако се остави настрана първата глава, в която ти си се мъчил страшно. Който е написал следващите, той ще напише още веднъж първата. Бързай да довършиш!...

Ти, разбира се, ще ми повярваш колко много съм пък аз щастлив заради тебе. Не знам защо, аз винаги съм очаквал нещо да стане с теб, да се отпушиш, да се прекърши магията, за да бликне чудотворното изворче на изкуството... Когато чух, че те мобилизират и те пращат на юг, далеч от нас и нашия дребен живот, аз пак казах: Иди! Радвай се, че отиваш! — Пак с надеждата: де да го знаеш дали пък тъкмо там, в подножието на Олимп, покровителката на сбърканите не ще се смили?... Сега, разбира се, всичко е минало, далечно минало. Твоята книга ще бъде написана, издадена и пътят на твоя възход е напред. На твоя нов възход, в тая нова област на писане, защото ти вече имаш един — голям и безспорен — Клеомен...“

Ако бях завършил в Халкидика „Далечината“, имаше възможност още тогава да излезе в нашето издателство „Перун“.

Но толкова много щастие, уви, не беше ми писано! При пътуванията ни из Халкидика командирът на полка все току ми изказваше мъките си: Веднъж — как много от неговите съвипускници били „удостоени“, т. е. станали генерали и командуват дивизии, а той ще завърши кариерата си само като полковник — командир на полк. То е, защото няма кой да се застъпи за него пред царя, а сега, след като царят умря, трябва да се действува пред генерал-регента Михов... Друг път — как имал пред вид за семейството си един еврейски апартамент в София, но нямал връзки да му го дадат... Та, щом съм такъв

„интимен“ приятел с министъра на външните работи, не бих ли се съгласил да ходатайствувам... Готов е да ме изпрати в София за колкото дни искам — само да се съглася да му помогна!

И един ден, в края на 1943 г. ме натовари на санитарна линейка, уж да придружа заболял офицер за лечение в София. Така аз пак се озовах в моя ад!... Да, София се оказа действителен ад, защото на 10 януари 1944 г. започнаха бомбардировките и над центъра на града.

„На легалния антифашистки фронт“

— Това е заглавието на вашия спомен как сте посрещнали народната победа на Девети септември в сборника спомени на писателите „Ден последен, ден първи“. Разкажете за тези наистина драматични дни от живота си. Най-напред за преживените от вас бомбардировки.

— Разбира се, че никакви ходатайства не ходих да правя за генералските щения и за еврейския апартамент на командира на полка. На 11 януари 1944 г. бях решил да си тръгна за Халкидика. Сутринта на 10 януари се бях запътил към общината да си прибера останалите в бюрото ми книжа и вещи. Споменах ви, че бомбардировката ме свари при къщата на Константин Кисимов. И още преди да бяха дали отбой, изтичах към общината. Крилото откъм ул. „Левски“ беше ударено от бомба и разрушено.

Бомбардировката на 10 януари нанесе тежък удар върху управлението на града. Всички помощник-кметове, директори, началници изоставиха службите си и хукнаха да евакуират своите семейства. Кметът остана сам — без помощници, без секретар. А аз бях в общината — вярно, че мотивът беше да търся дневниците и ръкописите си, но преодолях бързо страха от бомбардировката. Събрах другарите си от Отделението за културни грижи и вместо да се тюхкаме и вайкаме, започнахме да спасяваме старите ръкописни протоколни книги още от Освобождението, които се намираха по тавана на разрушеното крило от кметството. Останахме да разравяме развалините и да вадим ценни архиви и през нощта, когато градът бе отново бомбардиран и навсякъде избухваха пожари от запалителните бомби. Макар че беше уволнен, към нас се присъедини и Орлин Василев, „за да спасяваме делото“ — Градската библиотека, архива, картинната сбирка, фототеката... Със

свойствената му властност и организаторска воля той пое грижата за евакуацията на всичко по-ценно от службите.

Трябва да кажа, че моето привидно „безстрашие“ от бомбардировките се дължеше на това, че бях вече „обръгнал“ — преживях при пътуванията с командира на полка две големи бомбардировки над Солун. Но за кмета това беше наистина впечатляваща смелост! Той използува това, че секретарят на общината е тежко ранен, и издействува от Военното министерство да бъде продължен отпускът ми. После уреди да ме демобилизират. И на 1 февруари 1944 г. ме назначи отново гл. секретар на общината.

Последваха нови и нови бомбардировки. Градът остана без вода и продоволствие, без електричество и трамваи, без прозорци в зимния студ — нечист, потънал в развалини и прахоляци, пуст и зловещ. Службите бяха неудържимо разстроени. Трябваха хора. И аз отново успях да привлека Орлин Василев на служба, но вече като надничар-„носач“. Сами си поставихме задачата да евакуираме не само общинските културни ценности, но и ценностите на града. Прибрахме и евакуирахме в самоковското село Мала църква всички експонати от къщата музей „Иван Вазов“ — и наскоро след това тя изгоря. Николай Стайков писа за това във в. „Литературен фронт“[52]. Успяхме да приберем и голяма част от Архив на Възраждането от Народната библиотека на ул. „Раковски“ и го пренесохме в сигурното подземие на Съдебната палата. Ако не бяхме отнесли това съкровище на нашето Възраждане, само след няколко дни щеше да изчезне в развалините и пожарището на Народната библиотека. За тази безотговорност на Министерството на просветата и на библиотечната управа написах статията „Бомбардирани души“, която остана в ръкопис, защото нямаше къде да бъде отпечатана.

Много сандъци с архивни материали на учени спасихме от таваните на Университетската библиотека, между тях и няколко сандъка архив на проф. Иван Шишманов. Също и архива на Найден Геров, на редица видни хора. Та дори и цялата библиотека на еврейското читалище. В един свой роман Хаим Бенадов описва как, когато му прикачили жълтата звезда и го интернирали от София, той занася ключа от читалището на Петър Славински, за да спаси книгите. След Девети септември еврейското читалище наистина получи опаковани всичките си книги, които ние бяхме евакуирали.

А през това време мракобесното правителство на Добри Божилов, скрито на безопасно място в Чамкория (Боровец),

се занимаваше само с въпросите как да удави в кръв съпротивителното движение. Полицията и войската се оказаха недостатъчни за борбата срещу партизаните, та беше създадена и жандармерия от най-изпитаните главорези. Сам аз видях на ъгъла на ул. „Алабин“ и „Цар Борис“ изложени убити комунисти с поставени до труповете отрязани глави. На всеки жандармерист или полицай, който убие партизанин или нелегален, заплащаха по 50 000 лева за глава. Въведен беше строг полицейски час. Настъпи зловещо време на терор и безправие... Впрочем от тия тежки преживявания дойде замисълът за пиесата ми „Автобусът“.

— В това време Димитър Шишманов е бил министър на външните работи. Виждахте ли се с него?

— Не. И той беше евакуиран. Но на 28 април 1944 г. правителството на Божилов взе решение, което фактически суспендираше конституцията и даваше в ръцете на генералите абсолютна власт. Според това решение всеки ръководител на дивизионна област, т. е. всеки генерал, който командува най-малко дивизия, получаваше правото да арестува и да избива без съд и присъда лицата, които по негова преценка имат комунистически убеждения или противодържавна дейност.

Възложиха ми като партийна задача да отида при Димитър Шишманов, за да му внуша: в знак на несъгласие с това решение на министерския съвет, което създаваше условия за разгаряне на гражданска война, да си подаде оставката като министър на външните работи. При един разговор с Крум Кюлявков след Девети септември узнах, че той е бил човекът от ЦК на партията, който е решил да ме натоварят с тази задача. Кюлявков лично проявил добро чувство и загриженост за съдбата на Шишманов. Но не толкова за това, че Шишманов беше писател, а заради произхода му. Той беше син на големия литературовед проф. Иван Шишманов и на видната в миналото общественица Лидия Шишманова. Тя от своя страна била дъщеря на проф. Михаил Драгоманов — известен украински историк и публицист с либерални възгледи, прогонен от царизма, живял дълго като емигрант в Швейцария, после в България и починал в София. По майчина линия Лидия Шишманова била първа братовчедка на великата украинска поетеса Леся Украинка — революционна пролетарска деятелка, преводачка на „Манифест на комунистическата партия“ на Маркс и Енгелс, сподвижница на Ленин и Горки. Леся Украинка също е живяла в България у Шишманови. И понеже Крум Кюлявков е бил много години политически емигрант в Украйна,

където съветската власт високо е почитала делото на Леся Украинка и на проф. Драгоманов, просто искал да спаси техния потомък Димитър Шишманов.

И тъй, без да зная тия мотиви на Крум Кюлявков, трябваше да се срещна с Шишманов. Срещата ни стана в Панчарево, където той беше евакуиран с жена си в една вила. Когато разговаряхме с него на литературни теми, аз очевидно му изглеждах равностоен и приятен събеседник. Ние имахме с него споразумение да не разговаряме за политика. Той знаеше убежденията ми и пред мен се предпазваше да изразява становища по събитията, защото предполагаше, че ще ги съобщавам на комунистите. От предишния ни разговор за Вапцаров и аз се смущавах да му заговоря сега за политика — неволно се страхувах, че думите ми ще бъдат пак неумни и нетактични. Разговорът ни вървеше по-сносно, докато ставаше дума за преживяванията ми в Халкидика. После преминах към спасените сандъци с архива на баща му. И за гражданската съвест на писателя, за конституционните права на народа... Помня, че стана дума и за подписа на Елин Пелин и на подпредседателя на народното събрание Пешев в защита на българските евреи срещу искането на хитлеристите да бъдат изпратени в Германия. Така уж непреднамерено, разговорът ни дойде до това, да кажа на Шишманов дали не би било разумно да напусне министерския съвет в знак на несъгласие с решението на правителството да суспендира конституцията. Той ме гледаше подозрително и враждебно, а може би и уплашен от това, че при откреxнатата врата на съседната стая слушаше разговора ни неговата жена... Шишманов ми отговори как вече ми е писал ясно в писмото, което ми изпрати в Халкидика, че „е готов както винаги, да изпълни дълга си към народа". И че няма да се противопостави на хората, които през целия му живот са вярвали в него, и т. н. Тук аз проявих явната нетактичност да спомена, че когато народът победи, навярно ще отвърне със същото на тези, които са дали на генералите право да режат без съд и присъда народни глави. При тези мои думи неговата жена нахлу при нас, развика се злобно срещу мен, че съм дошел да ги заплашвам; и че те нямат да стават предатели на приятелите си, и тям подобни. Шишманов предложи да прекратим разговора. Излязох си като изпъдек. Това беше и последната ни среща. Но предупреждението ми наистина се сбъдна: след Девети септември Народният съд осъди почти всички министри от кабинета на Добри Божилов на смърт, включително и Димитър Шишманов.

— Това решение на Божиловото правителство за суспендиране на конституцията засягаше ли и вас?

— То имаше пряко отношение към съдбата на писателите антифашисти. Още когато узнал, че се готви такова решение на правителството, Панайот Савов дойде при мен задъхан и разтревожен. Каза ми, че принц Кирил му изпратил кола да го отведе при него в Чамкория, където беше евакуирано регентството. Кирил му показал списък с имената на писатели и културни дейци, съставен от началника на Софийския гарнизон генерал Кочо Стоянов. Мракобесният генерал в подготовка да упражни правото си да коли и беси комунисти, побързал да изготви списък на обречените. Но, изглежда, не е имал куража сам да вземе решението, та изготвения списък пратил „за уведомление" на регентите. На първите четири места били имената на Георги Караславов, Орлин Василев, Христо Радевски, Петър Славински... Ние не повярвахме, че принц Кирил е искал да ни предупреди, за да се укрием, както ни уверяваше Панайот Савов. По-вероятното е, че са се съветвали с Филов и генерал Михов — регентите не са посмели да вземат такова решение за поголовното изтребление на голяма част от творческата интелигенция (списъкът е бил доста дълъг) и са решили да ни подскажат по околен път да се махнем от София. За тази мисия са сметнали най-подходящ Пънчо Савов, който се смяташе наш „приближен".

Така и стана: Караславов се прибра в с. Сливница, където жена му Дана работеше като агроном, но се е укривал там в клиниката на моя брат Асен. Савов ни каза, че вече успял да предупреди Радевски, който заминал към своя Троянски край. И Орлин Василев се прибра в родното си село Враняк, Белослатинско. От него след това имам много писма, които, прочетени последователно, биха дали художествена представа за цялата душевна атмосфера на това мъчително време на войната и фашизма. Орлин ми изпращаше, под формата на писма до мен, глава след глава на своята книга „Житие битие" — както преди това аз изпращах на него „Далечината".

— А вие след предупреждението останахте в София?

— Да, въпреки заплашителния списък на Кочо Стоянов трябваше да остана на службата си в София. Но през май отново в общината се появи полицейски агент да ме арестува. Журналистът от тогавашния в. „Заря" Тодор Киров отпосле твърдеше, че видял тази заповед, подписана от вътрешния министър Дочо Христов, в някой от кабинетите на министерството, където отишел като репортер. Но кметът пак уговори с ня-

кого да ме оставят, докато намери секретар „да сдам службата“, и поел гаранция за мен да не позволи да се укрия. От този ден не трябваше да се отделям от кмета — заедно живеехме в съседни стаи в жилищата на електроцентралата в Бояна, заедно слизахме с неговата кола до общината и се прибирахме вечер.

Нека спомена и това: при мен дойде един другар и ми каза, че по нареждане на градския комитет на партията трябва да наема в Бояна квартира с мой адресен билет и да им я предоставя там да събират храни и да ги разпределят за партизанските части. Това ще става през нощите и аз, щом имам открит лист за движение след полицейския час, трябва да охранявам наоколо квартирата. Изпълних това — трудно ми е да ви опиша с колко страхове и съмнения трябваше или не трябваше да го направя. След Девети септември същият другар дойде в кметския ми кабинет, за да изкаже благодарността на другарите за това съучастие. Оказа се, че този другар се казваше Никола Говедарски, който стана зам.-министър на търговията. За съжаление беше обвинен за съучастие с Трайчо Костов, лежа в затвора и след излизането и реабилитацията почина.

— Какъв конкретен повод имаше новата заповед за изпращането ви в концентрационен лагер?

— Поводи не липсваха. През май се заговори за смяна на Божиловото правителство с друго, което уж да промени прохитлеристката политика. При мен дойде проф. Дончо Костов. Той е бил професор, доколкото помня, в Тимирязевската селскостопанска академия в Москва, но се прибрал с жена си руския в България. Работеше в едно опитно поле недалеч от двореца Враня. През 1942 печатахме негова статия „Селянинът в софийско“ в „Сердика“ и след това продължихме да дружим. Срещата ни стана в къщичката на художника Васил Иванов на „Изгрева“. Проф. Костов ми каза, че за министър-председател гласели Багрянов. Той имал чифлик нейде из Разградско, занимавал се с модерно земеделие, познавал научните трудове на Дончо Костов и се знаели изобщо. Багрянов „го сондирал“ би ли се съгласил да поеме поста министър на земеделието в негово правителство. Очевидно с това Багрянов е целял да придаде някакъв по-широко коалиционен характер на правителството си, като включи в него дори комунист.

При бомбардировките проф. Дончо Костов загубил връзката си с партията, а трябвало да узнае становището на Централния комитет по предложението на Багрянов. И дирeше

чрез мен Орлин Василев, за когото знаеше, че е член на Комисията по културните въпроси при ЦК на партията. Наложи се да замина при Орлин Василев в с. Враняк, за да узная как Дончо Костов да установи връзка с Централния комитет.

По това време службата за Градската статистика и част от службите на Отделението за културни грижи бяха евакуирани в Луковит. Не помня как убедих кмета, че е много необходимо да отида до Луковит — оттам бяха писали за разни неуредици в службите, които ръководех аз. Натоварих на влака велосипеда си и от Червен бряг се добрах с него до Луковит. Поговорих с хората от двете служби и си тръгнах. Но от Червен бряг продължих с велосипеда по черни междуселски пътища към Враняк. Пристигнах там точно когато в един камион бяха натоварени трупове на убити партизани и жандармеристите преследваха някои други — в селото цареше паника. Но успях да се видя с Орлин Василев и му казах за Дончо Костов. Отвърна ми, че ще уреди каквото трябва, а аз да си тръгна и да се пазя.

— А какво стана после с проф. Дончо Костов?

— На 1 юни 1944 г. правителството на Добри Божилов падна. Багрянов обяви новия кабинет с името на проф. Дончо Костов като министър на земеделието. Отидох с колелото до опитната станция при двореца Враня, за да узная какво е станало — дали Дончо Костов е дал съгласието си да влезе в кабинета на Багрянов. Той ме увери, че обявяването му за министър е станало без негово съгласие и че не знае какво да прави. Казах му, че Орлин Василев е в София и могат да се срещнат в къщичката на Васил Иванов на „Изгрева". Дончо Костов пристигна пак с жена си и срещата им с Орлин Василев се състоя. Другите подробности не зная. Но Багрянов беше принуден да назначи за министър на земеделието другиго, проф. Дончо Костов отказа да заеме поста.

— И как стана отменяването на заповедта за изпращането ви в концлагер?

— Багрянов направи опит да излъже партията. Той заяви, че прекратява преследването на комунистите и даде срок, до който партизани и нелегални, ако се предадат доброволно, ще получат пълна амнистия и не ще бъдат вече преследвани. Арестите бяха спрени. Но партията предупреди, че правителството се опитва с измама да обезоръжи партизанските части. През август Отечественият фронт издаде известния манифест, че подготовката за въоръженото народно въстание е привършена. Въстанието трябва да стане под лозунгите: „Изгон-

ване на хитлеристите от България", „Мир с Англия и Америка", „Съюз със СССР".

Орлин Василев ми съобщи, че трябва да подам молба да бъда приет член на партията. Да прибавя подробна автобиография, в която „да не скрия нито един важен факт от живота си", „Ако имам някакви прегрешения към партията и антифашистката борба, да ги кажа откровено." И да се разкритикувам искрено, със съзнанието, че „партията не може да бъде лъгана" — как съм се държал като писател и гражданин и т. н. Няколко дни аз писах това изложение и наистина не скрих нищо. По него в същност сега ви излагам фактите от живота си преди Девети септември. То не е вече партийна тайна. Защото във връзка с 50-годишнината на писателската партийна организация ни поискаха да дадем спомени за партията — кой кога и как е достигнал до партийно членство. Подготвяше се сборник с тия спомени. Попитах мога ли да използувам изложението си за встъпване в редовете на партията — то би било най-достоверно. Съгласиха се — така то стана общо достояние.

На 5 септември Орлин Василев ми съобщи, че молбата ми за партийно членство е приета. И че при въоръженото народно въстание ще трябва да участвувам в завземането на Софийската община.

Същия ден по повод на едно нареждане, което кметът даде за осуетяването на готвената за 6 септември стачка на трамвайните служители, ние остро се скарахме и той издаде заповед за уволнението ми по подаване на оставка. Това беше съобщено и в печата.[53]

Така прочее премина първата половина от моя живот — живота ми в буржоазното общество.

Настъпи втората половина от моя живот — вече в мечтаното социалистическо общество.

ВТОРА ЧАСТ

8. КМЕТ НА СТОЛИЦАТА

— Другарю Славински, вие сте първият кмет на социалистическа София. Не зная и да е имало друг писател столичен кмет. Разкажете за този период от живота си.

— На това, че съм бил кмет на София, аз много не държа. Не че да си кмет на столицата в такова революционно време не е нещо забележително в живота на човека. Но кмет бях малко време и нищо особено не извърших. По-съществено е за мен това, което подготвих за завземането на управлението на града през периода на съпротивата и въоръженото народно въстание.

Ако въстанието беше станало така, както си го представяхме: в битка срещу хитлеристкото гестапо и армия, срещу нашата армия, жандармерия, полиция, легионери, ратници — е, тогава и моето кметуване би било славно. Защото с пушка и много патрони в куфар, прикачен върху багажника на един велосипед, ние няколко дни обикаляхме около общината в очакване на паролата за въстанието. В службите на общината и около списание „Сердика“ бяхме успели да се сгрупираме повече от 40 комунисти и макар негласно, с ясно съзнание се готвехме при въоръженото въстание да помогнем на партията за овладяване управлението на София. Фактически това и стана. И то е за мен по-съществено. Разбира се, аз не го смятам някаква своя заслуга, а просто изпълнен дълг.

— Младен Исаев разказва в своята анкета как в нощта срещу Девети септември сте тръгнали заедно от дома на Христо Узунов да завземете общината.

— Да. След като бях уволнен от секретарството, задето се противопоставих на решението на градската управа да потуши стачката на трамвайните служители, пренесох се да живея в къщата на Христо Узунов в сегашния квартал „Изток“. Узунов беше секретар на Дирекцията на трамваите и осветлението и чрез него поддържахме връзката с комунистите в трамваите. В навечерието на Девети септември при нас се укри-

ваше и Младен Исаев. Той беше нелегален, но в последните дни нелагалността вече почти отпадна. Нощувахме заедно и на разсъмване тръгнахме тримата, като тикахме велосипеда с натоварения куфар с пушката и патроните. Освен това бяхме се въоръжили и с пистолети. Минахме по тъмно през гората и Борисовата градина (Парка на свободата). Когато стигнахме Орловия мост, чухме по високоговорителите, че властта е взета от народното отечественофронтовско правителство, в което има и четирима министри комунисти.

Сборният ни пункт беше около сладкарницата „Цар Освободител". Там заварихме много приятели: Христо Радевски, Сава Гановски, Иван Мартинов, Лозан Стрелков, прииждаха и други. И докато да изразим радостта си да обсъдим какво трябва да предприемем, някой дотича да търси Тодор Павлов, за да отиде веднага в министерския съвет — в сградата на Военното министерство. Тръгнахме натам и ние с Младен Исаев и Христо Узунов. Но с Христо Узунов продължихме към общината — нали имахме задачата да бъдем около нея. В този момент Орлин Василев дотича задъхан при мен и се развика: „Къде се губиш? Върви веднага в министерския съвет! . . ."

Отидохме с Орлин във Военното министерство. От заседанието излезе Антон Югов, който беше определен за министър на вътрешните работи, а общината административно се числеше към това министерство. Каза ми: „Иди веднага в общината и стани кмет. Ще знаеш, че искаме от тебе всичко в града да бъде в ред!" Само толкова каза.

Не зная кой нареди с мен да бъде като охрана един млад офицер от медицинската служба — той с пистолет и аз с моя „Зауер" . . .

— Само двама?

— Да, двамата заехме общината. Но там беше Христо Узунов с пушката, моят по-малък брат Асен, както и мнозина от служителите комунисти. Този офицер, който почти веднага след моето настаняване в кметския кабинет изчезна, без да узная дори името му, стана после прочут професор, заслужил лекар. Видяхме се отново чак през есента на 1973 г., когато след една автомобилна злополука в Шабла бях отведен в болницата на Медицинската академия в София и проф. Георги Балчев сам пожела да оперира натрошеното ми коляно. Тогава той ми каза, че е същият офицер, с когото сме завзели общината на Девети септември. Спомнихме си, че когато „като младежи" влязохме в кметския кабинет, намерихме върху креслото на кмета зад бюрото изправен бордюр — обикновен

тротоарен бордюр! При една от бомбардировките бордюрът беше изхвръкнал от улицата през прозореца и просто се настанил на кметското място. Махнахме камъка и аз седнах на креслото.

Така започна кметуването ми. Докато се колебаех какво най-напред да предприема, при мен нахлуха няколко другари, които водеха по улицата голяма група граждани. Това бяха секретарят на градския комитет на Отечествения фронт Лулчо Червенков, членът на Централния комитет на ОФ моят съученик от Стара Загора Димитър Ц. Братанов и др. Поискаха да се покажа пред събрания около общината народ и да произнеса слово. Опитах се да надраскам нещо на стенография, но нито имаше време, нито имах спокойствие да пиша. Показах се на прозореца и говорих нещо.

— Не си ли спомняте каква беше първата ви реч?

— Не беше реч, а няколко думи, че управлението на града е здраво в ръцете на Отечествения фронт. И че ще се постараем всичко в града да бъде в ред — в този смисъл. Митингът беше много въодушевен и възторжен. Моят вид обаче беше нищо и никакъв! Бях много слаб, с войнишки мустачки, облечен в сивозелен пътнически голф на моя брат Асен.

— Не сте ли запазили снимки от този момент?

— Имам снимки от вечерта на Девети септември — как сме налягали да нощуваме по канапетата, фотьойлите и направо по пода на кметския кабинет: Орлин Василев, Тодор Генов, моят брат Асен, Христо Узунов, Димитър Динков — тогавашен домакин, по-късно секретар на общината, художниците Георги Павлов — Павлето и Георги Попов — Джон. А художникът Александър Петров беше с шмайзер — изпратен от комендантството за охрана. Комендант на града тогава беше др. Тодор Живков.

Имам и друга снимка: на следния ден, 10 септември, в кметския кабинет заседава комисията по културните въпроси при Националния съвет на Отечествения фронт: Орлин Василев, Георги Попов — Джон, Валери Петров, Любомир Огнянов — Ризор, Иван Фунев, Младен Исаев, Васка Емануилова, Георги Костов и др.

— А как протече по-нататък кметуването ви?

— След митинга получих някак обществена опора, т. е. някак си бях приет за кмет. Овладях се (възбудата ми беше наистина голяма!) и знаех вече какво да предприема. Работата в общината ми беше толкова позната, че нямаше защо „да навлизам постепенно“ в нея. Наредих веднага да започне

събирането на лозунги, плакати и всички други материали, особено снимки, за бъдещия музей на революцията и вестниците съобщиха, че това е първото разпореждане на новия кмет.

После свиках всички шефове на служби: помощник-кметовете, директори, началници. Докато влизаха в кабинета ми, те изглеждаха смутени — как ли ще се държа към тях сега, какво ли ще става с всеки от тях . . .

— Изненада ли ги това, че вие сте кмет?

— Всички знаеха, че съм комунист и при новата власт ще бъда един от хората, които ще разпореждат в общината. Дори мисля, че посрещнаха моето назначение с облекчение и доверие. С никого от тях не съм враждувал, докато бях секретар. Здрависах се с всички радушно, като да им честитя победата. Когато се събраха, им обясних, че съм натоварен от народното правителство да ръководя работите на общината, навярно временно, и предлагам да постъпим така: Който желае да продължи работата си и да сътрудничи на народната власт, ще остане на своята служба и ще работим заедно. Който не желае — свободен е да напусне. Поисках всеки поотделно да заяви пред всички решението си. И който отговореше, че е съгласен, подавах му ръка. Всички пом.-кметове, директори, началници се съгласиха да сътрудничат. Имаше само едно изключение: началникът на отделение градини и паркове се поколеба — щял „да си помисли". Предложих му да излезе и след това не го върнах на служба. Така успокоих хората и вече обстоятелството, че именно аз съм новият кмет (те очаквали някой „страшен комунист"!), ги върна към делова работа.

След като се уверих, че в службите няма да има провали, първата ми грижа стана посрещането на Червената армия.

— Вие ли пръв посрещнахте съветските освободители?

— Преди посрещането трябваше да вдигнем арка и „първият гражданин" кметът да посрещне освободителите с хляб и сол, както някога софиянци са посрещнали генерал Гурко. И докато с Орлин Василев, Тодор Генов и художниците обсъждахме каква да бъде арката, дойде директорът на Архитектурно-градоустройствената дирекция арх. Тодор Горанов. По самоинициатива той беше разчертал проект за арката. Одобрихме го. Само трябваше ние да измислим надписите. И решихме: на вътрешната страна, т. е. откъм града, да пише „Добре дошли, народни борци" — за партизаните, които бяха вече в града. На другата страна, откъдето чакахме идването на съветските бойци, да пише „Добре дошли, освободители".

Арката е запечатана на много фотоси и кинокадри: пред

Ректората на Университета, където трябваше да посрещна с хляб и сол някой съветски генерал. Налагаше се да я построим за една нощ. Събрахме от службите работници и материали. Арх. Горанов ръководеше строителството. Към полунощ реших да проверя как върви работата. Оказа се, че никой от работниците не е обядвал, нито вечерял — не искаха да спрат работата, за да се нахранят. „Нека свършим, другарю кмете, тогава“ — казваха. Реших да отида в Отделение чистота и техническа работилница, където имаше стол за служителите, за да отнеса с кметската кола храна при арката. В работилницата видях стар човечец с очила да кове голямата червена звезда, която трябваше да поставим върху челото на арката. Казвам му, че има време за звездата, да иде да поспи. „Не, другарю кмете, спали сме, че не ни се искаше да работим за фашистите. Сега е нашо време, няма да спим!“ — тъй ми отговори. До сутринта звездата беше при арката.

Но посрещането на съветската армия стана съвсем скромно. Частите минаваха през града в боен ред, без да спират. Поднесох хляб и сол „символично“ на един офицер, който поспря с колата си и задържа за малко колоната. Все пак като преживяване това посрещане с хляб и сол ми остана незабравимо! Толкова голямо беше въодушевлението на народа от съветските бойци, толкова цветя, ръкостискания, дарове, прегръдки съпътствуваха бойците — и това беше съществено.

— Какви трудности имахте в тия първи революционни дни?

— Най-трудният въпрос беше за прехраната. През цялото време на войната продоволствието беше разстроено. Особено мъчително стана то при бомбардировките: разрушен град, разбити магазини, разстроен транспорт... Общината имаше служба Комисарство по продоволствието, в която постъпих най-напред като надничар-писар. Със завеждащия тази служба Тодор Йочев обсъждахме как да уредим редовното снабдяване на града. Имаше известни запаси.

Много тежка грижа ми беше възстановяването на изпокъсаната от бомбардировките електрическа мрежа и релсовия път на трамваите, разчистването на улиците от развалините. И жилищният въпрос...

Един от най-драматичните ми епизоди от това време беше уреждането на водоснабдяването. Високо в Рила, по най-горното течение на р. Бели Искър се строеше голям язовир. Той трябваше да захранва водопровода Рила — София. Строежът се извършваше по проекти на кмета инж. Иванов. Но строителните работи извършваше германска фирма със свои ръ-

В деня на кръщенето. Луковит, 1912.

Семейството Чолакови при заселването
във Варна, 1913. (Сава, майката Слав
ка, Рада, Асен, бащата Атанас и Петър.

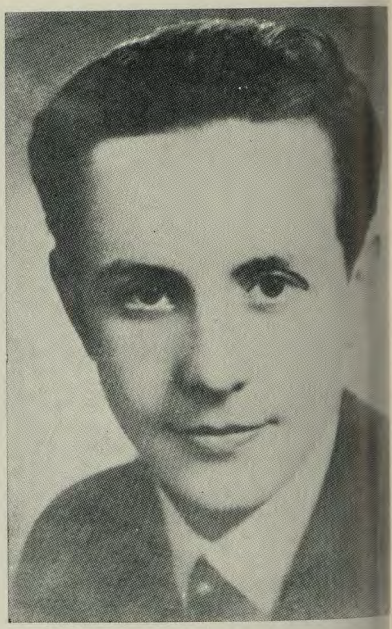

Петър при завършването на IV отд. въ
Варна, 1919. (Пред него е Катя Чере
шарова.)

Ученик в гимназията в Павликени, 1926. (Със Слави Деветаков.)

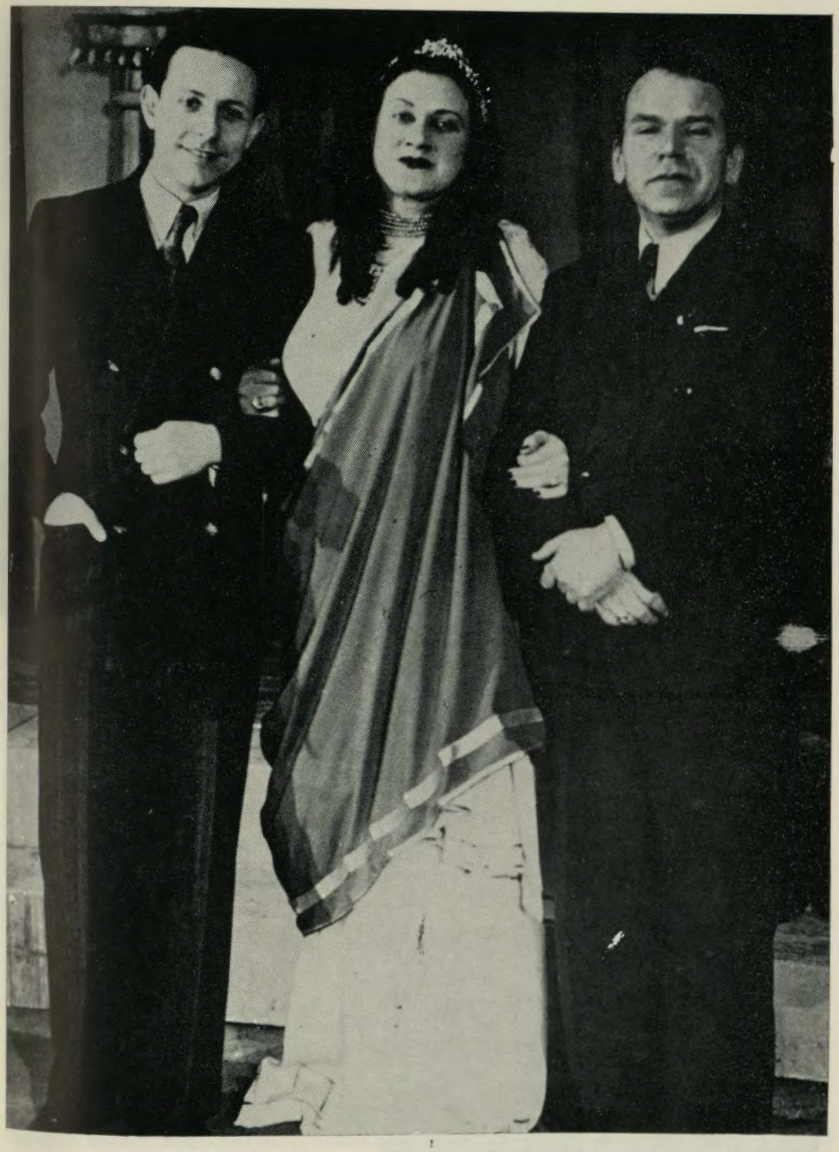

Ученик в гимназията в Ст. Загора, 1927. (Времето на отпечатания първи разказ „Новият човек“ в сп. „Ехо“.)

П. Славински, 1936. (Снимка към книгата „Ширинея“.)

П. Славински, 1941. (Като гл. секретар на Столичната община и редактор на сп. „Сердика“; избран за член на Съюза на българските писатели.)

П. Славински, Венета Славчева и Николай Фол, 1942. (На премиерата на „Клеомен“ в Пловдив.)

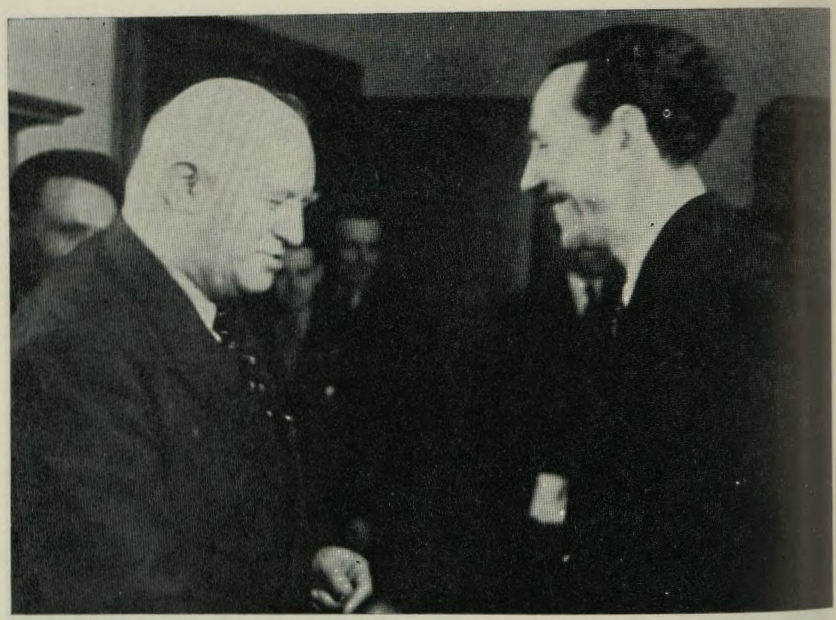
Елисавета Багряна, Кирил Христов, Боян Болгар, П. Славински и др. след литературно четене в с. Бояна, 1944.

П. Славински като столичен кмет – 9 септември 1944.

Доброволец в Отечествената война. Унгария, 1945. (С артистката от фронтовия театър Юлия Лазарова.)

Васил Коларов връчва на П. Славински орден за гражданска заслуга, 1947.

Петър Славински.

Директор на Музикалния театър „Ст. Македонски“, 1953. (С Милка Бузатова-Славинска.)

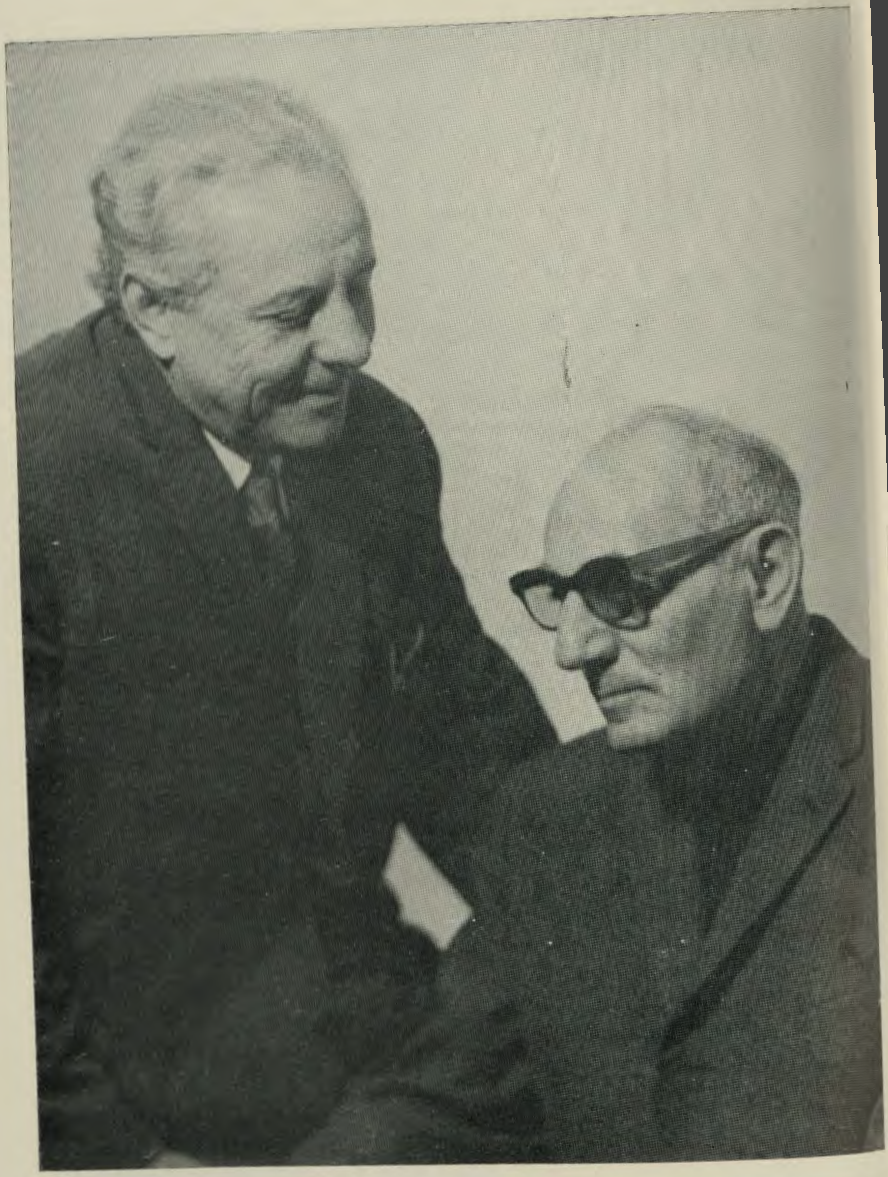
П. Славински, М. Славинска и Константин Кисимов, Балчик, 1963.

П. Славински при заселването си в Добруджа, Балчик, 1954.

Народният художник Иван Христов рисува от дома на П. Славински в Балчик, 1969.

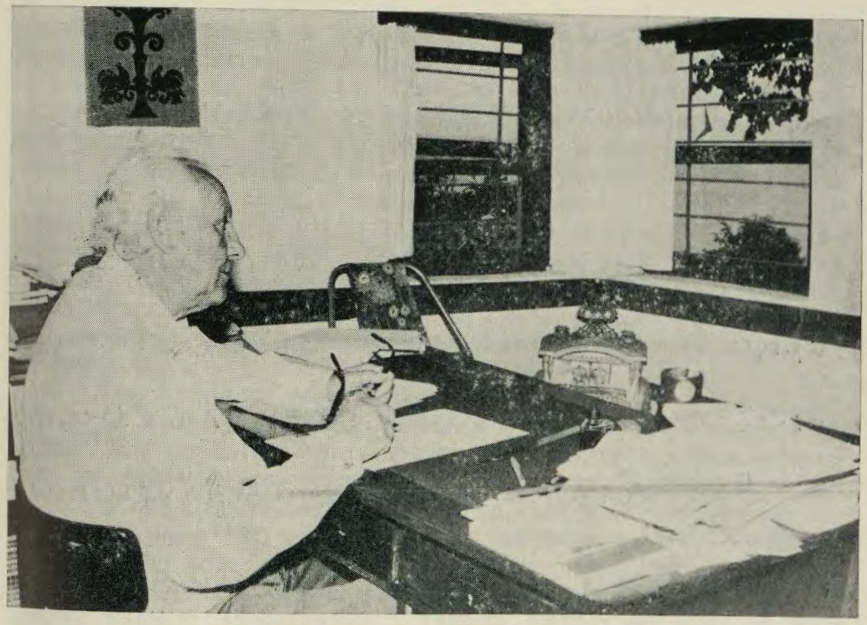
С Боян Дановски като съавтори на комедии, 1970.

В Дома на литературата и изкуствата за деца П. Славински получава букет от Стамен Панчев — внук на автора на стихотворението „Сине мой“ Ст. Панчев, 1979.

По случай 70-годишнината и награждаването му с орден „Народна република България“ I ст. юбилярт получава цветя на честуването във Варна, 1979. (С Боян Болгар.)

Кабинетът на П. Славински в Балчик, в който е създадена анкетата, 1981.

Със съпругата си Милка и дъщерята Русаля Балчик, 1981.

Легенда

за съвършенството и завистта

Майката природа решила, че за красивото синьо небе трябва да има създала на земята. И създала езерата.

Ала когато видяла отразените в тях бели пухкави облаци с чудновати форми, рекла си:

— А защо в спокойните води на езерата да не се оглеждат и тъй красиви живи същества?

Така, за да украси езерата, майката природа създала величествената ненагледна птица лебед.

Авторски ръкопис от „Пролет в крайморския дом".

ководители инженери и техници. Телефонната връзка с язовира беше прекъсната. Страхувах се дали хитлеристите няма да направят някакъв саботаж. Там имаше складирани взривни материали за разбиване на скалите — дали няма да взривят почти построената вече язовирна стена? А могат и просто да отровят водата, която пущат във водопровода — представях си с ужас как в града се явяват отравяния! . . . Вечерта на 11 срещу 12 септември решихме с пом.-кмета Любомир Сокеров да вземем кола и да отидем на язовира. В полунощ минахме през Самоков, после през селото Бели Искър и навлязохме нагоре в планината. Аз съм нормално страхлив човек и трябва да призная, че се боях от това отиване направо в ръцете на хитлеристите . .

— Без охрана ли тръгнахте?

— Да, само двама със Сокеров и шофьора. Стигнахме до портала на строителството късно след полунощ. Виждаха се само две-три мъждиви светлинки в мъглата. Посрещна ни човек с пушка. Той се оказа познат на шофьора. Обяснихме му за какво идваме. „А, всичко е в ред, другарю кмете!“ — каза. „Какво значи това „в ред“?“ — питам. „Ами запряхме хитлеровците в една барака, сложихме охрана по складовете. Сега чакаме вашите нареждания.“ Такава радост ме обзе от тази съобразителност на хората от народа! Те сами, от чувство за граждански дълг бяха извършили това, което и кметът, и всеки друг ръководител би им наредил. Това значи власт да се опира на народа! . . . Тогава ми хрумна идеята за двата вида страх, която по-късно разработих в пиесата „Автобусът“: има страх личен и страх граждански. По линията на личния страх аз се боях нетърпимо — представях си как хитлеристите откриват огън и ни разстрелват. Но не се поколебах да отида на язовира, защото носех гражданска отговорност за населението на града. Това беше този граждански страх да не би да не изпълня своето обществено задължение.

— А какво стана с дотогавашния кмет инж. Иванов?

— Той е бил арестуван в Панчарево, където беше евакуирано семейството му. Но строителството на язовира трябваше да продължи, а плановете се намираха у Иванов. Обадих се на директора на народната милиция Енчо Стайков. Той дружеше с културните дейци, познавахме се от „нашето кафене“ „Средец“, което се намираше до Народния театър. Енчо Стайков ме повика да отида при него в дирекцията на пл. „Лъвов мост“. Влязох в кабинета му, поздравихме се радушно за победата, поразпита ме как вървят работите в „моята“ община.

Казах му, че трябва да намерим на всяка цена плановете на язовира, за да продължим строителството, защото София ще остане без вода . . .

Енчо Стайков нареди да доведат в кабинета му арестуваният инж. Иванов. Докато го чакахме да дойде, Стайков ме разпита какъв човек е бившият кмет. Казах му, че е отличен инженер-строител, но политически твърде незрял — дори може би поради това беше толкова толерантен към нас комунистите в общината. Ако и той, както пом.-кметовете и другите началници в общината се съгласи да сътрудничи на народната власт, бихме могли да го използуваме за строителството на язовира. Стайков ме посъветва, ако инж. Иванов ни каже с готовност къде са плановете на язовира, да го попитам дали би искал да продължи работата в Рила.

Доведоха инж. Иванов. Беше смутен, но аз му се усмихнах дружелюбно, подадох му ръка. Той ме поздрави с назначаването за кмет, „което очаквал". Разказах му в присъствието на Енчо Стайков как сме отишли среднощ със Сокеров на язовира и какво е положението там. Но за да продължим строителството, нужни са ни плановете. Иванов с голяма готовност ни обясни къде в Панчарево са скрити плановете и къде са ключовете от шкафа.

Още през 1938 г. инж. Иванов ме бе помолил да му помогна да издаде една своя книга, в която, след като описваше как е протекло строителството на водопровода Рила — София, чийто проектант бе той, излагаше проблемите на бъдещото водоснабдяване на столицата. Предлагаше на р. Искър в Самоковското поле да бъде построен голям язовир. Използувах това, че зная за неговите проекти от книгата му, за да предложа, ако желае, да сътрудничи на народната власт, която би му създала възможност „да осъществи мечтата на целия си живот". Той и сега каза, че е готов да сътрудничи.

Когато инж. Иванов излезе, ние с Енчо Стайков се спогледахме, самодоволно усмихнати.

— Инж. Иванов наистина ли ви сътрудничи по-нататък?

— Аз скоро напуснах кметската длъжност и отидох доброволец на фронта. Народният съд осъди инж. Иванов на доживотен затвор.

Когато се върнах от войната, един ден ме повика Трайчо Костов, който беше подпредседател на Министерския съвет и министър на електрификацията. Разговарял с Орлин Василев, който по това време пишеше книгата „Съпротивата", и когато го разпитвал, станало дума за събитията в общината. Трай-

чо Костов поиска и моето мнение за тях и за инж. Иванов — дали може да бъде използуван за проучванията на водните източници в Батовската долина за водоснабдяването на Добруджа. Казах му същото, което обясних и на Енчо Стайков: че инж. Иванов е отличен специалист и би направил добри проекти.

По-късно, докато чакахме в неговия кабинет в Министерския съвет да се събере ръководството на Българо-унгарското дружество за заседание, Трайчо Костов ми разказа как е повикал от затвора инж. Иванов и го попитал дали е съгласен да възглави група за проучване водоизточниците на Батовската долина. Съгласил се. И добре изпълнил задачата. След това инж. Иванов беше включен и като проектант в строителството на язовир „Искър" в Самоковско.

— Вашите връзки с инж. Иванов продължиха ли след това?

— Рядко се виждахме, защото аз се преселих в Добруджа. При едно отиване в София го посетих в дома му — живееше в апартамент близо до кръстовището на бул. „Толбухин" и „Граф Игнатиев".

Няколко месеца преди да почине (той страдаше от много ниско кръвно налягане) се видяхме отново. Пожали ми се, че не е получил очаквания орден за завършването на язовира „Искър". Но беше щастлив с делото си.

— Какви други по-интересни преживявания имахте като кмет?

— Може би е интересен този епизод: Дойде в общината голяма делегация собственици на недвижими имоти от центъра на града, водена от генерал о. з. Кратунков — председател на Сдружението на собствениците. Когато влязоха в кабинета ми, аз не бях седнал до бюрото, а четех нещо на канапето. „Искаме да говорим с кмета, ще дойде ли?" — рече генералът. Поканих ги да седнат, отидох при бюрото и ги попитах по какъв въпрос са дошли. Гледаха ме някак обидено и настояха: „Искаме да говорим с кмета!" — „Добре, говорете, аз съм кметът." Останаха опулени — едва ли някой е очаквал, че кметът-комунист може да бъде такъв слабоват и ухилен момчурлак! Но това ги и обнадежди — рекоха си, че ще ме стъписат и лесно ще получат разрешението, за което бяха дошли: За да можел да се нормализира стопанският живот в града, „от най-високото място" (пак от регента Венелин Ганев!) дали съгласие да им бъде разрешено веднага да започнат да възстано-

вяват разрушените си от бомбардировките дюкяни и къщи в центъра на града.

Аз почти креснах: „По никой начин!“ Заявих им, че градската управа, която от години се бори срещу собствениците на имоти в градския център, за да прокара градоустройствен план, сега има възможност радикално да реши въпросите на уличната мрежа и бъдещото развитие на центъра на столицата. Има изработен градоустройствен план Мусман. Не зная още дали него ще прилагаме, или ще бъде изработен нов. Но в този смисъл добре дошло е това, че центърът е разбит от бомбардировките. Ще го препланираме и тогава ще даваме линии за строителство. Така че няма смисъл да им разрешим възстановяването на частните имоти... Те в един глас се развикаха как можело да им вземат имотите, ругаха и демонстративно напуснаха кабинета им.

Да си призная, останах поуплашен. Да не би пък партията, която води политика на сътрудничество с другите партии в Отечествения фронт, да реши нещо друго? Обадих се на министъра на вътрешните работи. Обясних му какво е искала делегацията. И как, все едно, градът не може да си позволи възстановяването на тези сгради без градоустройствен план. За да запазят доходните си имоти в центъра, собствениците ще започнат да строят как да е магазини с материали, които ние трябва да отпущаме — ще издигнат скалъпени грозни постройки, за да обезобразят още повече столицата. И главно след това ще бъде още по-трудно да откупуваме тия имоти, за да препланираме центъра на града... Министърът ми отговори, че и той не знае как да бъде разрешен въпросът, но да прави каквото намирам за добре, а той ще попита в Централния комитет дали ще има по решението ми възражения от политическо естество. ЦК не застана на страната на собствениците. Подобни епизоди от първите дни на кметуването ми имаше доста.

— В същност колко време бяхте кмет на София?

— Малко, от 9 до 22—23 септември. В това време нашата вече легална писателска партийна организация правеше събранията си в общината — в моя кабинет и в залата на общинския съвет. Там стана и първото приемане и оформяне на партийното членство почти на всички писатели-комунисти. Там се разискваше и по определяне на отношението ни към някои от писателите некомунисти. Решавахме и кои от изявените вече наши другари да бъдат избрани за членове на Съюза на българските писатели.

— Разкажете повече за тези събрания. Това е началото на вече социалистическия Съюз на българските писатели.

— Аз още в края на септември 1944 г. заминах за фронта в Македония, после в Унгария, така че впечатленията и знанията ми са оскъдни. Мога да кажа за някои неща само от тия първи двайсетина дни след Девети септември.

Младен Исаев получи задачата да се заеме със Съюза на писателите. Орлин Василев беше определен за директор на Радиото. Тодор Генов стана секретар на регента Тодор Павлов. Така ние, които „превзехме" общината, се пръснахме по разни задачи. Но общината продължи да бъде нашето сборно място — почти всеки ден имахме там разни заседания и съвещания. Ръководител в тия първи дни ни беше Крум Кюлявков. Той заедно с Георги Караславов, Орлин Василев, Христо Радевски и др. уреждаха партийното членство на писателите.

— И вашето ли?

— Аз се смятах партиен член още от юли—август, когато Крум Кюлявков ми каза, че на мен възлагат завземането на общината при бъдещото въоръжено народно въстание и трябва да подам молба да бъда приет партиен член. Това стана в присъствието на Орлин Василев — у тях на ул. „Иван войвода". Подадох молбата, но Орлин ми каза, че трябвало да напиша и автобиография, която предадох на него. След известно време той ми съобщи, че другарите от партийното бюро били доволни от автобиографията ми — да се готвя за акцията по завземането на общината. Бях с впечатлението, че съм приет за партиен член още преди Девети септември. Пък и всички се отнасяха към мен като със „стар" партиен член. В партийното бюро се изказаха, че винаги са ме смятали партиен другар; че съм изпълнявал задачите, поставени ми от партията; написал съм искрена автобиография и т. н.

Заседанието за оформянето на моето партийно членство стана в редакцията на в. „Отечествен фронт" (в бившата сграда на в. „Зора" на ул. „Дунав"). И трябва да кажа, че този ден — 20 септември 1944 година — си остана един от най-щастливите в целия ми живот. Да бъда член на партията — това беше станало мое най-съкровено желание и през всичките години на фашизма съм се стремял така да постъпвам, че да заслужа това членство. Не смятайте тия ми думи за обичайна фраза. Познах тези години на терор и пълна безперспективност да пишеш книги в съгласие с мирогледа си, да се осъществиш като писател и гражданин, дори физически да оцелееш. Това бяха години, когато всички упования, всички раз-

говори с приятели, всички творчески замисли се подчиняваха на жаждата за революция като единствено средство за разрешение на жизнената ни безизходица. И всичко това се фокусираше в спасителната роля на партията. Тя беше опора на живота ни, намаляваше страховете ни, вдъхваше ни гражданска смелост, сила на другарството, оптимизъм за бъдещето в това отчайващо безнадеждно време. Да заслужиш доверието на партията — това беше основното мерило за поведението, измерението дали и кога ще заслужиш партийното членство.

До Девети септември поради известния Закон за защита на държавата членството в комунистическата партия беше много ограничено. Малцина от писателите членуваха в партията. А за човек като мен с такъв сложен двойствен живот — едновременно висш служител в общината и изпълняващ задачи на партията — това доверие на другарите от партийната организация, които единодушно утвърдиха партийното ми членство, беше наистина велико щастие!

— А как възникна у вас решението да напуснете кметския пост и да отидете доброволец в Отечествената война?

— Писал съм за мотивите на това решение в книгата си „Огъня и спомените“ съвсем искрено и отговорно. Стана така. На едно от събранията на партийната организация стана дума за участие и на писатели във войната. И аз заявих, че съм готов да отида на фронта.

— Как посрещнаха това?

— Мисля, че другарите се изненадаха: как тъй — кмет, ще напусне такава длъжност, за да тръгне на война!... Предполагам, че мнозина са помислили за някаква принуда към такова решение; или, че правителството не ми доверява. Не, нямах никаква принуда. Единственият сериозен мотив, който можах да изтъкна в молбата си да ме освободят от кметската длъжност, беше, че „искам да видя и преживея, ако мога и да напиша книга за това най-решаващо събитие в живота на моето поколение — революционната война, която носи на народите освобождение от капиталистическия обществен строй и открива ерата на комунизма“. Това сега изглежда някак патетично, но тогава и времето беше такова, и настроенията ни.

Имах и свързана с това „задна мисъл“. Малко бяха тогава комунистите, които имаха управленчески опит. А аз бях добре подготвен кадър. И си представях как цял живот ще ме впрягат в тази ненавистна ми общинска и въобще администраторска работа. И никога няма да стана писател, защото не мога и не мога да съчетавам административната дейност с пи-

сателството. Нали имах горчив опит: през годините от 1938 до 1944 не написах нито една книга — само администрирах! Седем години без книга! И ето че точно сега е единственият, решаващият случай да скъсам с администраторското си битие: не искам никаква служба — искам да отида на война!

Въпреки това последваха драматични събития. Написах оставка и я пратих в министерството. Министърът ме повика. Доколкото помня, в кабинета му бяха бъдещият академик Евгени Каменов, Нисим Меворах — бащата на поета Валери Петров, секретарката на министъра — другарка на осъдения на смърт ръководител на първата в София бойна група Никола Ботушев. Започнаха да ме увещават, че в момента не бива да напущам кметството. В правителството има само четирима министри-комунисти и кметството на столицата е равностойно на още едно министерство в наши ръце. Партията вече е заела управлението на града, аз се справям с работата и няма причини другите партии, които напират да се доберат до общината, да искат смяната на кмета с техен представител. Трябва да проявя партийна дисциплина и т. н. Но аз настоявах на своето: изпълнил съм си задачата партията да вземе управлението на града — сега да изпратят партиен другар, който да продължи по-нататък. Но защо е това мое упорство? Прочетоха не без ирония мотивите ми: „да видя и преживея войната, да напиша книга . . .“ Министърът смачка заявлението ми и го захвърли на пода, казвайки нещо от рода на: „Тоя ми било комунист!“ Отпрати ме да си гледам кметската работа. Но аз съчиних ново изложение в същия смисъл до Централния комитет на партията.

— И в крайна сметка ви освободиха?

— Още не. С това изложение в ръка дойде при мен в кметството Нисим Меворах. Вероятно от ЦК са пратили изложението пак до министерството. Отново Меворах започна да ме увещава да не напущам кметството. Аз настоявах на своето и дори бях толкова неусмирим и развълнуван, че просълзен го молех да ми съдействува да бъда освободен. Нали и той има син писател, не разбира ли какво означава това желание да осъществиш себе си, да живееш с дарованието си и т. н. Нисим Меворах ме разбра и наистина ми съдействува да бъда освободен.

— Кой стана кмет след вас?

— Архитект Квартирников — един умен и благороден другар, който също работи в общината преди Девети септември, бяхме приятели. Той мина в нелегалност. Но и арх. Квартир-

ников остана кмет кратко време. Започнаха пазарлъци между партиите на Отечествения фронт. Дойде кмет един бивш общински съветник Бронзов, който се бе приютил в партията на земеделците-николапетковисти. После трябваше да се намери министерско място за представител на Радикалната партия в управлението и назначиха за кмет Славчо Стоилов. Впрочем не зная точно как са се развили събитията по-нататък. Аз бях на фронта.

9. ОТЕЧЕСТВЕНАТА ВОЙНА

— Другарю Славински, вашето участие в Отечествената война поставя началото на пълен обрат и в живота, и в творчеството ви. Разкажете как тръгнахте на война.

— За първата фаза на войната, в Македония, се явихме доброволци военни кореспонденти четирима писатели: Андрей Гуляшки, Димитър Чавдаров-Челкаш, Борис Делчев и аз. Зачислиха ни към Първа армия, която действуваше по направлението Кюстендил — Куманово — Скопие. Пътувахме с влака до Кюстендил, оттам с камион до Крива Паланка, където се намираше щабът на армията. Командир беше генерал Владимир Стойчев, а политически командир — полковник Щерьо Атанасов. Подариха ми снимка, ето: генерал Стойчев накокетен, със своеобразен бастун, който може да се превръща в походно столче; Щерьо Атанасов съвсем неопрятен, като лош войник с разкопчана яка на куртката.

Генералът ни запозна с бойните действия при Страцин и с разположението на армията. Четиримата писатели тръгнахме към бойната линия.

Около Куманово нашата армия водеше последните си боеве и продължи настъплението към Скопие. Наблюдавахме от окопите боевете за Куманово — цялата нощ прекарахме в бойна обстановка. На другия ден влязохме в града. На едно място Челкаш видя табелка на ул. „Хитлер". Опита се да я свали. Но той беше нисък, а табелата нависоко. Намери някакъв ръждив гвоздей да я изчегърта. Не успя. Тогава Борис Делчев му подложи раменете си. Вдигнахме Челкаш на Борисовите рамене и така той откърти и захвърли табелката. Борис Делчев каза с шеговита горделивост: „От моите рамене падна Хитлер!"

От Куманово трябваше да продължим за Скопие. Но аз останах в Куманово, за да напиша и изпратя дописките си „Войната бушува", които бяха отпечатани в два броя на в. „На-

родна войска", отпосле включени и в книгата „Огъня и спомените".

Когато боевете от първия период на войната завършиха, прибрах се в София. Но не пожелах да заема никаква служба — реших да преживявам само от хонорари. Написах разказ „Разузнавачът"[54] със сюжет от Халкидика, който бе отпечатан във в. „Народна армия". Една от статиите ми „Политизиране на войската" беше отпечатана като уводна в същия вестник. Продължих започнатата пиеса „Шпионажът" ... Изобщо започнах да се пренастройвам за писателска работа.

Но по това време, пак на събрание на писателската партийна организация, трябваше да бъдат определени доброволци за участие в похода към Унгария. Сега вече изявиха готовност много от писателите: Ламар, Младен Исаев, Ангел Тодоров, Иван Мартинов, Емил Манов, Павел Вежинов, Радой Ралин, Иван Бурин, Челкаш, дойдоха и Марий Ягодов, Ат. Душков, Иван Руж ...

— Бихте ли разказали за участието си в самата война? Как заминахте ... Изобщо разкажете някои епизоди от този период на живота си.

— Не искайте да ви разказвам за войната. Няма нищо подосадно от остарял войник, който разказва за войната — приказките му обикновено нямат край! На такова изключително събитие в живота на човека, каквото е войната, всички подробности се помнят и някои хора само това повтарят. Пък и аз съм написал три-четири книги и безброй спомени за войната — който се интересува, би могъл да прочете романите ми, новелите, мемоарите ... Почти нямам нещо неказано за житиетобитието ми на фронта.

— Все пак мисля, че за анкетата ще бъде интересно да кажете какво сте преживели на фронта извън отразеното в книгите ви; за формирането на вашата личност в този преходен период между буржоазната и социалистическата епоха в живота на народа — как и какво определя вашето гражданско поведение и творчески задачи в това време. Това е периодът, в който вие преминавате от драматургията към белетристиката ... Преди да тръгнете за фронта, имахте ли някаква подготовка за мисията си?

— Да, през месеците октомври, ноември и декември трябваше да извършим подготовка. Георги Караславов завеждаше нашия сектор на писателите в Дирекцията за културна дейност всред войската към Министерството на народната отбрана. Споделих с него идеята си да събираме непосредствено на

фронта материали за бъдещата история за участието на България в Отечествената война. Той настоя да изнеса в една зала на министерството доклад пред заминаващите за фронта културни дейци какво е значението на историографията, с подробен план как и какви материали трябва да бъдат събирани непосредствено на фронта при нашия поход. Съставих плана и изнесох доклада, но нищо не произлезе от това — военните не обърнаха внимание на предложението да бъде създадена обособена историографска служба, казаха, че всеки писател трябвало по самоинициатива да събира исторически материали; че едва ли не за това изпращат толкова писатели на фронта. На мен възложиха „по-оперативна" работа: да ръководя радио-пропагандната служба. Това беше един автобус, отпред с кабина за шофьора и целия персонал, в средата апаратурно помещение, а отзад спалня с два кàта нарове.

— С кого бяхте в тази група?

— Мой помощник беше бъдещият кинорежисьор Дако Даковски. Той е бил артист в Скопския театър, после минал партизанин и имаше чин гвардейски капитан. След войната той режисира филма „Под игото" по Ив. Вазов и други филми, но почина млад. В радиоколата Даковски изпълняваше длъжността боен командир на групата... в случай на нужда. Музикалните и артистичните предавания уреждаше един слаб, висок, весел момък Наумов, който беше автор на школа за китара, свиреше отлично на акордеон. След войната той стана известен лекар. Това е бащата на изключително талантливия композитор в Париж Емил Наумов. Пропагандната работа завеждаше журналистът Тодор Киров — същият, за когото споменах, че като репортер във в. „Заря" е видял в Министерството на вътрешните работи подписаната от Дочо Христов нова заповед за изпращането ми в концлагер. Имахме преводач на немски Армин Шварц, един радиотехник и пом.-шофьор.

От Белград продължихме до Петроварадин. Там натоварихме радиоколата на шлеп и прекосихме влачещия ледове Дунав до Нови Сад. На този шлеп започнах да пиша разказа „Космополит", който бе отпечатан във в. „Фронтовак", а покъсно го разширих в новела „Непобедим живот" от едноименната книга.

При това преминаване на Дунав Дако Даковски се свърза с две сестри югославянки: едната, хубавица, му се представила като артистка от Белградския кралски театър, т. е. негова колежка. Другата беше куца — заболяла от костна туберкулоза. Пътували дотук с един съветски камион на открито

и премръзнали, та помолили Даковски да ги вземем в нашата кола до попътния град Сомбор. Направих грешка, че се съгласих на това — радиоколата се смяташе „секретна". Оставихме жените в Сомбор и нищо лошо не се случи освен това, че ме „снеха" от ръководството на радиоколата и назначиха на мое място същинския виновник Даковски! Аз преминах на работа във фронтовия вестник „Фронтовак" заедно с Иван Мартинов, Ангел Тодоров, Павел Вежинов, Марий Ягодов...

— Но какво лошо е имало в това, че сте взели в колата болна жена. Казахте, че с вас са пътували до Белград Челкаш и Радой Ралин. За тях не важеше ли това, че колата е „секретна"?

— Сметнаха, че тези две югославянки са могли да бъдат „шпионки", та не съм проявил достатъчно бдителност. Сега аз съм благодарен на този случай. Първо, защото предположението за „шпионки" ми послужи за сюжет на моя роман „Живот за живота". Едната от сестрите, артистката, стана прототип на Леа Голубович. Куцата сестра — прототип на Светлана. В същност и цялото пътуване с радиоколата от София до фронта е описано в романа. И второ — историята с моята грешка в радиоколата ме избави от една съвсем текуща и не особено значителна работа на фронта, за да бъде заменена с историографската, която има непреходно значение и за нашата армия, и за моята по-нататъшна писателска работа.

— В какво се състоеше работата ви във фронтовия вестник?

— Бях много малко време в редакцията. Слушах новините по радиото, стенографирах по-важните и давах съобщения във вестника. И сътрудничех — тогава написах спомена „Всичко е в ред, другарю кмете!" който, допълнен, е включен в очерковата ми книга „Оран". И статия в два подлистника за освобождението ни от османското робство. И няколко други статии и репортажи, между които и „По-лесно се решаваш да умреш, когато..." — за драматичната първа среща на една щурмова наша част с англичаните, в която участвувах. Написах и много репортажи за софийските вестници „Работническо дело", „Литературен фронт "и др.

— Къде беше щабът на вашата част?

— В Сигетвар, едно малко градче със стара крепост, заградена от канали — оттам и името на града, което означава островна крепост. В Сигетвар заживяхме с Емил Манов в една стая у протестантски пастор. Емил пишеше своята книга „Пленено ято" вечер, след работата си като инструктор в политотдела на армията. Аз разработвах плана за начина, по

който трябва да бъдат събирани историографските материали непосредствено на фронта.

— А как стана назначението ви за ръководител на Историографската служба на армията?

— Представих плана за събирането на историографски материали на пом.-командира Щерьо Атанасов и той го възприе. Одобри го с готовност и генерал Владимир Стойчев. И ме натовариха да го изпълнявам.

— Осъществи ли се този план?

— Да, напълно. Определиха ми за помощник подполковник Милан Ангелов, който след войната стана гл. военен прокурор. С него ходехме по частите да организираме събирането на материалите по плана, после ги прибирахме в щаба и ги подреждахме. Присъствувахме и на бойните действия, за да ги описваме. Когато се върнахме от фронта, предадохме всичко на Министерството на народната отбрана. Сега тези материали се намират във Военния архив и всеки, който пише за Отечествената война, черпи данни от тях.

— Извършили сте много ценно дело!

— Изобщо аз се гордея с тази си дейност на фронта — и защото бях инициатор на този почин, за който командуването не беше и помисляло, и защото с Милан Ангелов успяхме да осъществим задачата въпреки многото несгоди и усилия, непрекъснатите пътувания в бойни условия, през студената зима и кишава пролет на 1945 г., често гладни, спяхме прави в окопите на студ и валежи . . .

— Използувахте ли материалите и преживяванията си като историограф на армията в своето творчество?

— Много! В „Огъня и спомените“ съм цитирал документите, които нашето командуване ми даде, за да мога да пътувам по цялото оперативно пространство не само на нашата армия, но и на Трети украински фронт. И пропътувах много хиляди километри до Будапеща, Братислава, Виена, Грац, Клагенфурт, Загреб . . .

Но освен с историографската служба се занимавах и с активна журналистика, започнах да пиша и роман. Участвувах в срещи и литературни четения по частите. Изобщо на фронта животът ми беше много трескав, но плодотворен.

Когато излезе от печат „Последният щурм“ през 1951 г. и бях отличен с Димитровска награда, изпратих на министъра на вътрешните работи екземпляр да види струвало ли си е да напусна кметуването, за да напиша тази книга!

— С кого най-много общувахте на фронта?

— Моят по-голям брат д-р Сава Чолаков беше лекар във военен лазарет, но в гр. Мохач на Дунав и нямах възможност да ходя по-често там. Много по-често бивах в гр. Пейч при моя зет Павел Панчев — „Сине мой“ от стихотворението на Стамен Панчев. Като генералщабен офицер той беше командир на пощенската служба на армията със седалище в Белград и Пейч. С него и с началника на военната пощенска станция в Пейч поручик Чапанов по самоинициатива извършихме едно много важно дело. Край Пейч съветски строители издигаха величествен паметник на загиналите бойци с братски могили около него. В това военно гробище бяха прибрани костите на загиналите съветски и югославски бойци. А около 80 гроба на български бойци, загинали в боевете при Драва или починали в пейчката болница, бяха оставени в полето извън гробището, с дървени кръстове над тях, но главно редом с гробовете на хитлеристи, власовци, усташи. Ние склонихме съветските другари да отделят място и за нашите бойци в общия комплекс на паметника. С много усилия и тежки преживявания организирахме пренасянето на изровените трупове в братското гробище. Това изравяне и пренасяне на трупове беше едно от най-мъчителните ми преживявания през войната. Описал съм го в „Огъня и спомените“.

— А къде се намирахте при бойните действия?

— Като историк на армията присъствувах на съвещанието на главния щаб в Сигетвар, на което дойде маршал Толбухин. Това беше на 5 март 1945 г. Събрахме се в една широка стая с голяма карта на бойния ни участък. Генерал Стойчев разказа каква е дислокацията на дивизиите ни по фронта, какви позиции са устроени, какво е въоръжението ни и пр. Оказа се, че нашата армия заема южния фланг на Трети украински фронт и има да отбранява бойна линия от близо 300 км — от Бели манастири на р. Драва, където граничеше с югославската армия, до Барч в поречието на Драва и оттам по канала „Принципалис“ до гр. Надьбайом и шосето Капошвар — Надканижа, където беше стикът със 133 съветски корпус. Цялото това пространство трябваше да отбраняваме само с пет дивизии и една резервна, което е почти двойно помалко от военните норми. А по цялото протежение на този фронт срещу нас имаше есесовски, унгарски, власовски, усташки военни части. В Надьбайом позициите ни бяха в срещуположни къщи по една и съща улица!

Маршал Толбухин разясни евентуалния замисъл на хитлеристкото командуване: Главния удар ще нанесат между

езерата Балатон и Валенце по направление към Будапеща. Друг удар — в стика между съветската и българската армия по направлението Надканижа — Капошвар. И трети удар през Драва по направление към Пейч. С последните два удара ще целят да обградят и унищожат българската армия. Усилията на хитлеристите ще бъдат да се върнат на Дунав. Срещу нас е Хитлеровата армия, която беше окупирала Балканския полуостров... Такива бяха в общи линии сведенията на съветското разузнаване. И че неприятелските части са приведени в бойна готовност, като вероятният ден за започване на военните действия е около 6 март.

Така, в общи линии, мина това съвещание. Аз получих нареждане от щаба да евакуираме веднага историографските материали отвъд Дунав, в Сомбор.

Бойните действия наистина започнаха през нощта на 6 март. На сутринта, 7 март, се върнах от Сомбор при Драва, а моят помощник Милан Ангелов замина към западния участък на фронта при Надьбайом.

— Тогава ли замислихте романа „Живот за живота“ за нашето участие в освобождението на Унгария?

— Не. Все още не знаех как ще отразя участието на нашата армия в Отечествената война. Първоначалното ми намерение беше да продължа очерките „По пътя на войната“, които бях започнал да печатам в „Литературен фронт“. Дори когато по-късно, на 4 април, започнах да пиша „Последният щурм“, аз мислех, че с този роман ще изчерпя замисъла за „края на господарите“ и за войната изобщо.

— Какво означаваше за вас участието ви във войната?

— Четири книги. Ако не бях отишъл на фронта, нямаше да има нито „Последният щурм“, нито „Живот за живота“, „Огъня и спомените“, новелите „Непобедим живот“, многобройните разкази, репортажи, спомени... А навярно нямаше да се зароди идеята и за цикъла романи „Краят на господарите“. Щях да потъна в административна и общинска работа. Това е, от една страна. От друга страна, трябва да кажа, че изпитвах дълбока човешка гордост, че съм в Червената армия — в онази „революционна войска, която носи на човечеството новия комунистически обществен строй...“. В ония дни да бъдем бойци в Червената армия за нас беше някак съдбовна участ, копнеж, идеал — и това датираше от Великата октомврийска социалистическа революция, през две световни войни и през мъчителен двайсетгодишен период на фашистки гнет — периода на цялата ни младост.

10. КНИГИ ЗА ВОЙНАТА

„Последният щурм“

— След първите три драми настъпва коренна промяна в писателството ви — избирате белетристичния жанр. От какво беше породена тази рязка смяна на жанровете?

— За да отговоря на този въпрос, трябва да разкажа как се зароди първата ми белетристична книга — романът „Последният щурм“.

Споменах, че като историограф на армията имах документи за движение из цялото оперативно пространство на Трети украински фронт, към който се числеше Първа българска армия. Тръгнах на драматично пътешествие до щаба на фронта в Дунавече. Там ми предложиха (или май сам си изпросих) да отида в Будапеща, за да наблюдавам боевете. Тръгнах с една кола, в която имаше двама съветски офицери-летци. Името на единия беше Феоктистов — не зная има ли нещо общо с космонавта Феоктистов.

Обсадата на Будапеща траеше вече петдесети ден. Отидохме в съветското военно комендантство в освободената Пеща, за да ме устроят нейде да нощувам. Привечер в комендантството просто нахлу едър, много шумен унгарец, който говореше руски. Оказа се, че това е Ференц Мюних, — тогава граждански комендант на унгарската столица, — същият, който покъсно дойде унгарски посланик в София, а през 1956 г. стана министър-председател на Унгария. На български е издадена негова мемоарна книга.

Ференц Мюних беше дошъл в съветското комендантство, за да сподели радостта си, че главнокомандуващият будапещенската групировка на хитлеристите генерал полковник Пфеффер-Вилденбрук е заловен в един уличен канал, където избягал от луксозното си скривалище с размери на триетажна сграда в скалите под двореца на императора Франц Йосиф, за да се скрие. Изглеждал жалък — „по-нисък от задника на жаба!“ — Мюних употреби този израз на унгарците за нищожен страхливец. Това е същият Пфеффер-Вилденбрук, който „смело“ заповядал да бъдат избити съветските парламентьори за предаването на обсадената Будапеща.

На следната сутрин с двама други съветски офицери тръгнахме да дирим брод през Дунав, за да се доберем до освободената Буда. Дунав влачеше ледове. Добрахме се до остров Чепел и оттам, като изоставихме трофейната немска надуваe-

ма лодка, с която минахме канала, по строящия се понтонен мост се прехвърлихме в южната покрайнина на Буда. Това са местата на описаните в „Последният щурм“ боеве. Минахме всред ужасяващите развалини и пожарища край Политехниката и хотел „Гелерт“, после през площада „Вейр мезьо“ („Кърваво поле“) — лобното място на унгарските якобинци, водени от писателя Мартинович. И с много усилия се добрахме горе до площада на дворците. Последните боеве за Буда са се водили тук. И това беше най-потресаващото ми преживяване през войната. Движехме се буквално по трупове. Казваха, че на този хълм са загинали пет хиляди хитлеристи. На мен труповете ми се сториха двойно повече!

— Тогава ли замислихте „Последният щурм“?

— Не още. Първото ми намерение беше да напиша драма „Краят на господарите“.

— Запазен ли е ръкописът на тази драма?

— Да, видях го в книжата си. Но в рамките на една драма не можех да побера тези страшни картини на войната, тия пожарища и развалини, огромните маси на воюващи и избити хора. Будапеща беше обсадена от Втори и Трети украински фронт, т. е. от два милиона бойци. И те просто бяха смлели половинмилионната хитлеристка групировка над главите на укриващите се в подвалите два милиона жители на унгарската столица. Как да отразиш това в драма? Двамата съветски офицери, с които се добрах до площада на двореца, спряха пред една разрушена и опожарена сграда, която още димеше. На фасадата ѝ до входа имаше запазена мраморна плоча с надпис, че в тази концертна зала през май 1800 г. е изнесъл концерт Бетховен. Съветските другари (там имаше много съветски бойци) разравяха пепелището да дирят програма от Бетховеновия концерт. Намериха само програми от концерт на Лист и някои други. Почистваха листовете от праха и сажди и грижливо ги прибираха в презрамните си чанти. Там чух този разговор: „Тук е било рай за господарите!“ — рече единият. „А сега . . . край!“ — добави другият.

Когато се заслушах в разговора за „рая“ на разните дворцови и титуловани особи, богати земевладелци и фабриканти, графове и барони, как са слушали самия Бетховен и че вече тия господари няма да ги има, както ги няма в Русия, изведнъж ми бликна идеята за „краят на господарите“. Още там си помислих, че това би могло да бъде продължението на „По пътя на войната“ — да отразя трагичния край на някогашните господари, на целия този господарски обществен строй...

Но въпросът ви беше как съм преминал от драматургията към белетристиката.

Когато пред плочата за Бетховеновия концерт чух разговора на съветските другари, изведнъж открих синтезирания израз на смисъла на революционната борба: „Край на господарите!“ Това много ме въодушеви — беше за мен нещо като съдбовно откритие! Но се оказа, че толкова огромна и многостранна е социалната основа на този замисъл, че трудно може да бъде побрана в ограничените рамки на драмата и възможностите на театъра. Пък и един цикъл романи читателят може да си ги събере и да ги чете последователно, ако го интересува как е протекло революционното развитие на народа. А цикъл драми? Кой театър ще постави от един автор поредица от драми, особено ако са ... девет! — колкото е цикълът от романи „Краят на господарите“.

Така след опита да напиша драма за обсадата на Будапеща реших, че е по-добре „Краят на господарите“ да бъде поредица от романи.

— Труден ли ви беше преходът от драматургията към белетристиката?

— Ужасно, отчайващо труден!

— Какво най-много ви затрудняваше?

— Прието е да се смята, че най-труден литературен жанр е драмата. Аз мисля, че по-трудният жанр е романът.

— Защо?

— При драмата имате сцена с константна обстановка: стая или тераса, заведение, гора, поле ... при това визуално дадени на зрителя с декори и реквизит. В тази обстановка разполагате действуващите лица. Специфичното е, че техните сблъкновения и развитието на сюжета трябва да се изразяват само чрез говорима реч.

А какво е при романа? Трябва да създадете у читателя представа, да кажем, за една стая. Можете ли да опишете всичко в нея? Например тази стая, в която сме с вас сега: тези четири прозореца, всеки със свой изглед към морето и брега; в близък план Двореца, в далечен Албена, Батовската гора, Златните пясъци ... такива и такива решетки имат прозорците, такива и такива перденца. Кушетка с покривка, на която са изобразени древногръцки вази с рисунки. Чугунена печка, изобразяваща пагода на източните народи, но производство на лондонската фирма „Минасян и сие“, която си е намислила да профанира пагодата в печка ... Ако така описано прочетете това, без да сте го видели, ще си създадете ли точната предста-

ва за моята работна стая в Балчик? При романа трябва да съумееш да го изразиш с описания, без да знаеш дали този, който го чете, си го представя така, както авторът иска да му внуши. Белетристът трябва да разчита само на въображението на читателя. Но ако то е бедно или съвсем го няма?

И още нещо. В театъра знаеш кой гледа пиесата ти и ако не сам, то с помощта на режисьора и артистите я донагаждаш за определени зрители. Някои дори пишат пиесите си за едикой си театър и за еди-кои си артисти, като се съобразяват с възможностите на режисьор, артисти, публика. При писането на роман нямаш друг критерий, освен да пишеш за „възможно най-добрия читател на света". Но кой е той? Самият ти — авторът. И ако авторът е вечно недоволен като мен, писането на роман става нещо като сизифовско мъчение.

За да си помогна поне малко-малко в романописането, започвам да пиша всеки роман най-напред като драма: да си видя аз нагледно къде ще става действието, как да ми изглеждат героите, какво да вършат и да разговарят . . .

— Този начин на писане за всичките ви романи ли се отнася?

— Почти за всички. Споменах, че пиесата „Краят на господарите" стана роман „Последният щурм". Пиесата „Шпионажът" стана роман „Живот за живота". Радиопиесата „Дълбини", която бе играна от радиотеатъра, и пиесата „Пратеник на свободния свят" станаха роман „Победени хоризонти". Също две пиеси: „Кандидат-губернатор" (преименувана по-късно на „Препарираният лъв") и „Русаля" станаха роман „Претворена земя". По-нататък вече поовладях белетристичния жанр, та започнах обратното: новелата „Към Буново" стана пиеса „Автобусът". Новелата „Господин Играчка" стана пиеса „Парижкият куклар" и т. н. Но имам и романи, за които не съм прибягвал към драматизации: „Птици долитат" и „Далечини далечни" не могат да се драматизират. Първият роман е построен като очерк-пътепис, вторият е изцяло в писма. Не може да се драматизира и „Революцийо, спри!", защото е мемоаристичен роман, сюжетно многопосочен.

— Не ви ли плашеше това, че се заемате с такава голяма и амбициозна задача — цикъл романи?

— Как не! Колко пъти съм изпадал в отчаяние от трудностите. Но на хората, които ме познават, съм известен с това, че взема ли веднъж решение, не се връщам назад. Трудно вземам решението, но взема ли го, проявявам упоритост, която често е безогледна.

— А изобщо много амбициозен човек ли сте?

— Моята амбициозност е някак своеобразна. Обикновено не проявявам амбициозност, когато става въпрос за външен блясък, за почести, за самоустройване. Но съм до педантизъм амбициозен при писането на книгите ми, за качеството на писателската работа. Често това много ми пречи...

— В какъв смисъл?

— В смисъл, че съм все недоволен, недоволен...

— Недоволството от себе си не е ли показател за по-висок критерий?

— Не винаги... особено когато вземе характер на мания, както е при мен.

— Мисля, че всеки творец от висок ранг е недоволен от това, което постига.

— Може би. Но смятате ли, че е много редно, ако отворите една книга като „Последният щурм", при това след като е получила Димитровска награда, да прочетете: „второ преработено издание". После „трето основно преработено издание". После „четвърто преработено издание"... Петото издание не можах да преработя, защото книгата излезе набързо в „Избрани произведения". Но за шестото издание имам намерение отново да я преработя. Защото забелязах, че съм предозирал употребата на „се" и някои други думи, а нейде описанията ми са многословни, другаде бледи.

— Какво точно преработвате?

— Всичко: език, композиция, характери; има и нови сцени.

— Сам ли работехте или сте използували съветите на някого?

— Никой след първото издание не ми е искал някакво подобрение или преработка. Просто сам не бях доволен от някои места и съм се стремял да ги усъвършенствувам. Главна причина за множеството преработки беше неумението ми да пиша романи — нали „Последният щурм" беше моят пръв белетристичен опит.

— А запознахте ли се с реални прототипове на унгарци за героите на романа?

— При първото ми отиване в Будапеща, докато траеха боевете, нямах познати унгарци там. Но при по-нататъшните ми пътувания попаднах на едно българско семейство...

— Как се казваха?

— Жената беше Богдана Стайкова. Тя се опитваше да пише и дори имаше отпечатани някои работи във „Вестник на жената" или другаде. Беше благообразна, но много ниска и

напълняла жена. С мъжа си и четиригодишната дъщеричка бяха прекарали петдесетте дни на обсадата в един зимник на ул. „Крушпейр". Майката решила да води дневник, за да знаела дъщеря ѝ, когато порасне, как са преживели войната. Будапеща беше страшно разрушена от боевете и бомбардировките, нямаше хотели, та аз останах три-четири дни на квартира при това семейство. Стайкова ми даде да прочета нейния дневник и да използувам каквото ми е потребно от него. Чакаха да напиша романа, за да го преведат на унгарски с мъжа си.

— Използувахте ли нещо от този дневник?

— Почти не. Преписах си на стенография някои страници (имам ги и досега), но от тях за романа съм използувал само някои битови подробности от обстановката в скривалището. Но, разбира се, в това скривалище не е имало нито лекар-българин д-р Антал Фьолди, нито абат, нито баронеса, проститутка, съветски парашутисти; не е станало нито едно от събитията, които съм описал в романа. На мнозина читатели се струва невероятно, че извадките от дневника на абат Поор не са от действително намерен дневник, а съчинени от мен... Впрочем Богдана Стайкова много се озлоби от това, че я взех за прототип на госпожа Оливейра (името произхожда от масло и тя го възприе като подсказване за нейното затлъстяване). В романа има фамилия Золтан Тар — търговец на зъболекарски материали, с каквито наистина търгуваше мъжът на Стайкова. Изобщо семейството Тарови от романа имат достатъчно близки черти със семейството на Стайкова. И след излизането на романа те ми създадоха много неприятности.

— Други прототипове имате ли измежду тези, които са описани в дневника на Стайкова?

— Не, нито един. С хората, които са били в скривалището на ул. „Крушпейр", въобще не се видях.

— През кои години писахте „Последният щурм"?

— Започнах го на фронта още на 4 април 1945 г. в Балатоналмади. Там се намираше щабът на Трети украински фронт, в който бях командирован за някои историографски данни. Но този ден щабът трябваше да се премести в гр. Сомбатхей, защото бе паднало и последното селце в Унгария и Съветската армия навлизаше вече в Австрия. Не предполагах, че 4 април ще стане национален празник на Унгарската социалистическа революция.

Та на този ден в Балатоналмади, докато товареха на камиони багажите на щаба, бях поседнал на една пейчица край

Балатонското езеро и чаках моя шофьор да зареди колата, за да заминем за нашия щаб в Сигетвар. Предишния ден бях отново в Будапеща и по тези впечатления започнах да планирам „Последният щурм".

Като историограф носех чанта с презрамка, в нея карта на Унгария и бележник. В този бележник нахвърлях първите страници. Не зная дали го пазя. Много от моите материали се разгубиха, когато дойдох в Добруджа. Първата ми съпруга се пренесла от жилището ни на ул. „Гогол" в апартамента на своята майка и не успяла да прибере всичко. Новите квартиранти свалили „ненужните" книжа в зимника. Изрових отпосле само една част от купище въглища.

— Кога завършихте романа и колко редакции има?

— Частичните преработки са неизброими, а цялостните редакции са девет. Орлин Василев беше донесъл от Москва много броеве на в. „Правда" и репортажите, които прочетох в тях, много ми помогнаха в работата над книгата. Но самият Орлин ми беше нещо като кошмар. Онова, което прочиташе, или по-скоро само зачиташе (никога нямаше търпение да прочете нещо изцяло), го задраскваше с характерното негово: „Плява!" И аз започвах пак отново... И пак отново... До 1947 г. написах романа в една, две, три редакции, т. е. най-напред на стенография, после грижливо на ръка, после на пишеща машина — винаги с преработване на отделни пасажи и страници, докато „станат". И след това, чак до 1951 г., и Орлин Василев, и издателствата ми го връщаха със стандартното „Не ни харесва". Аз отново започвах цялостна преработка, пак така: стенография — ръка — машина... И още веднъж...

— Твърде трудно сте го написали! Тази книга ли ви е създала най-много мъки?

— „Мъки" е меко казано — страдания! Издателството на Камарата на народната култура даде за рецензия първата част на един много известен романист. Той написа напълно отрицателна рецензия на базата на това, че не прочел „Край на първа част". Помислил, че това е целият роман, и пише: „Замисълът на романа е да предаде как си отиват „господарите", за да дадат място на „слугите"... Ала това нещо авторът не е успял да предаде, защото в края на произведението би трябвало да се дойде до промяна, която да бележи края на господарите и възхода на слугите." Издателството знаеше, че има втора част, която съм им предал заедно с първата. Там е описана обсадата, боевете на Съветската армия за разгрома на хитлеристките господари; и как настъпва историческият „край

на господарите“ не за да дойдат на тяхно място „слугите“, а да няма повече в живота господари и слуги... Знаеше това. Но отхвърли книгата.

Срещнахме се един ден случайно с този рецензент и той сам гузно ми заговори: „Славински, ти да не би да имаш намерение да пишеш и втора част на романа?“ Обясних му, че съм представил в издателството целия роман, но то иска да издаде поотделно двете части, защото книгата му се видяла голяма. „А, такава ли е работата?“ — каза, но не изтегли отрицателната си рецензия, за да прочете книгата докрай и тогава да даде оценка.

Но и другият рецензент — известен на времето литературен критик — я отрече. Той пък от страх да не би нещо да сбърка! Нали става дума за книга на съвременна тема, построена върху широка социална основа, написана в кипежа на една революция, че и за чужда действителност... За моите първи книги на историческа тематика критиката беше елейна — докато не настъпи рязкото поляризиране на обществените настроения и борби през войната. Сега всичко беше станало още по-сложно. Как да прецениш идейно правилно ли е написана книгата?... Аз си преписах тези две рецензии за „Последният щурм“. Исках да напиша статия за мъките на писател, който описва преживени събития — войната и обсадата на Будапеща, — а трябва да бъде преценен от критик, на когото тези събития са непознати, пък и душевно неприятни. При това книгата е за бойни действия на Съветската армия, за разгрома на буржоазията (по това време още не се знаеше дали буржоазията окончателно ще слезе от политическата сцена) — изобщо става дума за сложни жизнени и идейни преплитания. Вместо да носиш отговорности, че си утвърдил такава книга — отхвърли я! „Не ми харесва!“ — и толкова. За нехаресването на някоя книга никой не може да ти дири отговорност... Впрочем в някои отношения рецензентите бяха прави — в този първоначален ръкопис имаше и недоизкусурени неща. Но и когато при новата преработка ги оправих, отрицанието беше пак така тотално.

— На какво смятате, че се дължи това напълно отрицателно отношение към романа ви?

— На тази тема съм започнал да пиша автобиографичен роман „Търсачът на съвременника“. В него възнамерявам много пространно да проследя мъките на писател, който заживява със съвременната си действителност непосредствено и търси да извлече от нея човешки образи, събития, проблеми за ху-

дожествено пресъздаване в творба на широк социален фон — революционната промяна на капиталистическия със социалистическия обществен строй, т. е. кой, как и от каква позиция оценява тази творба.

Когато помолих Караславов да прочете ръкописа, той едва-едва се съгласи: 800 страници, как се четат! Казах му само да зачете няколко страници от началото — опитен е, ще познае има ли, или няма качества романът. Ако ми каже, че не е добър — ще повярвам и ще го изоставя. Караславов склони да му оставя ръкописа, но не даде срок — когато може...

И ето че само след десетина дни позвънил по телефона у дома. Нямаше ме в къщи. Поръчал на жена ми, по което и време да се върна, дори след полунощ, да му позвъня. Върнах се към полунощ, приготвих си тетрадка и молив и му позвънях. Пазя тази стенограма. Караславов ми говори възторжено за романа. Така го увлякъл, че не можал да го остави докрай. „С този роман ще изхвърчиш като запушалка на шампанско в българската литература!“ — каза. „Образът на абат Поор може да се мери с най-добрите в световната литература.“ И т. н. Впрочем Караславов повтори всичко това и при обсъждането на „Последният щурм“ в едно събрание на Съюза на писателите.[55] Такава висока оценка даде за книгата и в рецензията си за последното издателство, което ми я бе върнало. Пазя препис от нея.

— Караславов имаше ли редакторско участие в този роман?

— Той е редакторът на първото издание.

— Става дума дали е имал намеса в текста.

— Не. Аз бях написал книгата грижливо и той нищо не поправи. Промени само... една буква! Бях писал „заголи си ръкава“, той поправи „ръката“. Но не беше много доволен от последните няколко страници. Искаше му се да бъдат написани по-топло и вълнуващо, с по-малко думи, простичко. И аз сам чувствувах, че в края на романа има някакви дидактични нотки, та го преработих. Караславов го хареса. И внесе предложение в художествения съвет на издателство „Народна култура“ книгата да бъде включена веднага в плана им. В издателството останали изненадани: нима Караславов се застъпва за тази отхвърлена дори от главния им редактор книга? Попитали го дали се заема той да й бъде редактор. Съгласил се, като заявил, че не разбира кой и защо отхвърля тази книга. Чак тогава му станало ясно защо издателствата тъй упорито ми я връщат. Ами нали е за чужда действителност? И за

Съветската армия? Кой редактор ще поеме отговорност, че е написана „правилно"? Но вместо да ми кажат откровено, че редакторите се боят да не сбъркат, казваха „Не ни харесва!". А щом Караславов пое отговорността, че книгата е „правилно написана", издадоха я.

Сам аз обаче си зная колко терзания, борби, унижения и усилия ми струваха тези пет години, докато наложа книгата си! Караславов изигра решаващата благородна роля за излизането на „Последният щурм". Без него тази книга щеше да си остане в чекмеджетата ми, както много от предишните книги; а навярно и въобще нямаше да се насоча към белетристиката.

— След като Караславов е оценил „Последният щурм" така високо, на какво се дължи това, че още първата критика за романа в сп. „Септември"[56] е почти изцяло отрицателна?

— Дължи се на същото, на което се дължеше тоталното отричане на Димовия „Тютюн": литературните талмудисти отрекоха „Тютюн" и „Последният щурм" (двете книги излязоха от печат почти едновременно), а правителството ги отличи с димитровски награди... и много читатели изразиха одобрението си.

— Не бих ви разпитвал за отрицателните критики, ако в тях ставаше дума само за разбор на художествените средства, а не за насоки на критичната мисъл в началния период на утвърждаването на новата ни социалистическа литература. В този период, вместо да бъдат подкрепяни типични произведения на социалистическия реализъм, те биват отречени от орган на Съюза на писателите. Не ви ли засегна това, че пишат отрицателна критика за романа ви?

— Е, не мога да кажа, че ми беше чак приятно! Но аз очаквах книгата да бъде отречена.

— Защо?

— Защото предварително беше създадено за нея неблагоприятно отношение от рецензенти. Пък и си казах, че е по-добре да пишат за нея, макар и лошо, отколкото да я премълчат — винаги премълчаването ме е огорчавало повече, отколкото отрицанието. А и нали на същата основа беше отречен и „Тютюн".

— Въобще как посрещате отрицателните отзиви за вашите книги?

— Не весело. Но винаги спазвам принципа: „И това ще мине!" Ако с отрицанието си критикът ме научи на нещо по-

лезно — сполай му. Ако съжденията му са по-несвястни от съчинението ми — защо да губя доброто си настроение?...

— Бихте ли казали каква е вашата сегашна оценка за „Последният щурм"?

— Самооценката ми за този роман остава все още положителна, т. е. ако сега бих се намирал в началото на белетристичния период на живота си и трябва да избирам с какво да започна, ще избера пак „Последният щурм". Но ако би трябвало сега да го пиша — не, не бих могъл! Когато препрочитах тази си книга във връзка с преработките за нови издания, винаги съм се учудвал как съм могъл да я напиша. Споменах вече, че е за чужда действителност, за Съветската армия, за безброя проблеми на двумилионния град, в който води бое-ве двумилионна армия. Как се е вместило в представите ми всичко това с толкова жизнени подробности. Струва ми се, че сега не би ми стигнало толкова въображение.

— Вие сте били вече в Добруджа, когато романът получава Димитровска награда?

— На общо събрание в Съюза на писателите бяха обсъдени кандидатурите за димитровски награди за 1951 г. Предложението беше за други книги. Но правителството не отличи нито една от тях, а награди „Тютюн" и моя роман. Аз вече се бях заселил в Шабла. Един ден там ми дойде на гости Леда Милева с дъщеричката си. И още със слизането от автобуса ми честити Димитровската награда.

Не повярвах. Но Леда ми носеше и вестника...

— А какви преводи има „Последният щурм"?

— Чух от чешки другари, че Зденка Ханзова е направила отличен превод на чешки, по него е и преводът на словашки. Тя действително работи много грижливо над превода. Имам дълга кореспонденция, в която ѝ обяснявах много от нещата, които не можеше ясно да си представи. Правил съм ѝ дори чертежи на скривалището и разположението на леглата в него, на апартаментите по етажите на съпритежателския дом „Парад", на бойните действия и пр.

— Как беше посрещнат романът в Чехословакия?

— Проф. Зденек Урбан, който написа предговора за чехословашкото издание и на няколко пъти вече идва в България (бил ми е на гости тук, в Балчик; беше и на научната сесия в Толбухин по случай стогодишнината на Йовков), казваше, че „Последният щурм" бил посрещнат с голям интерес — според статистиката на Народната библиотека в Прага е на първо място по броя на читателите на новата българска литерату-

ра — това го е говорил на едно събрание в Съюза на писателите в София.

Тук, в Балчик, ми дойде на гости със съпругата си майор Волни. Донесоха да ми покажат екземпляр от „Последният щурм", който майорът е получил като награда за отличен успех при завършването на генералщабната академия, със съответен надпис. Не пожела да ми остави този екземпляр — бил му много скъп спомен.

— Романът е преведен и на украински.

— На украински е преведена цялата поредица „Краят на господарите". Преводач на „Последният щурм" беше Микола Малярчук — по произход от старите български преселници в Украйна през османското робство. Той беше преподавател в Лвовския университет и защити в София кандидатската си дисертация. Отличен преводач от български на украински (той преведе Вапцаров, някои книги на Караславов и др.), Малярчук беше голям ценител на „Птици долитат" и на поредицата „Краят на господарите". Заедно с проф. Фьодор Неборячок преведоха „Птици долитат при нас" още докато излизаше в сп. „Септември". Малярчук се бе заел да преведе и другите мои романи, но след като излезе на украински „Последният щурм", една нелепа автомобилна катастрофа отне живота му. Фьодор Неборячок продължи да превежда „Живот за живота". Издателството след това възложи преводите на „Победени хоризонти" и „Претворена земя" на Галина Малярчук, Катерина Марущак и Мария Вокалюк. В Украйна романите имаха добър успех. Каниха ме на обсъждане в Лвовския университет и на два пъти в университета в Полтава.[57]

— Преди да преминете от драмата направо към романа, не сте ли изпитвали възможностите си в някои по-малки белетристични форми: разказ, новела, повест . . .

— Това, че се заех да заменя драмописането направо с романи, е своего рода литературен авантюризъм. Бедата е не в това, че не започнах постепенно с разкази, новели, повести или макар роман, но със сюжет от типа тя — той — тя или той — тя — той, както по-лесно се пишат романи. Нахвърлих се направо на роман за голямо историческо събитие, каквото е обсадата на Будапеща. При това не за далечно, отминало историческо събитие, за което можеш да използуваш материали от библиотеките, а за историческо събитие, което в момента става. И то в чужда действителност. Нямах материали за съпротивата на унгарския народ и как е действувала партията в Будапеща. Нито знаех какво точно е било състоянието на хитлерист-

ката армия в обсадения град. Едва-едва бях видял бойни действия на Съветската армия. Всичко трябваше да бъде плод на въображението ми... Изобщо преживях тежки мъки: как да пиша роман за неща, които са ми непознати.

— И все пак го написахте.

— Е, това е вече от моята безразсъдна упоритост или, както казва съпругата ми, от моята „заядливост да надвивам мъките"!

— Споменахте, че освен до Будапеща през войната сте пътували и до Виена. Това пътуване отразено ли е в творчеството ви?

— По впечатленията от това пътуване е новелата ми „Непобедим живот" от едноименната книга. Разказал съм за Виена и в „Огъня и спомените".

— Как посрещнахте края на войната?

— Обявяването на капитулацията на 9 май 1945 г. посрещнахме в унгарския град Надканижа. Никога през живота си не съм изпитвал такава луда радост, както в този ден. Радостта си споделих в едно писмо до Мустай Карим. Още през нощта на 9 май тръгнахме с фотографа Луканов за срещата между нашата и английската армия. За тази среща написах споменатия репортаж. „По-лесно се решаваш да умреш, когато..." във в. „Фронтовак". Впрочем почти всичките ми публикации от фронта са многократно препечатвани в софийските вестници, списания, сборници.

„Живот за живота"

— Когато се завръщате от войната, започват да се редуват един след друг романите от цикъла „Краят на господарите". Да проследим създаването на „Живот за живота". В каре то на книгата е отбелязано, че сте започнали да пишете този роман на 30 юни 1951 г. в Шабла и сте го завършили в Балчик на 31 декември 1962 г. Излиза, че сте започнали да го пишете с пристигането си в Шабла, а той е със сюжет из Отечествената война. Как е замислен? Какво място заема този роман в поредицата „Краят на господарите"?

— „Живот за живота" е вторият роман от поредицата, макар че излезе от печат след третия — „Победени хоризонти". Заех се да го пиша веднага след пристигането си в Шабла, докато събирам материалите за другите романи от поредицата. Но замислих „Живот за живота" още на фронта в Унгария, почти едновременно с „Последният щурм". Отначало ис-

ках просто някак да отразя участието на българската армия в Отечествената война. Но тогава не се оформи в съзнанието ми някакъв сюжет. Изясних си само общите насоки: Нашият военен поход е нещо съвършено ново в историята на българския народ — 120 000 негови бойци са се вдигнали на поход далеч на хиляда километра от границите на държавата. За какво? Не за да защищават границите. Не и за да завладяват нови земи, както при всички досегашни войни. Тези бойци отиват в поробени страни, за да ги освободят от хитлеристките им завоеватели, „да дадат живота си за живота на други народи". Подбудата за този нов хуманизъм е идейна: да участвуват в една революционна война, която руши основите на стария капиталистически строй, за да го замени с нов, социалистически-комунистически.

Мислех си как ли бих могъл да осъществя този замисъл в художествено произведение; как да разкрия в образи тази идейна и хуманистична роля на нашия народ? Имах и лични преживявания в армията-прислужница на хитлеристите в Халкидика, опознах политическите настроения на офицерите фашисти и на войниците от народа. И после бях свидетел на това, как постепенно с усилията на прогресивната интелигенция и до най-голяма степен на помощник-командирите комунисти на самия фронт армията ни се превърна в народна революционна войска, изпълнителка на освободителната мисия.

Така се зароди намерението ми да напиша роман за „края на господарите" в живота и съзнанието на българската интелигенция чрез участието ѝ в Отечествената война.

— Как попаднахте на този сюжет за художничката-шпионка?

— По време на бомбардировките над София, за да ношувам по-спокойно, понякога ходех при художника Васил Иванов. Той живееше в малка дъсчена къщурка в обиталището на дъновистите — зад гората, където сега е големият жилищен блок на писателите на ул. „Незабравка". Един ден при Васил Иванов се появиха майка и дъщеря. Били евакуирани в провинцията, но дошли да си приберат някои вещи от бомбардирания им апартамент на ул. „Оборище". Дъщерята — хубава руса жена с яркозелени очи — беше художничката Надя Цачева. Двете жени останаха няколко дни в една съседна вила. Идваха вечер при нас, ние ходехме при тях — сприятелихме се.

С нас Надя Цачева се държеше като антифашистка и ние ѝ се доверявахме. Тя ни снабди с онази къса английска авто-

матична пушка и много патрони за нея, с която, скрита в куфар, ходехме около общината в очакване на парола за въоръжено народно въстание.

— Тя откъде е имала такава пушка?

— Казваше, че била на баща ѝ, известен лекар с клиентела от английската и френската легация — уж някакъв легационен чиновник при заминаването си след скъсването на дипломатическите отношения с Англия го помолил да я укрие. Самата Надя Цачева беше много интелигентна, учила в чужбина, владееше чужди езици. Имаше общо ателие с художниците Георги Павлов — Павлето и Александър Поплилов на ул. „Раковски" срещу Операта. След Девети септември тя пожела да дойде с нас доброволка на фронта и, доколкото зная, художникът Георги Попов — Джон, който стана ръководител на групата художници, склони да я приемат. Но тя се бе свързала с английската военна мисия в София, по-късно се омъжи за офицер от мисията и замина за Англия или Ирландия. Оказа се още, че преди Девети септември е била тайно омъжена за хитлеристки офицер, който може би едновременно е бил и сътрудник на английското военно разузнаване... Не мога с положителност да кажа дали е било точно така, или и аз съм си въобразил нещо. Защото тази художничка ми послужи за прототип на героинята Марина Момирова от „Живот за живота" и много неща от действителността са премесени с въображението...

Но в същност в образа на Марина е вплетен и друг прототип:

Преди Девети септември в създадената от Стефан Сърчаджиев театрална трупа имаше една красива артистка Адела Тодорова. Аз другарувах със Сърчаджиев и неговите артисти — дори имам снимка от карнавална вечер в дома на Адела Тодорова на ул. „Венелин" и между размаскираните личат Гриша Островски, Весела Дановска и други. Тази Адела Тодорова се оказа дъщеря на един прикрит гестаповец. Тя се омъжи за хитлеристки офицер, но той бил английски контрашпионин. Заминала с него за Кайро.

Разказвам всичко това, защото двамата рецензенти на „Живот за живота" не искаха да повярват в героинята Марина Момирова — струваше им се много „измислена"... и това едва не провали издаването на романа!

— Според мен Марина е един от най-силните образи във вашите романи. Може ли да се смята, че изпитвате симпатии към нея?

— Към действителните прототипи на Марина изпитвах нормални човешки чувства. Харесвах двете жени, другарувах с тях..., докато узнах за тайните им бракове с хитлеристки офицери. От този момент вече изпитвах неприятни чувства към тях, дори закъснял страх, че са могли да ни провалят! Но към образите в книгите си аз винаги изпитвам любов — дори към най-отрицателните. Мои създания са си, ваял съм ги с творческа любов — инак не биха станали живи образи, към които и читателите да проявяват съпричастие и интерес. Пък и да бъдат по-добри или по-лоши, виновникът съм аз — като майка, която обича и недъгавото си дете.

— Как беше посрещнат романът „Живот за живота"?

— По военному: на нож! Той имаше не по-малко драматична съдба от „Последният щурм". Представих го във Военното издателство. То го дало на двама рецензенти. И те го отрекоха напълно!

— Как така „отрекоха"? Защо?

— Ето ви моето изложение до издателството от 15 август 1961, ще разберете защо...

Единият рецензент намери, че „романът е написан изискано, със стремеж за задълбочен психоанализ. Често авторът жертвува занимателната интрига заради филигранното детайлиране душевните вълнения на героите. И едва ли биха се намерили недостатъци в езика. Всичко в романа е като че ли на мястото си." Но... И продължава: „Помощник-командирът Венелин Денев говори за онези (писатели), които ще възпеят подвига на армейците. Нещо такова очаквахме и ние от др. Славински... Марина Момирова не е в състояние да реши тази задача. Авторът е търсил в Марина възел от трагични противоречия, нещо шекспировско..." И понеже не това трябва да бъде според рецензента концепцията на книгата, а „подвигът на армейците", имал съм „неправилна авторова концепция", „сбъркал съм идейния еталон на произведението си". И заключава: „Не виждам и какво да предложа за преработка. Произведението е опорочено в своята същност!"

Все пак поради сериозността и добронамерената си този рецензент заслужаваше уважение. Беше прочел целия ръкопис, но — военен човек (впрочем и добър писател) — така мисли... Отговорих на рецензента, че съм имал своя художническа концепция — „края на господарите", а не да пиша учебникарско-дидактична книга за обучението в казармите с „подвига на армейците".

Ала другият рецензент!... Той — литературен критик —

си беше позволил да прочете само една трета от романа. И надраскал набързо и високомерно страстно отрицателско словоизлияние! С непрекъснати?!, !? — свидетелства за голямата му отрицателска екзалтация, рецензентът ми задава такива въпроси: „Нима той (т. е. аз, авторът) не чувствува, че не е казал нищо повече за комунистите от това, което вече знаем от историята на партията и данните за антифашисткото движение?!“ ... „Нима не чувствува, че не е казал нито дума повече за фашистите от това, което ние вече знаем от историята за тяхната общоисторическа характеристика и тяхната идеология!?“ ...

Аз отговорих на това в изложението си: „Нима е трябвало да измисля на фашистите още малко идеология?!“

Този рецензент даде на издателството направо такъв съвет:

„Ръкописът на Славински не може да бъде използуван в настоящия му вид. Нито пък може да бъде поправен. Авторът следва да се върне отново на жизнения материал, да оформи някакъв (?!) свой замисъл, да поработи както се следва като художник-откривател. И чак когато установи, че има какво да каже ново или поне да добави към вече казаното от историята и досегашната литература, тогава да седне да пише!“

— Но той толкова ли не прави разграничение между историческа наука и художествено творчество?

— В изложението ми има какво съм отговорил на това. Но работата не е там. Е, зачел човекът ръкописа, не му харесал. Пък и ръкопис голям, 800 страници! — кога да го чете. А все пак трябва да се напише рецензия. Как? Ще каже няколко общи теоретични приказки ...

Ръководството на Военното издателство пренебрегна отрицателните рецензии и издаде книгата. През 1980 г. направиха ново, трето издание на „Живот за живота“. Аз запазих и досега високото си ценене и сърдечна привързаност към това издателство. Дори в едно писмо, което получих напоследък, те ми пишат: „Оставаме Ваши почитатели ...“

„Непобедим живот“

— В този промеждутък между „Последният щурм“ и първия ви добруджански роман „Птици долитат при нас“, т. е. между годините 1951 и 1957, вие сте написали и книгите с новели „Непобедим живот“, „Слънчев извор“ и „Право на живот“.

— Не, това е неволна измама. Става дума за една и съща, постоянно допълвана книга. Но вместо да излиза под едно и също заглавие, издателствата все променяха заглавията. Най-напред излезе малка книжка „Непобедим живот“ като брой на библиотека на сп. „Български воин“. Бяха три новели: Едната „Към Олимп“ написах, за да поздравя Орлин Василев за 50-годишнината му — посветих я на него от благодарност, че той пък посвети на мен драмата си „Тревога“.

— Да, на всички издания на „Тревога“ пише: „На моя скъп приятел Петър Славински“. А защо му благодарихте именно с тази новела „Към Олимп“?

— Защото, както вече разказах, в Халкидика срещу Олимп пишех романа „Далечината“, изпращах ръкописа на Орлин и той ме насърчи. Тази новела излезе най-напред в сп. „Септември“.

Втората новела „Към Буново“ написах в чест на Георги Караславов, също за неговата 50-годишнина. Тя е израз на благодарността ми за неговото съпричастие в съдбата на „Последният щурм“ и за вярното ни приятелство. Новелата излезе най-напред в два подлистника на в. „Работническо дело“. После издателство „Народна младеж“ я пусна в отделна книга под заглавие „Нелегалният в автобуса“. Под заглавие „Към Буново“ беше преведена на немски и издадена в отделна книга с голям тираж. Тази новела е в основата на пиесата ми „Автобусът“.

Третата новела „Непобедим живот“ бях намислил да посветя на Младен Исаев пак за приятелството ни, но се отказах. Искаше ми се за него да напиша нещо във връзка с общото ни приятелство с Вапцаров и за общите ни преживявания на фронта.

И написах по-късно книгата „Огъня и спомените“. Тази книга фактически е за Младен Исаев.

И така, тези три новели излязоха най-напред в споменатата библиотека „Български воин“. После, допълнени с новелата „Проект Фриден“ със сюжет от Добруджа, излязоха под същото заглавие в „Български писател“. Но и Военното издателство поиска да преиздаде новелите. Допълних ги с още една „Слънчев извор“, която е в същност белетристичен вариант на пиесата „Кандидат-губернатор“. Издателството постави „Слънчев извор“ за заглавие на книгата. После пак „Български писател“ направи ново издание и при все че допълних книгата с новелата „Морски ледове“ из живота на балчишките рибари, заглавието остана пак „Непобедим живот“.

Впрочем аз извадих от това издание „Слънчев извор“, защото използувах тази новела за романа „Претворена земя“. И ето че издателство „Народна младеж“ реши да избере мои разкази за своята представителна библиотека „Дъга“. Спряха се на новелите от „Непобедим живот“. Но аз ги преработих основно. В същност написах отново „Към Буново“ под ново заглавие „Животът е право, не подаяние“, която стана белетристичен вариант на пиесата „Автобусът“. Написах наново и „Морски ледове“, пак с ново заглавие „Усмивката“. И издателството реши да постави ново заглавие на книгата „Право на живот“.

Винаги съм бил против тези промени на заглавията, които навярно подлъгват читателите, но не съм успявал да се преборвам с издателствата.

11. КЛУБ НА КУЛТУРНИТЕ ДЕЙЦИ

— Другарю Славински, когато се завръщахте в София след войната, вие сте избран за председател на Клуба на културните дейци. Кажете как стана изборът ви на този пост и с какво това обогати вашата писателска работа?

— След завръщането от фронта през август 1945 г. исках да остана само писател, да не ме включват пак в разни служби. Но не ме оставиха на мира.

Камарата на народната култура (тя наскоро се превърна в държавно учреждение Комитет за наука, изкуство и култура) реши да създаде общ клуб на културните дейци. Това беше почин на съюзите на писателите, научните работници, художниците, композиторите, артистите, журналистите, архитектите и филмовите дейци. Задачите: едната — да провежда съвместни творчески прояви на тези съюзи; втората — да урежда някак прехраната на членуващите в съюзите творци в трудните купонни години след войната. На някакво съвещание на ръководствата на тези съюзи са решили да възложат на мен организацията на такъв клуб, чието ръководство да се състои от по един представител на всеки съюз, а аз да бъда общ председател.

Това председателство в същност ми беше наложено като партийна задача. Приех го при условие, че клубът ще бъде автономна организация на съюзите, а не служба на Камарата на народната култура. Клубът да развива дейността си чрез изяви на съюзите, да има свой устав на отделна юридическа личност и своя отчетност, без никакви намеси в решенията на управителния съвет от страна на камарата. И за моето предсе-

дателство не желая да получавам заплата, т. е. да ме „водят" като чиновник.

— Кои бяха другите членове на управителния съвет?

— Секретар беше представителят на Съюза на научните работници професор, сега академик Кирил Братанов. Подпредседател беше представителят на журналистите, сега председател на Националния комитет за защита на мира Георги Димитров — Гошкин. Представител на писателите Лъчезар Станчев, на художниците Борис Ангелушев, после Цанко Лавренов, на музикантите проф. Венелин Кръстев, на артистите Борис Ганчев, на архитектите Георги Стойков, на филмовите дейци Любомир Михайлов. Но в течение на годините членовете на управителния съвет се меняха: Леда Милева, проф. Асен Киселинчев, проф. Любомир Тенев, композиторът Боян Икономов, писателите Борис Делчев и Стефан Станчев, художникът Диран Саркисян, филмовият деец Александър Вазов...

— Колко години работихте като председател на клуба?

— Пет, от 1946 до 1951. Трябва да кажа, че през тези пет години управителният съвет заседаваше задължително веднъж седмично за изготвяне на седмичната програма. Въведохме такъв ред: който дойде на заседанието след петата минута от обявения час, не получава заседателни (беше някаква нищожна сума). Всеки беше длъжен да се яви на заседанието с предварително подработено предложение за творческа вечер на своя съюз — на каква тема да бъде, кой ще е докладчик; а на заседанието всеки от представителите на другите съюзи предлагаше съучастие на писатели, артисти, певци, филмови прожекции и др. За всяка седмица издавахме предварителни афиши и отделно малки джобни програмки: кой ще председателствува вечерта, кой ще бъде докладчик, какви рецитации, музикални изпълнения, филми и др. ще има, кой от членовете на управителния съвет ще бъде дежурен и отговорник за провеждането на вечерта. Ето ви подвързани тези програмки по години, с автографите на всички членове на управителния съвет. Те са един своеобразен летопис на духовните проявления на нашата творческа интелигенция през тези трудни първи години след социалистическата ни революция.

Клубът имаше преди всичко идеологически задачи — да приобщава към идеите и политиката на партията най-трудната част от нашата интелигенция: хората на науката, изкуството и културата. Аз напуснах председателството на клуба точно когато проведохме хилядната творческа вечер — уморен до изнемогване, жадуващ да тръгна на воля из Добруджа. Ко-

гато се разделях с другарите си от управителния съвет, те говореха главно за това, че нито едно — в абсолютния смисъл нито едно — от решенията на уравителния съвет през тези пет години не е вземано с гласуване! Разбирателството ни е бивало пълно и при най-трудните случаи.

— А кои от тия вечери са оставили най-трайни впечатления у вас?

— Бих искал да отбележа, че това беше първият клуб на културните дейци в България след Девети септември, и това начинание се оказа много жизнено. Сега по цялата страна има такива клубове. И добре е, че от самото начало придадохме на клуба характер на дейно огнище за обществено-политическите прояви на културните дейци в нашата нова общественост, за подкрепа на народната власт в нейната сложна идеологическа работа. Творците във всички области на културата имаха място, където да общуват помежду си, заедно да обсъждат своите проблеми, да намират подкрепа за творческите си замисли и задачи. Влизането в ресторанта на клуба беше ограничено, с карти само за членовете на съюзите. Но всички творчески вечери бяха напълно общодостъпни и безплатни, като всеки посетител имаше свободата да вземе думата, да задава въпроси на докладчика и да се изказва.

Враговете на народната власт разпространяваха слухове, че комунистите ограничавали свободата на мисълта; че налагали на всички хора да мислят едва ли не униформирано, налагали на народа „наочници“ и тям подобни... Е добре, ето ви свободна трибуна — безплатна и общодостъпна, — на която всеки може да излезе и да се изкаже, да зададе въпроси. Това беше един висш израз на демократичността на народната власт.

Имаше такъв случай. Преди Девети септември Владимир Василев редактираше сп. „Златорог“, което ние, комунистите, смятахме за реакционно, злобехме му се, отказвахме да сътрудничим в него или осъждахме тези прогресивни писатели, които му сътрудничеха. След Девети септември Владимир Василев, пренебрегван от нас, стана център, около който гравитираха по-реакционно настроените писатели, буржоазни литературни почитатели. С Борис Делчев, който беше тогава представител на писателите в управителния съвет на клуба, предложихме творческа вечер на писателите-сливенци: Димитър Полянов, Елисавета Багряна, Никола Фурнаджиев, Радой Ралин, Иван Карановски, Георги Хрусанов и Банчо Банов, които да бъдат представени от Владимир Василев. Вечерта беше председателствувана от художника проф. Васил Захариев, а

слово произнесе Сава Димитров — пръв ударник на българската текстилна индустрия, гост от Сливен. Участвува и артистът от Народния театър Георги Стаматов с фейлетон от Георги Кирков — Майстора, и хор „Хайдушка песен“ с песни по текстове на Добри Чинтулов.

Управителният съвет на клуба се съгласи с тази програма. Но в Комитета за изкуство и култура се разтревожиха: как така ще дадем на „златорожците“ свободна трибуна? Отвърнахме им, че ако Владимир Василев реши да защищава старите златорожки възгледи за литературата, всеки от нас има правото да вземе думата и да го обори. И поне ще бъдем наясно с т. нар. „златорожщина“, която някои писатели искаха да възкресят. Предупредиха ме, че ако стане някакъв провал, отговорен ще бъда аз!

Предложих на Владимир Василев да изнесе доклада. Той се съгласи, но с характерната му полуусмивка ме попита: „Ще проверите ли предварително доклада ми?“ Отвърнах, че нямаме такава практика — свободен е да говори каквото мисли. А ако с нещо някой от аудиторията не е съгласен, има правото да вземе думата и да спори и оборва.

На вечерта, която беше обявена за 4 ноември 1948 г., дойдоха неспокойни наблюдатели от Комитета за изкуство и култура. Доколкото си спомням, горе на балкона беше и председателят на комитета академик Сава Гановски, който като писател под псевдонима Трудин беше участвувал в борбите против златорожщината преди Девети септември.

Владимир Василев възхити всички ни! Този познат от миналото противник на идейността и на социалните навеи в литературата, защитник на естетизма и индивидуализма сега така хубаво и правилно от наше гледище разтълкува поетичното дело на първия пролетарски поет Димитър Полянов, на поета-комунист Никола Фурнаджиев, на Багряна и другите, че ние го поздравихме с радост! Тъй или иначе, той ангажира себе си с нашите възгледи и го направи проникновено и остроумно. Владимир Василев беше забележителен полемист и през трийсетте години водеха сериозна полемика с Тодор Павлов. Споменах ви по-преди, че и аз имах с него полемика във в. „Мир“ на темата „Словофабрикации“. Можете да прочетете в статията ми как дръзко съм го нападнал като редактор на „Златорог“[58].

Изобщо клубът изигра значителна роля за идеологическото ориентиране на културните дейци в тези най-трудни години след Девети септември, когато още съществуваха буржоазни

партии, враждебна опозиция, печатни органи на партиите „черно Знаме“, „зелено Знаме“, „Свободен народ“, вестници, които свободно сипеха клевети и злостни измислици против народната власт и комунистите, та и против мен.

— В програмките виждам много интересни вечери...

— Забележително беше това, че чрез клуба ние представяхме почти всички гостуващи в страната ни чуждестранни писатели. През април 1950 г. представихме Пол Елюар. Той изнесе доклад на тема „Участието на интелектуалците в борбата за мир“. Елисавета Багряна, Мария Грубешлиева, Катя Георгиева, Александър Муратов, Веселин Ханчев, Ангел Тодоров, Лъчезар Станчев прочетоха свои преводи на стихове от Елюар.

Особено много съветски писатели сме представяли: Шолохов, Сергей Михалков, Вадим Кожевников, Максим Танк, Платон Воронко, Ал. Твардовски, Петро Вершигора, кореспондента на ТАСС на Нюрнбергския процес Б. Афанасиев и много други. А колко унгарски писатели...

— В програмките виждам вечер на музикантите, председателствувана от композитора проф. Веселин Стоянов, доклад на проф. Венелин Кръстев: „Проблеми на джазовата музика“. Кореферент диригентът на джаз-оркестър Асен Овчаров. Оркестърът със солистка Лени Вълкова изпълняват джазова програма. Това става на 2 февруари 1948 г. Доколкото зная, по това време джазът е нещо, за което у нас въобще не е могло да става дума.

— Да, тази вечер на джаза беше сензация за онова време. Младежта слушаше по радиото джазова музика от западните страни, а у нас никъде не я свиреха, за да могат младежите да танцуват. И ние решихме да програмираме вечер за проблемите на джаза. Пред клуба се струпаха наистина хиляди хора. Блъсканицата да влязат в салона беше такава, че не само стъклата и парапетите на клуба бяха изпотрошени и разкъртени, но изпочупиха стъклата и на отсрещната страна на бул. „Руски“ — на сградата, където някога беше прочутата сладкарница „Цар Освободител“. Самият аз, председателят на клуба, не можах да се добера до салона.

Ние въведохме по-късно в клуба танцови вечери в съботните дни с оркестър, който свиреше и джазови мелодии, и модерни танци. Тези вечери бяха много посещавани от членовете на клуба и техните гости. Уреждахме и неделни забави за децата с литературни четения, музикални изпълнения, филми.

Детските утра водеше Леда Милева. Създадохме и библиотека със свободен достъп до книги и списания. И безплатни курсове по френски, които водеше съпругата на тогавашния министър на финансите проф. Иван Стефанов — Тереза Стефанова.

— Навярно през тези години сте си създали много връзки с културни дейци у нас и в чужбина.

— Да. Дори повече, отколкото бих желал, защото ми отнемаха страшно много време. Нали главно аз трябваше да решавам кои да участвуват в творческите вечери. Без мой подпис никой не можеше да получи карта за вход в клуба. Изобщо към мен се насочваха много хора. Още по-тежко беше с чужденците. Поканя ги в клуба, трябва с нещо да ги нагостя и да платя от своя джоб. Защото заради добрата отчетност не позволявах никакви безплатни почерпки на никого. Ако сам аз останех да обядвам или да вечерям в ресторанта, плащах храната си както всички. Но през тези години не заемах никаква служба, не получавах заплата и съвсем се разорих. Живеех само от хонорари, но малко време ми оставаше за писане.[59]

— Така започва вашето усилено публицистично творчество, нали?

— Да, за да припечелвам някой лев, започнах да пиша публицистика главно във връзка с българо-унгарските отношения.

12. БЪЛГАРО-УНГАРСКО ДРУЖЕСТВО

— Работата ви като председател на Клуба на културните дейци съвпада с главното секретарство на Българо-унгарското дружество. Разкажете за дейността си в дружеството.

— Председател на Българо-унгарското дружество беше Трайчо Костов. По това време той беше подпредседател на Министерския съвет и министър на електрификацията. Ето ви програмка от клуба за вечер, на която Трайчо Костов изнесе доклад за електрификацията на България (4 декември 1946). Докладът му беше блестящ! За електрификацията на страната ни той говори тъй поетично, с такъв чист и точен език, умно, перспективно, че всички, които го слушахме, дълго коментирахме как може един политически деец да говори за своите задачи с такава красота и полет на мисълта!... Впрочем Трайчо Костов е превеждал съветска художествена литература.

— Вие сте го познавали добре. Каква личност е бил Трайчо Костов?

— Не мога да кажа, че го познавах добре. Моите лични контакти с него започнаха след Девети септември, когато ни избраха в ръководството на Българо-унгарското дружество. Но преди това Трайчо Костов като политически секретар на нелегалния ЦК на партията ми е поставял задочно партийни задачи чрез Крум Кюлявков. От Трайчо Костов, както сам ми каза отпосле, е дадено нареждането: „Славински да държи на всяка цена позицията в общината." И ми разказа как сам той е работил в Софийската община като стенограф, доколкото помня през 1931 г., и знаел какво представлява общината, какви големи възможности създава за партията: от една страна, да намираме работа на хора демократично настроени, пък и комунисти (както беше с хората около „Сердика" и Отделението за културни грижи); от друга страна, при едно въоръжено народно въстание много важно е управлението на столицата да бъде в ръцете на комунистите (което и фактически стана). Далновиден партиен ръководител беше той!

Докато работехме през петте години в ръководството на Българо-унгарското дружество, всички заседания на управителния съвет (а той беше голям, около двайсет човека) ставаха в кабинета на Трайчо Костов в бившия дворец. Той винаги лично ръководеше заседанията на управителния съвет. Обикновено аз правех доклад за изпълнението на тримесечната програма и предлагах подробен план за новото тримесечие. Заседанията минаваха съвсем делово и бързо, без затруднения. Всички членове на управителния съвет, може би респектирани от обстановката и от големия авторитет на Трайчо Костов, бяха много дисциплинирани и редовни на заседанията.

— В какво по-точно се състоеше дейността на дружеството?

— Главното, което трябваше да вършим, беше да отговорим на големия интерес към него на тези 120 000 български бойци, които участвуваха в освобождението на Унгария и се завърнаха оттам с хубави спомени и познанства. Всички проявяваха готовност да работят за българо-унгарското приятелство. От цялата страна идваха писма със запитвания могат ли да членуват в дружеството — хиляди писма. И бяха пълни с инициативи за дейността на дружеството.

С наша помощ беше създаден Унгарски културен институт. Сам аз ходих при тогавашния министър на външните работи Васил Коларов и той нареди да бъде дадена сграда за института, което беше много трудно в тогавашната разруше-

на от бомбардировките София. Той отпусна и средства за обзавеждането на института.

Уредихме седмица на унгарската култура с участието на голяма делегация, водена от министъра на просветата и културата Гюла Ортутай — писатели, художници, артисти, научни работници.

В програмите на Клуба на културните дейци могат да се намерят много творчески вечери, посветени на Унгария, особено на гостуващи писатели. Нали бях и председател на клуба, „началство" — лесно ги уреждах.

— В книгата на Неделчо Ганчовски „Дните на Георги Димитров, каквито ги видях и записах" се споменава за ваша среща с Георги Димитров. Разкажете спомените си за него.

— С Георги Димитров съм се срещал няколко пъти. Като „официално лице" ме канеха почти на всички приеми. Димитров оставаше всред поканените, ръкуваше се и запитваше по нещо. На един от тези приеми ме запита дали пак ще има в Клуба на културните дейци весело посрещане на новата година, както лани, когато той дойде в клуба, седна на моята — председателската — маса, разговаря с познатите си. Казах му, че тазгодишното посрещане на новата година ще бъде още по-забавно, готвим се сериозно, защото го очакваме. Обеща да дойде. И наистина е бил на посрещането на новата година в клуба, но в това време аз заминах за Унгария (1948 г.).

Повече контакти с Георги Димитров имах по линията на Българо-унгарското дружество. През 1948 г., когато беше честувана стогодишнината на унгарската революция, редактирах възпоменателния лист „Стогодишнина — 1848—1948". В него искахме да има участие и Георги Димитров. Чудно мъдър беше този човек! Каза ми, с оглед на другите материали и за да не се повтарят едни и същи неща, да му напиша нещо като тезиси: какво той да засегне от темата Унгария. Изпратих му предложение и съответните исторически данни. И Димитров написа бележитото си изказване за революцията и за германското колонизаторско насочване към Югоизточна Европа, на което с революционните си борби се противопоставят нашите народи.

— Както чета в интервюто, което сте дали по случай 25-годишнината от създаването на музея „Кошут" в Шумен, Георги Димитров е съдействувал за създаването на този музей.[80]

— Изглежда, Трайчо Костов е споделил това с Георги Димитров, защото той наредил да отида при него. Отидохме в кабинета му заедно със секретаря на Унгаро-българското дру-

жество д-р Даниел Сокоди-Димитров, който по това време гостуваше в София. Този Сокоди беше по майка българин, лекар, много бъбрив и нетактичен. Започна да разказва надълго, и то хвалбливо, на Георги Димитров как работел за България в Унгария, какви намерения имал... Това явно дразнеше др. Димитров, но той беше забележителен с това, че умееше да изслушва събеседниците си внимателно и търпеливо. Трябваше да се намеся и да прекъсна бъбривеца, че не за да слуша него ни е повикал др. Димитров, а за да го слушаме ние, и то по определен въпрос — за музея „Кошут". Георги Димитров каза, че ще ми даде лично писмо да го отнеса на тогавашния ръководител на Унгарската компартия Матяш Ракоши, с когото били близки приятели от съвместната им работа като секретари на Коминтерна в Москва, да го поздрави за новата година, а ние със Сокоди подробно да му обясним какво ни е нужно за музея. Така и стана. Ракоши посрещна писмото на др. Димитров с нескривана радост и ме обкръжи с изключително внимание. Подари ми портрета си с автограф и една много красива керамична ваза в старинен стил. Разпореди всичко за музея. Дори една вечер ме покани да му бъда гост в неговата ложа в операта — гледахме спектакъл на съветския ансамбъл „Александров". Бях приет и от министър-председателя Лайош Диниеш. Имах среща и със сегашния генерален секретар на Унгарската социалистическа работническа партия Янош Кадар... Изобщо „пратеникът на Георги Димитров" беше посрещнат в Унгария като най-видна личност — толкова голям беше авторитетът на нашия учител и вожд в средите на унгарските комунисти. На заминаване Ракоши ми даде да отнеса на др. Димитров писмо...

И така, лесно получихме съдействие за музея „Кошут". След завръщането си в София предложих на Трайчо Костов да изпратим в Будапеща Борис Ангелушев като художник-проектант на музея и проф. Александър Бурмов като историк, за да подберат музейните експонати. Създадохме музея в Шумен и го открихме много тържествено. Със специалния правителствен влак отпътувахме голяма делегация от София, водена от тогавашния министър на външните работи д-р Минчо Нейчев, генерал Фердинанд Козовски и много други — дойдоха почти всички членове на управителния съвет на дружеството. На големия митинг пред кметството и аз произнесох слово за българо-унгарската дружба.

Това начинание се оказа много ценно — през тия вече 30 години стотици хиляди хора са преминали през музея.

— Откъде идва този голям интерес у вас към Унгария? Вие имате публицистична книга „Унгария — пътят на една народна демокрация“. И книга за Кошут. Има две издания на „Избрани стихове“ от Шандор Петьофи с ваша статия за живота и творчеството на поета. Имате редица статии за унгарските революции от 1848 и от 1919 г. И за няколко унгарски писатели: Моор Йокай, Жигмонд Мориц, Бейла Иллеш, Тибор Барабаш, Шандор Гергей и др. И за самия вас са писали много в Унгария. Вие и досега сте член на ръководството на Дружеството за приятелство с Унгария към Комитета за култура.

— Откакто съм в Добруджа, участвувам по-рядко в работата на Българо-унгарското дружество. Но почти винаги на техни по-големи празници ме канят да изнасям доклади, пътувам из провинцията с посланика или с директора на Унгарския културен институт.

А привързаността ми към Унгария идва най-напред от Петьофи. Още като студент залюбих страстно неговата поезия. И досега смятам, че той е един от най-големите поети на човечеството.

— Как стана запознанството ви с неговата поезия?

— Ето и досега пазя тази книжка „Хъшовски песни“ със стиховете на Петьофи. Тя е от студентските ми години. Но не само поезията на този гениален човек ме е въодушевявала. Винаги съм смятал, че между писателя и гражданина трябва да има неразривно единство. И Петьофи, както Ботев, стана за мен онзи образец за поет-революционер, който изразяваше нагледно това съчетание на поетическото с гражданското дело. Особено силно впечатление ми направи една чудно хубаво написана биография на Петьофи от Пенчо Славейков, озаглавена „Една песен“. Това увлечение по Петьофи бе и една от причините да тръгна доброволец в Отечествената война — в родината на любимия поет Унгария.

По мое предложение включихме в плана за културната спогодба с Унгария да изпратим там младата поетеса Невена Стефанова на специализация, за да изучи унгарския език и да преведе книга избрани произведения от Шандор Петьофи. Невена Стефанова наистина преведе много стихове от Петьофи, както и от Ендре Ади, Атила Йожеф и други унгарски поети. В замяна от унгарска страна изпратиха млад поет, който да се подготви за преводач на български поети. Тогава именно дойде за няколко години у нас Ласло Наги, който стана един от най-големите поети на Унгария и изключително добър преводач на Ботев и особено на българската народна поезия.

За преводите на Невена Стефанова — „Избрани стихове“ на Петьофи, написах статията за живота и творчеството на поета.

— Тази ваша статия излезе още един път в нов, разширен сборник от произведения на Петьофи. В този сборник са дадени и статии за Петьофи на най-видните унгарски и български писатели и критици, писали за поета, между които и тази „Една песен“ на Пенчо Славейков, която толкова много ви е въодушевявала. На първо място в сборника е поставена вашата статия за Петьофи.

— Изглежда, съставителите на сборника: от унгарска страна Ищван Шипош, а от българска проф. Чавдар Добрев, са сметнали моята статия най-подходяща като увод. Това ме зарадва.

13. МУЗИКАЛНИЯТ ТЕАТЪР

— Другарю Славински, един от значителните периоди във вашия живот е работата ви като директор на Държавния музикален театър „Стефан Македонски“. Как стана назначението ви?

— Напълно неочаквано. Бях се вече поустроил в Шабла, когато към края на 1952 г. получих телеграма: на тая дата, в толкова часа да се явя в Централния комитет. Отправиха ме в отдела Агитация и пропаганда. Завеждаше отдела сегашният зам.-председател на Държавния съвет др. Митко Григоров. Познавах се с него отпреди. На въпроса ми, защо ме е повикал, той се усмихна загадъчно и започна да ми чете решение на Политбюро. В него се излагаха неблагополучията в Музикалния театър във връзка с провала на оперетата „Деляна“. Говореше се за лошия текст на авторката, за музиката на Парашкев Хаджиев, за порядките в театъра, останал без художествен ръководител след смъртта на Стефан Македонски. И съвсем накрая в един ред пишеше, че за директор трябва да бъде назначен Петър Славински!

Попитах изненадан др. Григоров защо мен назначават. Към оперетното изкуство аз нямам никакво отношение. Не съм стъпвал в музикалния театър. Нищо не зная за тази „Деляна“... Защо? Не мога ли да възразя, да се откажа от това назначение? „Можеш, казва, но не те съветвам!“ Разбрах: партийна задача, възложена от Политбюро!

По това време имах тънички мустачки. Попипах ги и казах: „Аха, сега разбирам защо са избрали мен. Заради опе-

ретните ми мустачки!“ Посмяхме се с др. Григоров и тръгнах да заема длъжността. Долу пред ЦК ме чакаха ръководителите на театъра: главният режисьор Хрисан Цанков, главният диригент Борис Левиев, народните артисти Мими Балканска и Асен Русков и др. Русков ме поизмери с очи и рече насмешливо: „Какъв слабоват директор, като бобова вейка!“ Той интимничеше с мен, защото бяхме родственици: Русков беше първи братовчед на тогавашната моя съпруга Петя Рускова.

Отидохме в театъра. Там, на сцената, бяха събрани всички артисти, хористи, оркестранти, балетисти, сценичен персонал — около 500 човека, за да им бъде представен новият директор, „жертвата на Деляна“! Мисля, че много разочаровах оперетните хора. Предишният им директор Стефан Македонски беше висок и строен красавец, знаменит тенор от Народната опера, театрал във всеки жест и всяка фраза, изобщо театрално-величествен човек. А новият... „бобова вейка“! Навярно очакваха някакъв строг, солиден пратеник на партията...

— С какво започна работата ви в театъра?

— С репертоара. Нямаха какво да репетират, очакваха от мен работа. „Деляна“ беше свалена. Играеха само „Птицепродавецът“ и две съветски оперети „Трембита“ и „Тревога сред момите“. Реших, че ще се потрудим да създадем друга, добра българска оперета, но за да излезе сега театърът от застоя, трябва да се обърнем към оперетната класика. И включихме в репертоара „Хубавата Елена“ от Офенбах. Спряхме се на нея, защото имахме партитура и щимове за оркестъра и певците, а за друга оперета трябваше да изписваме партитура, да преписваме щимове. Пък и е известно, че тази комична опера е чудесна сатира против буржоазията, усмива находчиво Жозефина Бонапарт и царедворската аристокрация, музиката ѝ е весела и мелодична. Изобщо нямаше идеологически затруднения за включването на „Хубавата Елена“ в репертоара. Всички подеха репетициите с голямо въодушевление: режисьор Хитьо Попов, гл. диригент Б. Левиев, художник Евгений Ващенко, Елена — Надя Шаркова, Парис — Любомир Бодуров, Менелай — Асен Русков. Балет...

Но на генералната репетиция идва приемателна комисия от Комитета за изкуство и култура. Ръководителят на Репертоарното бюро заяви, че не е съгласен „Хубавата Елена“ да бъде играна по преработката на Райнхард-Корнголд. Да бъде поствена по преработката на В. Зак, по която оперетата е поставена още по времето на Станиславски в Московския музикален театър — тя по̀ му харесвала.

Противопоставих се на това, и то много решително. В света съществуват стотици и стотици преработки на „Хубавата Елена", те са навярно стотина и в Русия. Преработката на В. Зак, кой знае защо, е превърнала сатирата на Офенбах против буржоазното общество в някаква сантиментална любовна приказка: Менелай не е докосвал жена си, за да не повреди хубостта ѝ; Троянската война въобще не става, и тям подобни. Навярно Станиславски и Немирович-Данченко са имали някакви съображения да поставят почти непосредствено след Великата октомврийска социалистическа революция „Хубавата Елена" в такава преработка. Но аз не мога да поема отговорността едно класическо оперно произведение, написано и по текст, и по музика като сатира, при това играно вече и в нашата опера, и в оперетата, познато на зрителите като сатира, сега да бъде играно в основно променен авторов замисъл като любовна приказка. При това тепърва трябва да дирим партитура от Московския музикален театър, да превеждаме новия текст, да преписваме щимове за певците, хора и оркестъра. И как ще могат артисти и хористи, заучили вече един текст и музика, да играят и пеят нещо съвсем друго. Ние прочетохме оригинала на Офенбах — преработката на Райнхард-Корнголд е съвсем близка до оригинала, подобрила го е в сатиричен дух...

Въпреки това Репертоарното бюро спря пиесата. Те имаха и свои основания: историята с „Деляна" ги бе стреснала, пък и беше времето на разгара на култа — „Хубавата Елена" ли трябваше да поправи провала на „Деляна" и на театъра... Предложихме да направим наша, българска преработка. Заехме се: Боян Дановски като оперен режисьор (той беше автор на либретото на операта „Косара" от маестро Атанасов и режисьор на други опери), Валери Петров като поет — за стихотворния текст, и аз като автор на пиеси в стихове с древногръцки сюжети. Но отхвърлиха и тази преработка. (Нека кажа, че в момента Музикалният театър играе в нова постановка „Хубавата Елена" по преработка на Валери Петров.)

Но тогава... Впрочем, докато траеха тези препирни, театърът постави „Прилепът" на Йохан Щраус по много сполучлива съветска преработка (по нея пиесата се играе и сега в нова постановка). Поставихме и съветските оперети „Най-съкровеното", „Аршин мал Алан", „Кето и Коте", една самостоятелна балетна пиеса и нова българска оперета „Айка" от Парашкев Хаджиев. Поръчахме оперетата „Българи от старо време" на Асен Карастоянов... Изобщо театърът заработи нор-

мално и с повишен ентусиазъм. (Нека вмъкна още този куриоз: по времето, когато бях директор на театъра, директор на Московския музикален театър „Станиславски — Немирович-Данченко“ беше също един Петр Славинский!)

Стефан Македонски, макар и да беше създал този нов тип театър с много умение и организаторски способности, избягнал стария тривиален облик на оперетното изкуство и му придал по-високи художествени търсения, е подбрал актьорския състав твърде стихийно, а може би не е могъл да устои на мнозината заслужили участници в предишната оперета. Но така или иначе ми предстоеше да прочистя състава на театъра от случайно попаднали в него или ненужни хора — разбира се, с много неприятности. Голяма част от хористите, а и от артистите не бяха учили музика, нито театрално изкуство. Създадохме студия по образец на Станиславски, която водеше завършилия в СССР режисура Коста Наумов. И студия за солфеж, водена от завършилата Консерваторията диригентка на хора Милка Бузатова. Вокални педагози бяха именитата оперна певица Константа Кирова и Елизабет Рутгерс. Имахме и студия по пластика и грациозност.

— С кои артисти работехте?

— Съставът беше много разнороден. Имаше артисти от старата оперета: Мими Балканска, Асен Русков, Тинка Краева, Коста Райнов, Стефан Коларов, Анета Цанкова; диригентите Борис Левиев, Илия Стоянов-Ченчето, режисьорите Хитьо Попов и Генчо Марков — всички те понякога теглеха театъра към привичния оперетен стил. Имаше и млади: Надя Шаркова, Любомир Бодуров, Лиляна Кисьова, Лиляна Кошлукова, Петрана Ламбринова, Диана Попова — те пък имаха добри певчески данни и се стремяха да внесат в оперетата оперен стил. Трябваше да се намира съгласуваност на двете тенденции, друг облик на театъра: да бъде с по-лека от оперната музика, комедиен, жизнерадостен и забавен, но без пошлостите на буржоазната оперета; да не бъде безцелно развлекателен, а възпитаващ и граждански, и морално — със задачи на изкуството изобщо.

Успяхме да привлечем нови артисти, които сега са първенци на театъра: Видин Даскалов, Минко Босев, Емил Пенчев, Сабина Тянкова; издигнахме в артисти някои от талантливите хористи като Хрисанд Бъчваров и други. Обявихме, че всички длъжности в театъра ще се заемат с конкурси и не позволих никакъв пробив в това отношение. Но онова, което смятам, че направих за театъра добро и трайно, е въвежда-

нето на плановост в работата по новите постановки. Режисьорите и диригентите воюваха против мен, че „изкуство по план не се твори". Под това заглавие написах статия, която сп. „Театър" отпечата на първо място.[1] В нея е подробно изложен новият метод на работа: Театърът репетира едновременно по две пиеси. Всяка пиеса има по двама режисьори и двама диригенти — единият водещ, другият помощник; при следващата пиеса се разменят: помощникът става водещ. За всяка пиеса репетират пълноценно по два състава, т. е. всеки артист задължително има дубльор. Художници и ателиета работят по точен график. И още при започването на репетициите датата на премиерата е определена!

— Лесно ли стана това?

— Обратно, с много борби и мъки. Спасяваше ме това, че не аз диктувах сроковете. Всеки режисьор имаше правото сам да определи колко дни са му нужни за репетиции, диригентът — колко време му трябва за музикалното осъществяване, художникът — за декорите и костюмите.

Най-доволни от това бяха артистите, защото всички получаваха роли или като водещи, или като дубльори, съревноваваха се кой ще направи по-добре ролята.

— За първи път ли се въвеждаше този начин на планиране в театралната практика?

— За Музикалния театър — да. Доколкото помня, когато прочетоха в редакцията на сп. „Театър" статията ми „Изкуство по план не се твори", казаха, че това е нов метод на работа в театър и веднага я отпечатаха.

— Какво стана с „Хубавата Елена"?

— Докато бях директор, от Комитета за изкуство и култура не се съгласиха да я играем. Щом напуснах директорството през 1954 г., замести ме режисьорът на „Хубавата Елена" Хитьо Попов и тогава комитетът веднага разреши да я играят — нищо не промениха! Само където аз бях поправил текста: „Защо, защо, о Венера, кажи..." на „Афродита, кажи" — върнаха пак „Венера"! И не им дошло на ума, че събитието става в древна Гърция по време на Троянската война, когато богинята на любовта се е наричала Афродита; и чак след тази война, когато Еней повежда троянците да основат Рим, тогава Афродита получава латинското име Венера. Но нали нещичко от времето на упоритя Славински все пак трябваше да се промени...

— Кои постановки от времето на вашето директорство са ви оставили най-силно впечатление?

— „Хубавата Елена“ и „Прилепът“.

— Разкажете за някои събития в театъра, които са ви обогатили като писател.

— Това по̀ би ви разказала моята съпруга Милка. Тя повече знае този период от живота ми, защото беше диригентка на хора и по-близо до театралните подробности и клюки. С нея често сме се канели да стенографирам разказите ѝ за събитията и хората в театъра, за да напиша един ден „театрален роман“.

— Това би било много интересно!

— Може би. Но не дойде ред до такъв роман. Заех се с „Краят на господарите“ и се отдалечих много от театъра. А от писателско гледище имаше и интересни събития, и ярки образи в този театър! Някои от хората съм използувал като прототипове за книгите си. Напр. Хрисан Цанков е прототипът на героя Герасим Ранков от „Победени хоризонти“; един от хористите е прототип на Оптимиста от пиесата „Автобусът“. А колко красиви кандидатки за любов имаше в театъра! И ако още в самото начало не бях се влюбил „безумно“ в диригентката на хора, която после стана моя съпруга, как ли щях да избродя амуристичните съблазни в оперетата? . . .

— От разговорите, които имах с артистите Лиляна Кошлукова, Лиляна Кисьова, Хрисанд Бъчваров останах с впечатление, че всички много са ви ценили и обичали; че „не са имали друг директор като др. Славински“ . . .[62]

— Това ми е много приятно, стига да не е по правилото: „Добър е, защото не ни е вече директор!“ Аз също запазих хубави чувства почти към всички артисти от театъра. Много от тях са ми идвали на гости в Балчик.

— А защо напуснахте Музикалния театър?

— По щастливо за мен стечение на обстоятелствата. Повикаха ме един ден в Комитета за изкуство и култура, за да ми кажат, че директорът на Народния театър Камен Зидаров пожелал да бъде освободен, та . . . Тогавашният подпредседател на комитета д-р Петър Вутов ме попита бих ли се съгласил да стана директор на Народния театър. Изказа ми тривиалната похвала, че по мнението на ръководството на комитета съм се справил добре с работата си в Музикалния театър и т. н. Съвсем спонтанно му възразих: Защо ще ме местят? Народният театър по-лесно може да бъде управляван от някой писател-драматург — този театър е някак по-еднороден,

има големи репертоарни възможности, има традиции. Ако наистина намират, че се справям с Музикалния театър, защо не ме оставят там? Този театър е сложно съчетание от драма и опера, от певци, които трябва да бъдат и артисти, при това комедийни; от хор, оркестър, балет... Това е изкуство с оскъдни репертоарни възможности и задача на този единствен по рода си държавен театър е да създава свой репертоар. За такъв театър по-трудно се намира ръководител... Д-р Вутов уж възприе моите възражения. Но след два-три дни изпрати при мен моя и свой приятел Чудомир Петров, който по това време беше подпредседател на Комитета за културни връзки с чужбина. Чудомир дойде да ме убеждава да стана директор на Народния театър — вече било внесено предложение в ЦК за мен. (Навярно това е узнал и др. Тодор Павлов, за да пише в ето това писмо, че са ми предлагали да стана директор на Народния театър, но аз съм отказал, за да отида в Добруджа.) Аз наистина отново отказах. И дори заявих, че ако комитетът смята работата ми в Музикалния театър за добре свършена, да ме освободят, за да си гледам писателската работа в Добруджа. Бих приел само ако ми възложат пак като партийна задача директорството на Народния театър с ново решение на Политбюро.

Между това в Централния комитет възприели такава формула: в ръководствата на театрите да не се впрягат творци — театрите да си ги оправят театрали. Така едновременно освободиха мен, Камен Зидаров и композитора проф. Веселин Стоянов, който беше директор на Народната опера. За директор на Музикалния театър, вече споменах, назначиха режисьора Хитьо Попов. И аз веднага си заминах за Добруджа. След това на няколко пъти ме викаха да се върна в Музикалния театър, но са им казали да ме убедят, че съм много нужен. Не ме убедиха и си останах в Добруджа.

— Какво стана през „театралния" ви период с писателското творчество?

— Нищо. Замених пак писателството с администраторство. И ако съм понаписал нещичко, то е, защото директорската заплата беше по-малка от заплатата на един артист — пишех, за да подобрявам оскъдицата си с някой хонорар.

— Нека поговорим по един по-общ въпрос: как приемате литературния труд — като професия или като изкуство, което не бива да става професия?

— Според мен едва ли може да се отдели едното от другото. Започнах литературните си занимания платонично — ка-

то изкуство, което много ме е въодушевявало, и съм смятал, че чрез него живея в някакъв „по-висш свят", извън обикновената действителност. И все повече и повече ми се искаше да живея в този висш свят. Но действителността си имаше свои изисквания, така че изкуството ми врастна в нея като професия.

— Професионализирането вреди ли на изкуството на писателя?

— Тъкмо обратното! Писател с ясно изявени творчески възможности трябва да се професионализира — на равни начала както един професор по литература, както всеки архитект, лекар, агроном... Редно ли е хиляди и хиляди хора да се препитават от литература: редактори и издателски работници, професори и учители, артисти и театрални дейци, печатари и книжари... Четох нейде, че от съчиненията на Шекспир в света се препитавали в момента 900 000 души. Вярно е, че докато учители, архитекти, лекари имат задача да се специализират в определена област на знанието и тя с учение може да се усвои, при писателя, освен необходимата дарба са нужни неопределени, енциклопедични познания и главно наблюдения от живота. Това помамва хората да мислят, че писателят може да пише „между другото"; че широките общи познания, задълбоченото всестранно опознаване на човешкия живот и психология, трупането на много жизнени впечатления и преживявания — това не е въпрос на професия, от която трябва да се препитаваш. Но пак питам: Защо, за да си изкарва прехраната, трябва да бутнете писателя в някой ограничен друг труд, най-често в канцелария, със затъпяваща еднообразна работа? Защо няма да му дадете възможност да проучва онова, за което пише, да чете онова, което е потребно за творчеството му, да общува с хората, да пътува... Пък ако щете и само да си седи като мен тук на терасата и с часове „нищо да не прави" — просто да мисли?

Според мен злополучие за нашата литература е, че Йовков беше легационен чиновник и ведомствен библиотекар; че Елин Пелин уреждаше музей, Разцветников и Теодор Траянов едва си изкарваха хляба с някои преводи... Впрочем и досега съдбата на някои писатели си остава подобна: заемат някаква служба, чак до 60-годишна възраст, а след това са вече „свободни" да пишат — ако не са съвсем изморени и с изпарено творческо въодушевление.

По този въпрос аз говорих в словото си по случай основаването на Дружеството на писателите в Толбухин през 1979 г.

14. ДОБРУДЖА

Публицистика

— Кое ви е накарало през годините 1945—1956 да се заемете така усилено с публицистика, когато през същото време сте били председател на Клуба на културните дейци, секретар на Българо-унгарското дружество, директор на Музикалния театър. Как се справяхте с всичко това?

— Естествено беше ми трудно. И не само заради огромната и напрегната работа. Нали си наумих да не заемам след Девети септември никаква служба, а да живея от писателски труд. Така че през всичките тия години, когато бях председател и секретар, нямах отникъде заплата. В същите тия години пишех и романа „Последният щурм“ и за него не намирах издателство. Трябваше да издържам и семейството си. Пишех публицистика, за да получа някой хонорар да преживявам.

— През „публицистичния“ период на вашето творчество излиза големият ваш очерк „Копринка“[63], който е преведен и на китайски. Кажете как се насочихте към писането на очерци?

— От вас научавам, че е преведен и на китайски... С Невена Стефанова отидохме бригадири на строителството на язовира „Георги Димитров“ край казанлъшкото село Копринка. Там тя пишеше стихове, а аз сценарий за филм, игрален, който кинематографията не прие. Ето го този сценарий. Не знам по какъв повод Боян Дановски е написал върху него: „Може и пиеса да стане, но извънредно трудно поради масовия характер на сюжета. Има опасност да стане една от ония пиеси, в които най-важното става зад кулисите, а на сцената се дават отзвуци от станалото.“ Има бележка, че на 15 март 1948 г. съм започнал романа „Батальонът Трайчо Костов“ (така се наричаше IV тунджански батальон на бригадирите). После съм изоставил всичко. От участието ми в бригадирското движение ми е останал само очеркът за „Копринка“ в сп. „Изкуство“ и една беседа за Георги Димитров, която съм държал на язовира на 18 юни 1947 г.

— Защо очеркът „Копринка“ не е включен в очерковата ви книга „Оран“?

— Защото бях забравил за него. И за много още разпръснати по вестници и списания очерци. Да пиша очерци винаги ми е било мъчително трудно. Това е сложен жанр: очеркът (истинският) трябва да има конструкцията на разказ, с всички елементи на разказа: строен сюжет, добро характеризиране на

лицата, занимателно повествование, с чист поетичен език, идеен замисъл, емоционален заряд, философска поанта и т. н. Но докато всичко това в разказа може да се постигне с въображение, да бъде плод на художествена измислица, в очерка то трябва да бъде достоверно, неподправено, действително, за поименно определени живи хора. Тази задължителна достоверност е правила за мен очерковия жанр така труден.

— Как написахте „Оран"?

— За да мога да се издържам на първо време в Добруджа през 1951 и 1952 г., че и там нямах заплата и никакъв друг доход освен оскъдно подпомагане от фонда на СБП, принудих се да пиша очерци. А после като директор на Музикалния театър и за очерци не ми оставаше време. Спасение за мен беше предложението на издателство „Български писател" да издаде книга мои очерци. Имах вече натрупани дългове. Но добруджанските ми очерци се оказаха съвсем малко за една книга. Посъбрах и други — този, който бях написал на фронта в Унгария „Всичко е в ред, другарю кмете!", „Човекът със собствен щемпел", „Война" и др.

— Много от тези очерци са преведени на чужди езици.

— Предполагам, че София-прес ги е взимала от вестниците и списанията и ги е пращала в чужбина. Някои са ми поръчвани за определена страна, вестник или списание в чужбина. Например очеркът „Светъл път" за председателя на Шабленското стопанство Димитър Янакиев е излязъл, доколкото зная, в 15 страни.

Ценя очерковия жанр, понеже той поставя писателя най-близо до неговите съвременници, създава му общуване с народа и с неговите по-забележителни труженици, прави съзнанието на писателя някак по-реалистично. Проучванията ми за очерковата книга „Роден нефт" неусетно родиха романа „Победени хоризонти". Очерците ми за войната са претопени в книгата „Огъня и спомените", която аз си определям като „автобиографичен роман". В най-голяма степен от мои очерци е образувана пътеписната ми книга „Просторите на Добруджа". А в нея пък разказвам как са възникнали романите ми „Птици долитат", „Претворена земя" и други книги. Изобщо виденото и опознатото от живота при набирането на материали за очерци ми послужи при писането на романите. И мисля, че без очерците, или по-скоро без очеркистки подход в опознаването на действителността едва ли е мислимо писането на значителни художествени произведения на съвременна тематика.

— По-лесно ли ви беше да пишете публицистика, отколкото драми и романи?

— Разбира се, че с публицистиката е по-лесно. Всеки интелигентен човек може да избере една тема и да пише по нея. И понеже се занимавах с Унгария, насочих се към унгарската тематика.

— А каква е сегашната ви оценка за тези ваши публицистични книги?

— Различна. За статията си за Петьофи не съжалявам, че съм се потрудил. Щом са я поставили водеща в сборник от най-добрите стихове на поета и статии за него, значи е свършила по-трайна работа. За Кошут, изглежда, също съм написал нещо добро, щом то е включено сега в два сборника — на Унгарската и на Българската академия на науките.[64] Колкото до книгата „Унгария — пътят на една народна демокрация" — това са лекции, които написах за школата при ЦК на партията. Но тази книга е свързана с по-временни въпроси от първите години на народната власт и има неща, които по-късно получиха друга оценка, или сега са политически неактуални.

— Но освен на трите книги за Унгария вие сте автор на още три публицистични книги: „Оран", „Роден нефт", „Просторите на Добруджа", на многобройни несъбрани в книги статии, репортажи, очерци. Те биха образували още няколко книги.

— Как мислите, това много ли е за моя полувековен писателски живот?

— Култът към личността отрази ли се върху литературната ви работа?

— Дълбоко ненавиждам като същина самовластието и самочувствието на някой властник, че само той мисли правилно, а ние писателите няма какво да мислим — да пишем за това, което той мисли. Това беше същината на култа по отношение на писателската работа. Сам разбирате, че за писателя, чието творчество е чиста мисловност, търсене на по-високи идеали, такава намеса е цяло нещастие!

Лично аз не съм бил по-особено потиснат от култа, може би защото по това време пишех „Последният щурм", който е за чужда действителност, за отминалия период на войната. А непосредствено след излизането на книгата дойдох в Добруджа. Докато напиша тук книга, Априлският пленум ликвидира култа. Така че „не бях на тоя на устата". Изобщо бил съм против култа като метод на управление, нетипичен за демократичния дух на марксистко-ленинската идеология. От друга стра-

на, като че именно в този революционен период, когато из основи се преустройват обществените отношения, някои такива властнически изяви като култа са практически възможни. И този, който мъдро гледа общите линии на развитието, ще разбере, че в периода на култа се мобилизираха така вътрешните демократични сили в партията, че първи дадоха отпор на култа, после успяха да издигнат нашата общественост до онова подобро състояние, което наричаме „Априлска линия на партията".

— Вие как посрещнахте Априлския пленум от 1956 г.?

— С облекчение! Аз се чувствувах оскърбен от партийното наказание за сътрудничеството ми с Трайчо Костов, което беше пряк резултат именно на култа. Вие сте комсомолец и навярно знаете какво означава партийно наказание. За мен това партийно наказание беше още по-тежко и поради това, че преди Девети септември получавах партийни задачи именно по указание на Трайчо Костов. За някои хора, които не бяха в курса на партийната работа в нелегалния период на партията в България, възникваха съмнения дали наказанието ми не е за някакви прегрешения към партията през фашисткия период. И това ме гнетеше. Априлската линия на партията заличи тези несправедливи подозрения.

Преобразяването на Добруджа

— През 1954 г. вие се преселвате в Добруджа и вече близо 30 години живеете тук. Изяснете, имаше ли някакъв по-определен повод да изберете именно Добруджа за преселването си?

— Да, имаше. Тук се откриваше нов фронт: битката за преобразяването на Добруджа!... През април 1951 г. беше публикуван планът за преобразяването. Прочетох го и останах удивен! Не мога да кажа дали тогава или по-късно осъзнах, че същината на този план е хуманизъм — нов, несъществуващ досега, социалистически хуманизъм!

Та представете си: това е 1951 г., когато още съществуваше купонна система за хляб, облекло, строителни материали и всичко друго; когато парите бяха съвсем обезценени, а правителството година след година прибягваше към заеми от народа; когато липсваха специалисти, а доколкото ги имаше, не всички бяха политически надеждни... В тази именно година правителството реши да осъществи един в истинския смисъл на думата грандиозен план: комплексен, всеобемащ план

за социалистическото строителство! Най-дълго робувалата и най-изостанала част на страната ни, Добруджа, да бъде приравнена към „стара България". Това да стане само в шест години, от 1951 до 1957! Не е ли това удивителен израз на хуманизма на целия български народ, който трябваше да отдели милиони и милиони от оскъдните си средства, материали, специалисти, работници?

По това време излезе от печат „Последният щурм". Трябваше да продължа поредицата „Краят на господарите". Не ми беше още ясно какъв да бъде следващият роман. Но в плана за преобразяването на Добруджа смътно долавях някаква възможност да намеря сюжет и проблеми на социалистическото строителство.

Около историята с Трайчо Костов се бях освободил от секретарството на Българо-унгарското дружество, пък и самото дружество беше превърнато в комитет към Националния съвет на Отечествения фронт, после стана служба към Комитета за културни връзки с чужбина. Поисках да ме освободят и от председателството на Клуба на културните дейци. Това стана на събрание след провеждането на хилядната творческа вечер. На този ден имах първия отпечатан екземпляр на „Последният щурм" — плода на доброволното ми отиване на военния фронт. Сега в Добруджа се открива нов фронт? И отново напуснах София, за да отида доброволец на този нов, макар и мирен фронт.

Да намеря сюжет за нов роман от „Краят на господарите" — това беше истинската причина за моето насочване към Добруджа. Нищо друго не ме е принудило, както предполагаха някои. Принудата беше лична, творческа.

— Защо избрахте Шабла за преселението си?

— Стана така: През юни 1951 г. Съюзът на българските писатели ми предложи да участвувам в кампанията за прибирането на добрата реколта. Определиха ми да отида в Шабла — там имаше бригада от варненския окръжен вестник „Народно дело", да им помагам в издаването на многотиражката „Ударна бригада". Редактираше многотиражката тогавашният редактор на „Народно дело" Чакъров, участвуваше и сегашният варненски кореспондент на „Работническо дело" Николай Станев и една секретарка Татяна Яковлева. Смяташе се, че през 1951 г. реколтата е „богата" — по около 100 кг от декар, след като предишната 1950 г. „черният вятър" (чалгън) беше така унищожил посевите, че не се е стигнало въобще до жът-

ва, селяните излизали да пооскубят с ръце малкото останали непоразени класове пшеница.

— Какво представляваше Шабла в това време?

— Едно съвсем никакво село на другия край на България — кално, без тротоари и бордюри, две-три шосирани улици в центъра, с огради от камънаци или просто от набучени сухи слънчогледови стъбла. Покривите на ниските селски къщи бяха осеяни с тезеци — късове от съхнещ тор, с който се отопляваха. Нямаше водопровод — пиехме кладенчова вода, която за мен, привикналия на сладката софийска вода, беше нетърпимо горчива... Но аз се мъчех да опоетизирам Шабла: „Къщите й се намират на предела на два равни безкрая — морето и равната като него земя." Впрочем аз съм описал превръщането на някогашното затънтено село в днешния процъфтяващ социалистически град Шабла в „Просторите на Добруджа".

— Какво беше вашето участие в многотиражката?

— В Шабла аз намерих в истинския смисъл на думата писателско съкровище: Първата в България жена-трактористка Петра Атанасова. Първия в България комбайнер Димитър Ставрев. Комсомолеца — председател на трудовото кооперативно земеделско стопанство Димитър Янакиев.... Впуснах се да пиша очерци за тях, които са събрани в книгата „Оран".

— Как протичаше литературната ви работа?

— В многотиражката отпечатах фейлетона „Кандидат-губернатор" за председателя на стопанството в съседното село Горун. Той имаше добро антифашистко минало и заслуги, но когато става ръководител на стопанството, започва неудържимо да се големее и да командува — само неговата воля да изпълняват, само той знае, той всичко разбира, каквото каже той... И аз го осмях за неговото „кандидат-губернаторство".

— Той как посрещна фейлетона?

— С възмущение и гняв. Но кооператорите бяха доволни, че най-после се е намерил смел човек да го разкритикува. Още тогава започнах да пиша пиеса „Кандидат-губернатор". Изпратих я на един анонимен конкурс на Министерството на земеделието и получих награда. В Съюза на писателите се състоя обсъждане на пиесата с доклад на литературния критик Теньо Стоянов. Той отбеляза, че пиесата поставя много проблеми (беше ги изброил — повече от 50!) на нашето ново село и на новите отношения в него. Изказаха се мнозина писатели, които предварително бяха прочели пиесата. Намираха не-

достатъци и проявяваха непознаване на новото село, но общо оценката на пиесата като художествено произведение беше положителна.

— И какво стана с пиесата?

— Репертоарното бюро я отхвърли. И то под съвършено неочакван предлог: била „безконфликтна"! А в същност пиесата беше за най-съществения конфликт в нашата нова общественост: за хората с борческо минало, които се оказват непригодни за строителството на новия живот — остават неуки, прости, но с високо самочувствие на големци и властници, та пречат за създаването на нови отношения в социалистическото общество. Това беше първата пиеса в нашата литература с такава тематика. Мисля, че не „безконфликтността", а именно остротата и дръзновението да пиша за този конфликт уплаши хората от Репертоарното бюро.

— И какво предприехте вие?

— Нищо. Реших да превърна пиесата в новела „Слънчев извор". По-късно преработих тази новела като последна, четвърта част на романа „Претворена земя" — във второто допълнено издание от 1968 г.

— Може ли да се смята, че от пиесата „Кандидат-губернатор" се е зародил замисълът за романа „Претворена земя"?

— Не. „Претворена земя" се зароди паралелно с пиесата. Когато отидох в Шабла, ме настаниха на квартира в семейство Захови. Те ми разказаха как предишната година са били съдени двама кулаци Керази Флоров и Костанди Баджаков за укриване на храни. Съдът с председател, съдебни заседатели, прокурор, призовани свидетели се настанил на площада. Надошли много любопитни и от съседните села. Имало толкова много хора, че се накачили по каруците, по дърветата и покривите на околните сгради. Съдът дал право на всеки от присъствуващите да свидетелствува, ако иска, за или против подсъдимите. И ето че излязла една женица — слаба-слаба, бедна, стеснителна. И разказала: Починало бебето ѝ. Отишла при единия от подсъдимите и го помолила да ѝ даде малко жито и захар за погребението. Поискал той да му плати. Нямала пари жената — нека почака, щом приберат житото, ще му се наплати. Той поискал „гаранция". Какво да му заложи — толкова са бедни, че нямат нищо в къщи. Попитал я има ли пришита на шапчицата на бебето златна паричка. Да, има — когато се родило, баба му пришила пендарка на шапчицата. Е, да я отреже и да му я занесе „гаранция" — инак няма жито и захар... Плакала женицата пред съда, когато разказва-

ла за своя срам пред хората, че е грехота да вземе подарената на детенцето паричка, за да го погребе. Но я отрязала и занесла на бездушния чорбаджия.

Този разказ ме наведе на мисълта: ето, настъпило е вече такова време, когато бедните трудови хора могат да излязат открито и смело да съдят своите предишни господари-мъчители. Настъпил е „краят на господарите" в живота и съзнанието на селячеството! Господари повече няма да има. Идва новото, безкласово, безгосподарско общество, което е същността на комунизма. След разгрома на военната диктатура — фашизма на господарския обществен строй във войната („Последният щурм") — ето и края на господарите на селячеството — това е замисълът на „Претворена земя". Впрочем там намерих и сюжета на следващия роман от цикъла „Краят на господарите" — „Победени хоризонти".

— Колко време останахте в Шабла?

— Седем години с прекъсването като директор на Музикалния театър от края на 1952 до октомври 1954.

— И къде живеехте в Шабла?

— Напуснах Захови, че къщата им беше в края на селото и едва изгазвах калта дотам. Пренесох се у едни чудесни хора Ганка и Яманди Богданови, близо до пощата. С тях и досега съм сърдечно свързан — ходя им на гости, при честването на моята 60-годишнина ги доведоха в Балчик.

— С какво те ви помагаха?

— Стаичката ми при тях беше бедна, с пръстен под, маса и твърдо легло. Но тези хора проявяваха в пълна мяра прочутото добруджанско гостоприемство и благородна грижа за мен. Двамата им сина отишли на работа в Бургас и там се задомили, та хазяите ми бяха самотни. И макар че разликата във възрастта ни не беше голяма, те ме гледаха като свой син.

А времето беше още „купонно". И тъй като не бях жител на Шабла, там не важеха моите софийски купони и не ми даваха нито хляб, нито храна в единствената гостилничка в селото. Хазяите ми отделяха от своя залък, но те също получаваха оскъдни дажби с купони. Често гладувах, че ми беше съвестно да се храня при тях. Един изход от гладуването беше да ходя до Шабленските езера за раци.

— А обичахте ли раци?

— Ненавиждах ги! И не толкова заради яденето, колкото за приготовлението. Раците трябва да се слагат непременно живи в тенджера, на чието дъно има скаричка от преплетени

вейки. Водата под скарата завира и раците се варят на пара. Но те дълго и мъчително умират с някакво безпомощно цъкане и това ми беше непоносимо. Но гладът ме принуждаваше да понасям тази ужасна агония.

— Успявахте ли да си създавате контакти с хората?

— Не. Селяните ме отбягваха. Не знаеха кой е този човек и какво дири тук. Нищо не работи, само ходи и разпитва. Дали не е някой изселен от София народен враг? Или някакъв шпионин — зер по същото време на три километра от Шабла в селцето Тюленово бе избликнал първият български нефтов фонтан... Изобщо изглеждах им някаква тайнствена личност.

Едва на следната 1952 г., когато получих Димитровската награда и портретът ми се появи в „Работническо дело", хората поразбраха, че съм „човек от сегашните" и започнаха донейде да ми се доверяват. Но за да се приближа повече до хората, станах член на партийната организация на стопанството „Киров", участвувах в събранията им, изказвах се и критикувах, за да предизвиквам откровеността им, дори вземах наравно с тях участие в прокопаването на напоителната система при Шабленските езера, в засаждането на клетките залесителни пояси... Изобщо мъчех се да заживея техния живот. Но най-много ми помагаха в разгадаването на желанията, чувствата, особеностите на селските хора, събитията в стопанството и пр. моите хазяи. Буля Ганка беше добра разказвачка, бай Яманди остроумен присмехулник.

Но когато свързването ми с живота на народа потръгна, върнаха ме пак в София за директор на Музикалния театър.

— След като напущате театъра и се връщате отново в Добруджа, в живота ви най-после настъпва период на пълно отдаване на литературата. Как започна този период?

— Дойдох си пак в Шабла без служба и без средства. Всичко трябваше да започне отначало. Психическото ми състояние беше двояко: от една страна, се радвах, че съм се отървал от хаоса Музикален театър и от София. От друга страна, ме потискаше неясната перспектива: какво сега?

Преди време Българската телевизия ме покани да участвувам в едно предаване „Насаме с всички". Между другите зададоха ми и такъв въпрос: „Коя беше най-голямата ви мечта на 18, на 30 и на 40 години?" Отговорих: „На 18 години най-страстно мечтаех да бъда председател. На следната година ме избраха председател на редколегията на сп. „Млад турист". На 30 години бях вече началник на Отделението за културни грижи, гл. редактор на „Сердика", та гл. секретар на Столичната

община. Но аз мечтаех да стана и кмет. Година-две по-късно станах и кмет. На 40 години, след като отново служебната трансмисия ме завъртя: председател, гл. секретар, директор ... — аз вече имах такава идиосинкразия, такава болезнена нетърпимост към служебното бюро, така ненавиждах състоянието си на „шеф" и големец, че избягах от София и се преселих в най-затънтеното добруджанско село Шабла. И като поживях седем години там между селяните, привикнаха те да ме смятат „свой", т. е. беден трудов човек. Но ако знаете колко дълго страдах от това, че вече не съм никой, не мога да заповядвам, нямам власт..."

И втори въпрос ми зададоха в това „Насаме с всички": „Имате ли златно правило?" Отговорих: „Да, имам. И мисля, че е хубаво. В романа „Последният щурм" разказвам как някой си древен цар събрал мъдреците от царството и поискал да му кажат една мисъл, която да важи за всички случаи в живота. И те му измислили: „И това ще мине!" Откакто и аз свикнах (разбира се, не без много усилия на волята) при всички случаи в живота — и добри, и лоши — да си казвам: „И това ще мине!", придобих скъпоценното качество никога да не губя доброто си настроение..."

„Птици долитат"

Та, като дойдох пак в Добруджа, казах си оптимистично, че все някак безизходицата ми „ще мине". Главното е да намеря за какво да пиша.

Но наистина — за какво?

Добрата съдба ме срещна с един изключителен човек — пълномощника на Министерския съвет по приложението на плана за преобразяването на Добруджа Михаил Андреев.

— Той е герой на романа ви „Птици долитат" и на пътеписната книга „Просторите на Добруджа". Кога и как се свързахте с него?

— Запознахме се, когато беше определен за пълномощник на Министерския съвет. Бяха му дали във Варна канцелария и една възрастна секретарка. Отидох при него, защото от Студия за документални филми ме бяха натоварили да напиша сценарий, който да проследи преобразяването на Добруджа. Когато влязох в канцеларията му, Михаил Андреев се караше на някого по телефона. Дослушах караницата — той кипеше цял, беше се превърнал в някакъв взрив от възмущение и силни думи. Рекох си: как може такъв невъздържан човек да бъде пълномощник на Министерски съвет! Когато по телефона си уго-

варяхме среща, представях си, че ще видя някакъв спокоен комунист, който търпеливо и обстоятелствено разяснява на хората задачите, държи се тежко и важно. Пък този крещи и ругае заради някакъв недоразтоварен вагон с фиданки!... Но накрая Андреев се разсмя гръмко, от все сърце, и рече: „Накарах ли ти се сега, а? Ей, братко, оправяй я тая работа да не станем за кашмер!“ Сложи слушалката на телефона и се обърна към мен съвсем безцеремонно: „Ти пък, писателю, за какво си дошел? Не ни бива за работа бе, братко! Това ли си дошел да пишеш?“ — „Това, казвам, ще пиша, че не ви бива! Да не искате писателите само да ви хвалтотят?“ Андреев още по-шумно се разсмя, прехвърли ръка през раменете ми и ме поведе пред картата на стената да ми обясни какво е планирано да направят в Добруджа и в какво „ще се изложат“... От тези първи моменти още ние се почувствувахме отдавнашни приятели.

Не преднамерено, а по вътрешни подбуди той чувствуваше, че това изключително, единствено по рода си комплексно дело на социалистическото ни строителство — преобразяването на Добруджа — трябва да бъде отразено в книга. И то в книга на писател, която образно, като непреходно четиво да говори и на сегашното, и на идните поколения какво и как е извършено в Добруджа. През годините на приложението на плана ние ходехме заедно по обектите, делихме многото несгоди и малкото радости. Читателят на „Птици долитат“ и „Просторите на Добруджа“ навярно ще долови тази непринудена, но ползотворна връзка между политически деец, натоварен с огромна задача, и летописец на това дело.

„Птици долитат“ има много издания у нас и в чужбина. Издателство „Народна младеж“ я включи в своята поредица „Любими книги и герои“, в която излизат най-добрите книги за деца и юноши от световната литература. Така че десетилетия наред поколение след поколение ще узнава как е преобразена Добруджа и какво е делото на героя от книгата Михаил Андреев... И мисля, че не са далновидни ония държавници, които не съумяват да приобщят към делата си писатели, за да отразят тези дела в образи, в живи картини, та да ги помнят поколенията.

— Какво особено имаше в личността на Михаил Андреев, за да го направите с името му герой на една от най-популярните си книги?

— Замислил съм да напиша роман по един мой очерк за Михаил Андреев, озаглавен „Комунист — победителят на мъките“. Героят ми ще бъде същият човек, проявил огромен геро-

изъм в борбата против фашизма и осъден на смърт; година и половина в килията за смъртните очаква всеки час изпълнението на присъдата... А след като случайно оцелява — поверяват му да ръководи изпълнението на плана за преобразяването на Добруджа. Това също само по себе си е чутовен героизъм, извършен в условията на стопански разорената от войната България, когато за къшей хляб, за порция фасул в гостилницата, за едни гумени цървули трябваше да имаш купони.

Но като трябва при тези условия да преобразява Добруджа, в същото време този човек живее при едва преодолими мъчения от разследването защо преди Девети септември се е отдръпнал от партията, отказвал е да изпълнява партийни задачи — а той е нямал право да каже, че са му наредили от съветското разузнаване да страни от партията, за да се съсредоточи изцяло в събиране на сведения за хитлеристката авиация и за да не стане провал. Два различни видове героизъм: в борбата против фашизма и в строителството на социализма, извършвани в преодоляване на най-тежки душевни мъки. Това е действителната същина на живота и подвига на Михаил Андреев. За мен той е висш пример как комунистът трябва да се преборва с мъките.

— В същност какво стоеше в основата на това наистина забележително приятелство с Михаил Андреев?

— Аз харесвам тези енергични, предани на дълга си, всеотдайни хора, които горят в своята работа и нищо не може да ги отклони от нея; хора, на които можеш да кажеш всякакви правдиви думи, без да ти се разсърдят и озлобят. Нашите отношения бяха открити и безкомпромисни. Ето ви тук едно мое писмо до Михаил Андреев, датирано Балчик, 21. I. 1962 г. То е по повод на статия, която написах против него за в. „Работническо дело“, задето е позволил постройката на свинарници в Балчик, чиито нечистотии се изливат в морето при един пионерски лагер. Оттеглих статията, защото след упорство Андреев обеща, че ще нареди да преместят свинарниците, и наистина ги преместиха. Но ето какво му пиша:

„Използувам случая, за да ти кажа няколко приказки. Аз залюбих Добруджа чрез теб и теб чрез Добруджа. Тази моя привързаност към Добруджа и към теб е искрена и дълбока, доказана от десетгодишния ми живот тук, от приятелството ни и от книгите, които съм написал. Напоследък обаче забелязвам у тебе нежелание да се виждаме, отбягваш ме. Мога да си го обясня само с това, че като стана пръв ръководител на окръга, попривикна хората да се държат към теб боязливичко, да не смеят

да ти казват неприятните неща, да те критикуват под сурдинка. Такова впечатление остави в мен срещата ни в твоя кабинет.

Аз, разбира се, мога да си живея в Добруджа или където си искам, да пиша когато и каквото си искам. Но не ми е безразлично дали отношенията ни ще загният. Ако бях на твое място, щях много да ценя нашата дружба — да имам едно ъгълче, където обичащ те човек би говорил с теб непритворно, открито и направо. Бих ходил честичко да се поразговарям с него по лични и обществени въпроси. Особено пък ако този човек е писател, т. е. който по душевна конструкция може да мечтае. Ръководителят на един голям окръг би трябвало преди всичко да умее да помечтава, да строи образно бъдещето покрай практическата си работа. Ти обаче не чувствуваш нужда от това и ме отбягваш... Това исках да ти кажа!"

Михаил Андреев не само че не се разсърди от упреците ми, но реши да идва по-често при мен, „за да мечтаем". Много от проблемите на Добруджа са обсъждани помежду ни на тази моя тераса: как да спасим езерото Сребърна, за което го обвинявах, че той е виновник да загива, защото се е съгласил да издигнат неправилно дигата, която го отделя от Дунав; как да бъдат обявени за резерват Дуранкулашките езера, за да се запазят като пристан по пътя на прелетните водноплаващи птици; как да бъдат обявени за резерват трите хиляди декара джунгла в устието на Батовската река, за да не бъдат похабени от летовниците в Албена. И как да бъде спрян свлачищният процес в Балчик със строителството на буни...

Един ден Михаил Андреев дойде при мен, взе ме в колата си, за да отидем до Тауклиман. В тази чудесна крайморска долина със сладководно езеро всред нея бяха започнали да нахлуват хора с леки коли и палатки, разполагаха се кой където желае, замърсяваха навсякъде, рушеха девствените скални образувания в пещерите на древния троглодитски град Хила, за който пишат още Страбон и Птолемей. Андреев искаше да помислим какво може да се направи тук. Предложих му да обявят Тауклиман за резерват, но той не възприе това, защото при усиленото развитие на международния туризъм морският бряг на окръга ще бъде обсебен от четири резервата: Батова, Тауклиман, Шабленските и Дуранкулашките езера. На това правителството няма да се съгласи. Тогава предложих: нека правителството използува това място за резиденция, така пò би се запазило. Той отново възрази, че няма да се съглсят „от горе", защото има вече резиденция при Шабленските езера. Тауклиман трябва да бъде използуван за летовищно място, като Албена. Но как? Го-

ворихме, че ако решат „Долината на птиците“ (така преведохме турското Тауклиман) да стане летовищен град, трябва да бъде застроен по предварителен, художествен план, да стане град-градина, непременно с ниски сгради, за да не закриват изгледа на скалите и пещерите, на гористите склонове от саморасли смокини. И понеже Тауклиман е място на драматични действия, описани в моя роман „Претворена земя“, Андреев ме уверяваше, че както Албена е наречена по името на Йовковата героиня, така ще предложи да нарекат тукашното селище „Русаля“ по името на героинята от „Претворена земя“. И летовището в Долината на птиците наистина бе построено по чудесен предварителен проект с ниски сгради. И наречено „Русалка“.

— През 1957 г. вие получавате наградите на Съюза на българските писатели и Министерството на народната просвета, после и на ЦК на Комсомола за романа „Птици долитат при нас“. Той е отпечатан най-напред в сп. „Септември“ с много, и то възторжени отзиви на читатели, които списанието публикува[65]. Същата година романът излиза в книга и после в няколко издания у нас и преводи в чужбина. Това е вашата първа книга за Добруджа. Как създадохте този роман?

— Докато ходех с Михаил Андреев из Добруджа да проследявам нейното преобразяване, въпреки че насъбрах много материали и впечатления, не намирах и не намирах сюжет за художествено произведение с такава тематика. Разбира се, че щом е роман, в основата му трябва да стоят човешки страсти, психологически сблъсъци, съдби — иначе няма да бъде художествено произведение. А кои от преобразователите да взема за герои? Ръководителите? Или тези, които засаждат поясите? Тия, които препланират селищата и землищата? Или които прокарват водопроводите, електрификацията, пътищата... Кои? Как да включа всички в един сюжет. И как да построя този сюжет... Две години минаха в безплодно търсене на сюжет и начин да отразя преобразяването на Добруджа в роман.

— В една пътеписна книга на Никола Инджов за Добруджа прочетох много хубави страници за вас: как все пътувате с едно колело, за да бъдете при всички трудови хора на този край.

— Да, Инджов писа наистина много топло и възторжено за моето бродене из Добруджа с колело... През онези години в Добруджа нямаше нито едно асфалтирано шосе. Нямаше днешните автобуси до всяко село. От Варна до Шабла, 80 километра, пътувахме с един-единствен автобус, който се движеше не с бензин, а с дърва чрез газгенератор. Разбира се, че нямаше

и днешните леки коли. За да мога да пътувам из Добруджа, бях принуден да си изпрося от унгарското търговско представителство в София да ми продадат червения дамски велосипед, който им служеше за мостра — свалиха го с неудоволствие от витрината.

Един ден, когато пътувах с велосипеда от Варна за Шабла, горе от равнината видях да се вият във винтов полет безброй щъркели. Над Балчик, край морския бряг, те набираха височина, за да отлетят през морето на юг. Спомних си за стихотворението „Щъркелът“ на Петьофи:

Обичам те, о степ!
Едничка ти душата ми даряваш
с волност и простор.
Всред твойта шир свободна мисълта е,
и ясен моят взор!

Реших да се спусна към морския бряг, за да погледам поотблизо щъркелите. По път, нейде преди сегашното лятно кино, трябваше да спра, защото пътят бе препречен от една каруца. Каруцарят бие с камшика коня, а той се извръща назад. Питам: „Какво става с кончето?“ — „Не знам, казва, не ще да върви. Инати се като магаре!“ Продължих към Балчик. И там, на мястото на лятното кино, имаше брястова горица. В нея видях циганска каручка с разпарцаливено чергило, жена, която кърми бебе, един мустакат циганин и 13—14-годишно момче, много красиво. За едното колело на каручката беше вързано магаре, а за другото едра мечка. „Аха, рекох си, ето защо конят не иска да върви. Вятърът разнася мириса на мечка и конят не ще да попадне в лапите на звяра!“

В този момент бликна в съзнанието ми сюжетът на романа: какво ли би било, ако това хубаво циганче изостави безсмисленото скитане да разиграва с дайрето мечка и се залови на работа — например коняр на орнитолозите от Добруджанския селскостопански научноизследователски институт. С тях момчето би обхождало Добруджа да дирят птици и по този начин да предам преобразяването... А свързах всичко това с птиците, защото гледах от балчишкия бряг отлета на щъркелите.

— В Шабла ли писахте „Птици долитат“?

— Не, в Балчик. Замислих книгата и започнах да я пиша в същия ден на срещата с това семейство. Останах да пренощувам в летовището на Комитета за изкуство и култура в двореца. Понеже нямаше свободни стаи, настаниха ме в едно съвсем миниатюрно коридорче с две врати в сградата, която някога е била

художническо ателие на принцеса Илиана — горе в частта от парка, наричана „Градините на Аллаха“. Стаичката имаше високо малко прозорче, легло и масичка — нищо друго. Там започнах романа на 18 август 1953 г., както е отбелязано в карето в края на книгата. Завърших го на 26 август 1956 г. в Шабла.

Впрочем на същия този ден 18 август 1953 г., в същата стаичка започна и истинският ми роман с моята сегашна съпруга Милка Бузатова. Тя летуваше в двореца... И досега 18 август е нашият семеен празник.

— Защо тъй дълго сте писали романа?

— Три години трябваше да изучавам орнитология. И защото изчаквах да изтече срокът за осъществяването на плана за преобразяването на Добруджа.

— Защо именно така написахте „Птици долитат“? По жанр това е една особена книга.

— Заради този „жанр“ не се реших да изпратя романа в издателство. Знаех, че няма да го приемат. Но прочетох, че Съюзът на писателите и Министерството на просветата обявяват конкурс за произведения на съвременна тематика. И понеже в романа имаше и герои деца, рекох си, че може пък да го сметнат годен за този конкурс — той беше за произведения за деца, анонимен. Написах в запечатан плик името си, а на плика драснах псевдоним „Оман“.

— Защо „Оман“?

— По това време пушех с лула и за да ароматизирам лошия тютюн, надялквах в него от коренчето на билката оман... Изпратих без особени надежди романа на конкурса. А те го наградиха!

— Какво ви е карало да се боите да изпратите този роман на издателство и на конкурса? Не вярвахте ли в качествата на книгата си?

— В качествата ѝ аз не само никак не вярвах, ами се страхувах, че след успеха на „Последният щурм“ ще сметнат „Птици долитат“ за мое падение! По жанр тази книга се получи някакъв дявол знае какъв литературен хибрид: роман като роман с измислен сюжет, измислени герои — както се пишат романи. Но едновременно с това е и напълно достоверен очерк за преобразяването на Добруджа с истинските имена на хората. И научно-популярно четиво за птиците, защото всичко, което съм писал за тях, е научно достоверно — инак героите ми орнитолози ще изглеждат невежи. И освен това книгата е пътепис за Добруджа — с нейните местности, история, забележителности...

— Получила се е някаква симбиоза между роман, публицистика, научно-популярно четиво и пътепис.

— Изобщо своеволна мешавина от четири жанра. И си мислех, че ако я изпратя в издателство, всеки свестен редактор ще рече: „Не, не може да бъде!“ В същност, когато са прочели ръкописа ми, членовете на журито (Камен Калчев, Здравко Сребров и др.) помислили, че това е съчинение на някой научен работник, който прави опит в литературата — и снизходително го награждават с втора награда, „първа не се дава“! Предполагам, че ако преди решението за наградите бяха отворили плика с името ми, да видят как писател, който няма нищо общо с орнитологията, пише така объркана жанрово книга, въобще не биха ме наградили.

— В същност „хибридът“ ви се оказа твърде жизнепригоден!

— Читателите обикновено не се вглеждат в жанра на книгата, ценят я по това, дали съдържанието им харесва.

— По-късно правихте ли опити да пишете друга книга с такова смесване на жанрове?

— Това не е толкова лесно!... Може би някакво такова смешение на жанрове има в книгата ми „Пролет в крайморския дом“. Първата ѝ част е нещо като повест в разкази за детството на дъщеря ми Русаля, а втората — пътепис в разкази от местата, за които разказвам на дъщеря си как съм писал „Птици долитат“.

— Кои са прототиповете на романа?

— Прототип за Опри нямам, освен онова момче, което видях при мечката в горицата край Балчик. И за Янка нямам прототип. Докато пишех романа, си представях дъщеричката на един от научните сътрудници в института край Генерал Тошево. Беше мило, но крайно своенравно и непослушно момиченце, което идваше от любопитство при мен, когато разглеждах сбирката от препарирани птици, и все правеше пакости. За Ивайло Донев, който в романа разказва цялата история, прототип ми беше научният сътрудник Златанов, който завеждаше Орнитологичната служба на института и заедно скиторехме да дирим и наблюдаваме птици. За дядо Бонко също имах прототип — един ловец и препаратор, който имаше дюкянче във Варна при пощата. Минах един ден край дюкянчето и видях на витрината препарирани птици. Влязох и се поразговорих със стареца. Той се оказа добър разказвач на ловни истории. Между книжата си пазя некролога, който ми изпратиха близките му, когато той

почина. Под името пише: „Вашият дядо Бонко“! Но мнозина са ми казвали, че прототип на дядо Бонко . . . съм аз!

Получи се така, че след излизането на романа в Добруджанския институт са ходили с учителите си деца-екскурзианти от цялата страна, за да видят дядо Бонко и Опри. Златанов ми казваше как все отправяли екскурзиантите при него да им обяснява, че в института не е имало никога никакъв дядо Бонко, нито Опри — те са измислени от Славински. И добавяше шеговито, че това така му омръзнало, та уж затуй се преместил в друг научен институт в Бургас!

— Кое наложи този роман да бъде отнесен към детско-юношеската литература. Вие съгласен ли сте с това? Като пръв ваш роман за деца затрудни ли ви?

— Аз писах „Птици долитат“ не за деца, а за възрастни... впрочем и защото винаги ми е било много трудно да пиша за деца.

— Как бихте обяснили това?

— Струва ми се, че все не мога да стигна до истинската мярка как да пиша за деца. В някои случаи ми изглежда, че съм по-ниско от мисловния им уровен и те няма да ме харесат, ще ми се присмиват. В други случаи мисля, че вървя много на високо и те няма да ме разберат — нещо такова. И затова винаги, когато трябва да пиша нещо за деца, пристъпвам със страх. Страхът да пиша за деца, който ме владя от двайсетата до петдесетата година от живота ми, аз донейде преодолявах, насърчаван от Леда Милева. Тя години наред все ми казваше: „Петьо, хайде напиши нещо за деца. Дай ми разказче за радиото.“ Отвръщах ѝ: „Леда, разбери, не умея да пиша за деца.“ — „Ами, глезиш се. Я опитай!“ И един ден ѝ пратих за радиото разказчето „Лъжльото“. Тя го хареса и започна да ми поръчва разкази. А мъчнотиите да пиша за деца все повече се увеличаваха, вместо да намаляват... В същност решението да събера книга от разкази за деца дойде от настояването на жена ми. Тя искаше да разкажа за моето детство на бъдещата ни дъщеря — зер бях вече 50-годишен, когато я очаквахме!

— „Момичето със слънчеви коси“ нали излиза след „Птици долитат“?

— Казах ви, че „Птици долитат“ е писан за възрастни. И това, че децата някак присвоиха тази книга, е за мен и радост, и гордост — на малко книги за възрастни се случва това.

— На колко езика е преведен романът „Птици долитат“?

— На руски има две издания в два различни превода. Преведен е (лошо!) на чешки. Преводачът Емануел Крчек е бил

учител по математика, но научил сносно български и решил да се заеме с превода. Чешки другари ми казваха, че преводът е като за орнитологично пособие. Читателите в Чехия не могли да повярват, че един и същ автор е написал „Последният щурм" и „Птици долитат"... Преведен е добре на украински от Николай Малярчук и Фьодор Неборячок. На немски преводач е Егон Хартман — преводачът на Елин Пелин и Йовков. Книгата в ГДР е така хубаво илюстрирана и отпечатана, обложката й е цяла художествена картина! — че на Лайпцигския панаир „Птици долитат" получила награда за най-добре издадена книга (на немски заглавието е „Синът на водача на мечка").

Когато излезе украинското издание, издателството „Каменяр" ме покани да гостувам в Лвов. Там пожела да се срещне с мен един много известен учен-биолог, професор в Киевския университет Страутман. Той беше писал голяма и много положителна статия за „Птици долитат". При нашата среща проф. Страутман ми каза, че бил подпредседател на Международната асоциация на учените-орнитолози, които след седмица щяха да имат конгрес в Киев. Подаде ми покана да присъствувам на конгреса — щяло да бъде много хубаво, ако между тях присъствува един орнитолог, който е написал роман за птиците. Отказах да приема поканата, защото няма да се чувствувам добре: аз не съм никакъв орнитолог, а юрист. На професора не му се искаше да повярва, че юрист е могъл да пише така научно почти безпогрешно за птиците. В статията си в сп. „Всесвіт" проф. Страутман също е отбелязал научната достоверност на казаното в книгата за птиците. От тази среща бях много възрадван: останах уверен, че няма да имам читатели, които биха ме обвинили в невежество!

Филм „Птици долитат"

— По романа беше създаден и цветен игрален филм „Птици долитат", режисиран от народния артист Захари Жандов. Той ли предложи филмирането?

— Не. Това е много дълга и изпълнена с драматични перипетии история... Първото предложение за филм направи тогавашният подпредседател на Комитета за изкуство и култура, покъсно министър на външните работи Иван Башев. Той беше възторжен почитател на романа ми. Жалко, че така млад загина — беше един от най-високо образованите и културни хора, които съм срещал: внимателен към творците, благороден, смел в отстояването на възгледите си. Когато ставаха разправиите

около свалянето на „Хубавата Елена“ от репертоара на Музикалния театър, Иван Башев участвуваше в комисията като представител на ЦК на Комсомола. Той защити смело постановката и се противопостави на Репертоарното бюро. В същност оттогава отношенията ни с Башев останаха много дружелюбни. Имам от него няколко писма около сценария на „Птици долитат“. На него дължа контрактуването на пиесата „Пратеник на свободния свят“ — той я прочете и даде много висока оценка за нея, но вече като министър на външните работи и нямаше възможност да я наложи за репертоарите на театрите. Веднъж ме зърна по шосето за Бояна и въпреки, че пътуваше с чужденци, спря колата, излезе, за да ми изрази задоволството си от романа „Претворена земя“, който наскоро беше излязъл от печат (първата част). И сам предложи да ми дадат контрактация, за да направя драматизация по тази книга. Така се роди пиесата „Русаля“. Башев защити и комедията ни „Тайни“... Изобщо за мен той беше рядко обаятелна личност. Та той сам се зае да убеди Боян Дановски да бъде режисьор на „Птици долитат“ — двамата да разработим сценария. И ни даде контрактация за това. Дановски беше вече режисирал филм с главен герой дете — „Точка първа“ по сценарий на Валери Петров.

Ние работихме дълго с Дановски над сценария, имаме обширна (твърде горчива!) кореспонденция по пречките, които ни създаваше това, че сме разделени: той — в София, аз — в Балчик; но главно по пречките, които ни създаваше тогавашното ръководство на кинематографията, с което Дановски имаше неразбирателства от предишния филм. И Дановски най-подир се отказа — не му стигнаха психически сили да изброди това „ходене по мъките“ от 1957 до 1964 г. Ръководството на кинематографията отхвърляше вариант след вариант на сценария. Но аз имах договор с кинематографията за него и трябваше да го напиша.

Отново писах съвсем нов сценарий — простичък и поетичен (тъй го оцених в художествения съвет на Студията за игрални филми — „поетичен“). И на 19 март 1969 г. (помня датата, защото беше моят 60-ти рожден ден) се явих в София за обсъждане на сценария. Той беше препечатан и раздаден на членовете на художествения съвет. Че като почнаха едни изказвания: колко сценарият, написан „като литература“, е добър, но за работа е негоден, „непрофесионален“, защото е направен без участието на режисьор... Един от режисьорите каза, че би махнал напълно от сценария говора — да останат

само двете деца и птиците, всичко да бъде „изтанцувано"! Втори каза друго, трети още по-друго... И аз креснах! Нали са ми възложили да напиша сценарий по книга, която има вече толкова и толкова издания в страната и в чужбина, позната е на читателите. Защо ще я „танцуват"? Това е реалистичен разказ — как такива сложни взаимоотношения могат да бъдат предадени без говор, като за глухонеми! Взех си шапката, заявих, че повече не желая да се занимавам с никакви филми, и се върнах в Балчик.

Но след моето излизане художественият съвет не се е решил да отхвърли сценария. Съобщиха ми, че бил приет и ми го платиха. Но си остана „в портфейл" — не намериха режисьор, който да се съгласи да снима филма... Изобщо около този филм аз проявих неумна категоричност да отричам търсенията на режисьорите — вместо да оценя разумно ролята на режисьора в осъществяването на онова, което писателят си е мислил, че режисьорът е този, който ще му даде нагледна, визуална реализация — и трябва да го зачитам!

Аз бях вече „отписал" филма, пък и въобще кинематографията от писателските си интереси. Реших да си пиша романите и да не си губя времето със сценарии. Ако кинематографията иска да прави филми по моите книги — да си намира сценаристи. Имах договори за още два сценария — отказах се от тях.

Но ето че отново ме повикаха от Балчик за среща с директора на Студията за игрални филми Георги Йовков.

— Той литератор ли беше?

— Не, бивш партизанин — един разумен и добронамерен човек, много ласкав и делови... Впрочем и той не удържа дълго в кинематографията — замина дипломат нейде из Африка. Наскоро се видяхме на един прием в Унгарското посолство и много се зарадвахме един на друг... Та тогава Йовков ми предложи: ще се съглася ли Захари Жандов да режисира „Птици долитат"?

Със Захари Жандов сме раснали още от деца във Варна. Майките ни оттогава си бяха останали приятелки. Моят по-малък брат Асен и Захари бяха съученици в гимназията в София. Изобщо животът ни е преминал в приятелство... Съгласих се.

Когато започнахме с Жандов да пишем работната книга, той се увлече по поетичния свят на птиците. И наистина вло-

жи много емоционалност и поетично виждане при снимането на филма.

— Къде беше заснет той?

— Изцяло тук, в Добруджа. Аз ходех да им посочвам къде да намират птиците, как да ги разпознават. Жандов прояви много верен усет за красотата на добруджанската природа. Естеството на сценария беше такова, че нямаше как изцяло да го осъществи, но аз и не упорствувах на своето, защото той вложи и добри свои находки така, че се получи поетичен и приемлив за мене филм.

— Кои артисти участвуваха във филма?

— Малцина можеха да се съгласят да изоставят за 6—7 месеца работата си в театрите, за да дойдат в Добруджа, да газят по езера и блата, да търпят изобщо многото битови неудобства. Най-трудното се оказа намирането на птиците, с които актьорите трябваше да се снимат. Понякога с дни изчакваха възможност да заснемат някоя сцена.

Ролята на дядо Бонко игра артистът Борислав Иванов, който казваше, че за първи път получил роля на добър човек — все го използували за роли на полицейски агент и фашист (той игра ролята на полицейския агент Каишков от филма „На всеки километър"). Ролята на Ивайло Донев игра артистът от Русенския театър Виктор Данченко. Най-трудно беше да намерим децата изпълнители на ролите на Опри и Янка. За Опри търсиха подходящо момче из цялата страна, докато намерят Йордан Митев от пловдивското село Столипиново. Ролята на Янка игра Нели Топалова от балетния кръжок в Двореца на пионерите в София. Намериха и мечкар с едра красива мечка.

— Освен режисьора кой най-много допринесе за снимането на филма?

— Операторът Босев. Той преди това е бил оператор на експедиция в Етиопия. Работеше с изключителна прецизност и преданост.

— А как беше посрещнат филмът у нас и в чужбина?

— У нас мина почти незабелязано. Беше награден на Варненския кинофестивал, но критиката го обяви повече за научно-популярен, отколкото за игрален — Жандов въобще не можел да прави добри филми с човешка психология, а бил повече документалист, и т. н. Кинематографията обяви филма за неуспешен, нещо като второкачествен, та не ни заплати добавъчната част от хонорара, ако филмът беше сметнат за ус-

пешен. Опитах се да защитя Жандов. За всяка несправедлива статия пишех писма до редакциите да обяснявам мъчнотиите по създаването на такъв филм: как не можеш да настаниш в една обстановка птици и артисти, да ги отрежисираш и заснемеш, та ако кадърът не стане, да повториш и потретиш сцената; и как снимането става изцяло навън — трябва да издебнеш птицата и да я заснемеш с актьора, а това става еднократно и ако случиш; и как е трудно да откъснеш деца от родителите и от училище, с месеци да ги водиш из Добруджа и т. н. И въпреки мъчнотиите Захари Жандов е създал поетичен филм, с блестящи артистични постижения на едно неуко циганче и невероятни сцени на птици, картини от природата и т. н.

Само Иван Башев остана докрай патриот на „Птици долитат". Той присъствува на премиерата в кино „Сердика" и ме покани заедно да гледаме филма от неговата министерска ложа. След това покани на коктейл в киноцентъра в Бояна цялото дипломатическо тяло, за да им прожектират филма. Присъствуваха много от посланиците и на капиталистическите страни — английският, френският... Там беше и др. Людмила Живкова — тогава председателка на Комитета за културни връзки с чужбина. Башев представи Жандов и мен на поканените на коктейла.

„Птици долитат "е откупен в повече от 50 страни: в САЩ, Канада, Австралия, Нова Зеландия, Индия, СССР (там беше предаден на два пъти по първа програма на Московската телевизия), в Англия, Франция, Испания, Белгия, Гърция, във всички социалистически страни (с изключение на Унгария). Търговецът от Канада, който закупил негатив от филма, за да го озвучи на английски, писал писмо до кинематографията, че иска филма, защото по много художествен и неплакатен начин защищавал новия социалистически хуманизъм.

Филмът беше включен от ЮНЕСКО в програмата на Международната година на детето (1979) и е прожектиран на децата в цял свят. В Монреал (Канада) получил награда... Изобщо нашите ценители на филма се разминаха с ценителите в чужбина!

15. ДРАМАТУРГИЯ

— Другарю Славински, в нашата литература вие сте известен като белетрист, а в същност имате девет играни или печатани пиеси (засега по брой са повече от романите ви) и почти още толкова имате „в чекмеджетата си". На какво се дъл-

жи при вас това несъответствие на драматурга и белетриста?

— Когато се върнах от фронта, имах намерение да работя за театъра. Още на фронта получих писмо от Боян Дановски, адресирано: „Военен писател Петър Славински, под. 30804-П. Подател Боян Дановски, Радио София, 27. IV. 1945“:

„Петьо, кроим да създадем хубав и сериозен, и млад театър, и смятам, че ще работим заедно. Но... върви бавно. Щом (и ако) се осъществи, значи, ще ти известя. Преди този план те предложих за драматург на Народния театър, но там е реакционна крепост... И така, дано на септември се съберем и затворим. Сърдечни привети, Боян.“

Нещо повече: за I конгрес на Съюза на артистите ми възложиха да изнеса доклад за сътрудничеството между писателите-драматурзи и театрите. Предложих цяла програма за сътрудничество.

Но след „зачатието“ на „Последният щурм“ бях вече овладян от идеята за поредицата „Краят на господарите“ и поисках да остана неангажиран с друга работа. Но тази „драматургична корда“ все продължаваше да трепти в душата ми, та и досега. Споменах ви, че пиша най-напред романите си като драми, това ми се вижда по-лесно и по-присъщо на възможностите ми. С една дума, правех наопаки: вместо да драматизирам белетристиката, както става обикновено, белетризирах драматургията си.

— Само техническите съображения ли ви насочиха към превръщането на драмата „Последният щурм“ в роман — което в същност поставя началото на вашето навлизане в белетристиката?

— Не напълно. Споменах ви, че обстановката в Будапеща беше някаква неизбродна джунгла от събития, хора, характери, страдания, бойни действия, проблеми... Трябваше да събера всичко това в един мрачен зимник. И пиесата стана мрачна, тромава, препълнена със страдания, без нищо, което да я просветли — кой би гледал на сцената такова нещо.

— Вие продължавате „белетризирането“ на драматургията си и по-нататък с пиесата „Пратеник на свободния свят“ и радиопиесата „Дълбини“, които са основата на романа ви „Победени хоризонти“.

— „Пратеникът“ обхваща само историята около резидента на Международния нефтов картел, а „Дълбини“ е само за сондьорите и откриването на нефта. „Бракосъчетах“ двете истории в романа.

— Защо „Дълбини“ е играна от Радиотеатъра през 1956 г., а „Пратеник на свободния свят“ не е играна никъде?

— За „Пратеника“ имах контрактация с Комитета за изкуство и култура. Одобриха я, отпечатана беше на циклостил и разпратена по театрите. Тогавашният гл. редактор на сп. „Театър“ проф. Пенчо Пенев ми писа, че много му харесала и ще я отпечата в списанието. А нито я отпечата, нито някой театър я включи в репертоара си.

Причините вероятно са в мен — винаги съм имал чувството, че недостатъчно разбирам вкусовете и предпочитанията на театралните дейци; че се разминавам с интересите на съвременния театър. Но това е само опит да търся вината и в себе си. А, откровено казано, честичко са ме навестявали предположенията, че някой невидим и незнаен зложелател току преграждa пътя на пиесите ми към театрите. Но защо? — това не мога да си обясня. А и сигурно не съм прав — нали през тези четиридесет години от Девети септември толкова много хора се смениха в управлението на театрите, защо нищо не се променя в отношението към моята драматургия? Логичният извод е: нещо аз греша!

— Да минем поотделно на вашите драматически произведения. Те са „драматични“ не само по жанр, но и по съдба!

„АВТОБУСЪТ“

— Имате ли любима от драмите си?

— От ранните любима ми е „Клеомен“. Може би защото е първата играна моя пиеса и е свързана с мили преживявания. Но и мисля, че по постройка, образи, начин на написване тя е най-добрата от драматургичните ми творби. А идейната ѝ насоченост за времето на фашизма е мой принос в прогресивната ни литература.[66]

Но ако говорим за зряла и в известен смисъл оригинална моя изява в драматургията, това е „Автобусът“. Мисля, че с тази пиеса съм дал нещо синтезирано, дори символно, за смисъла на нашето съпротивително движение, за философията на народната борба, за високите прояви на граждански героизъм на комунистите... Този пътуващ автобус, понесъл съдбите на разни представители на буржоазното общество и на борещите се срещу него комунисти, понесъл и въпросите на бъдещето — той е символно отражение на народната ни участ в голямото стълкновение на обществените сили при условията на фашизма и войната — за революция, за ново общество...

— Мисля, че „Автобусът“ е оригинална пиеса и като обобщено виждане на действителността, и като сценична и постановъчна задача.

— Да, може би за първи път в нашата драматургия на сцената трябва да бъде предадено действие в пътуващ автобус. И действуващите лица да бъдат наречени не по имена, а по впечатленията на главния герой от тях: Непонятна, Моралистка, Песимист, Господар, Прислужник, Оптимист, Леконравна и т. н.

— Как наистина се зароди това ваше хрумване?

— От една реплика на Боян Дановски. Омръзнало му беше да се занимава постоянно с влизащи и излизащи актьори, да измисля мизансцени, убедителни встъпления и излизания от действието. Искаше му се да постави такава пиеса, в която всички действуващи лица да са „на куп“ от началото до края, да седят на едно място и въпреки това да се получава напрежение и драматизъм. Предложих му, ако смята, че е възможно технически на сцената действието да става в пътуващ автобус, да драматизирам моята новела „Към Буново“ („Нелегалният в автобуса“). Написах драматизацията. Когато Дановски я прочете, беше много въодушевен. Дадох я в сп. „Театър“ през ноември 1968 г. и тогавашният гл. редактор Панчо Панчев толкова я хареса, че преди всички други пиеси, даде я веднага за печат и само след месец в кн. 1 от 1969 г. бе отпечатана. Панчев ѝ предричаше голям успех — „театрите ще я грабнат“, казваше. И наистина веднага шест театъра я включиха в репертоарите си, между тях и толбухинският. Боян Дановски обеща на толбухинци да им помогне в постановката... И изведнъж Репертоарното бюро, дори телеграфически, я спря!

— Защо?

— Защото била „антипиеса“.

— Какво значи това?

— Не мога да ви обясня точно. Бях си в Балчик и не зная как са се развили събитията. По слухове научих, че когато са разглеждали за награди пиесите от прегледа на драматическото творчество и театралните постановки, някой казал, че като говорил със съветския изкуствовед проф. Поляков, той се произнесъл, че „Автобусът“ бил „абсурдна пиеса“! И отдел „Театър“ разпраща писма и телеграми до театрите да не включват в репертоарите си тази пиеса. Уведомиха и мен писмено.

При едно мое пътуване до Москва се видях с моя приятел, бивш подпредседател на Комитета за изкуство и култура и завеждащ театрите, Ангел Будев. Той беше назначен съветник

по културните въпроси в московското ни посолство. Познаваше „Автобусът“ и се заинтересува дали театрите я играят. Казах му за мнението на проф. М. Поляков. Будев спонтанно възрази: „Не може да бъде!“ Професорът бил негов приятел, изключително умен човек — той не би могъл да каже, че „Автобусът“ е „антипиеса“. Помолих Будев при случай да попита професора дали наистина смята „Автобусът“ за „абсурдна“ пиеса от рода на Йонесковите или Бекетовите антипиеси, или му се струва, че действието да става в пътуващ на сцената автобус е противопоказно на сценичните възможности, абсурдно.

Не след дълго професорът ми писа: „Дорогой Петер, хочу сказать, что Ваша пьеса мне по серьозному нравится. Талантливая, яркая, оригинальная и поэтическая вещь. Желаю счастья и новых успехов, верю в Вас как в очень своеобразного и талантливого писателя. Ваш М. Поляков. Москва, 23. I. 1970.“

Към това писмо е прибавено копие от писмо в този смисъл до Комитета за изкуство и култура.[67]

— И въпреки това пиесата не се игра?

— Не. Няколко години по-късно Станислав Стратиев написа пиеса „Автобусът“, после я прекръсти на „Рейс“ — също пътуващ автобус и с имена на действуващите лица като моите — по характера на ролята, която играе всеки от спътниците. Узнал, че и аз имам вече отпечатана в сп. „Театър“ такава пиеса, Стратиев дойде у дома да поговорим, и за да не дублира заглавието, прекръсти своята пиеса. Тя беше играна от Сатиричния театър. Моят „Автобус“ бе игран само от Радиотеатъра — играят го и досега, вече няколко години.

„РУСАЛЯ“

— Доколкото зная, и около пиесата „Русаля“ сте имали мъчнотии.

— Тя имаше малко по-добра съдба. В Балчик дойде редактор от библиотека „Художествена самодейност“, Захари Попов, за да уточним окончателния текст, и пиесата излезе в книга. Но когато поискаха да я играят в Толбухинския театър, аз я преработих отново.

— Кой я постави в Толбухин?

— Борис Тафков, един талантлив режисьор, който за съжаление почина рано.

— Вие харесахте ли постановката?

— Говорих вече за т. нар. „театрализуване на драмата“ и как авторът никога не може да види на сцената онова, което си е представял, когато пише драмата. Но при „Русаля“ се случи нещо обратно: артистът Калчо Георгиев създаде такъв ярък образ на чорбаджията-троцкист и полицейски провокатор Костанди Нанашки, че ми стана прототип на този герой, когато пишех романа „Претворена земя“. И досега не мога да си представя Нанашки по-различен от образа, който създаде Калчо Георгиев.

— А как добруджанци посрещнаха тази пиеса на добруджанска тематика?

— Какво са си мислили зад гърба ми, не знам. Пред мен мнозина я прехвалваха, че била „новата Албена“ и т. н. Но в „Добруджанска трибуна“ излезе почти отрицателен отзив.

— А след това други театри играха ли я?

— Не. Тафков поиска да я постави в друг театър, но ми каза, че от Репертоарното бюро не са я включили в „репертоарните“ пиеси. Според него това се дължало на отрицателната критика на „Добруджанска трибуна“, като навярно са сметнали статията за становище на ръководителите на Толбухински окръг... И аз превърнах пиесата в роман „Претворена земя“.

— Интересува ме този въпрос: писали сте романите си най-напред като драми. Защо не сте ги оставяли като драми?

— Защото в драматургията просто не ми върви. Театрите не искат да играят мои пиеси.

— Самият вие драматург или белетрист се смятате? Доколкото зная, последната ви творба е пиеса — „Парижкият куклар“.

— Аз винаги съм се чувствувал драматург, а по някакво друго решение на съдбата станах белетрист!... Когато по случай 70-годишнината ми издателство „Български писател“ реши да издаде два тома мои избрани произведения, предложих единият том да бъдат драми. Но те възразиха. Не можело драми — бил съм известен като романописец. Едва се преборих да отпечатат поне три от десетината мои драми: Клеомен, Ширинея и Автобусът.

— А как си обяснявате, защо е такова отношението към драматургията ви?

— Отде да зная?... Впрочем не винаги успехът или неуспехът на едно драматургично произведение се обуславя само от неговите художествени качества или недостатъци. За театъра има и нещо като „обществена поръчка“. Но това е цял

лабиринт от въпроси... Обикновено авторите като мен, към чиито пиеси театралите не посягат, се утешават с това, че и Шекспир е бил преоткрит чак по времето на Гьоте! Така се самоиронизираше Боян Дановски, когато пишехме нашите комедии и театрите не искаха да ги играят!

— Интересно ми е дали не ви е по-лесно да пишете малки белетристични произведения: разкази, новели, повести, отколкото романи и драми.

— Предпочитам да пиша романи и драми. Малките форми ме измъчват. Много ми е трудно да пиша опростено; при мен винаги и най-простите на вид сюжети се усложняват, за да не кажа раздуват. Не умея да изолирам човешките истории от широкия социален фон, от цялата обществена обстановка.

— Когато замисляте някое произведение, винаги ли пред вас стои въпросът, че задачата на произведението ви е свързана с историческия момент, в който живеете?

— Казах ви, че дори пиесите ми на древногръцка тематика бяха написани с оглед на историческия момент, в който живеех: потъпкването на демокрацията, вилнеенето на фашизма, войната. „Краят на господарите“ е изцяло свързан със съвременния ни исторически момент: революционното развитие на българския народ.

— Това означава ли, че винаги се стремите да подчинявате художественото си творчество на политическите задачи?

— Политиката е област от живота, към която винаги съм проявявал основен интерес. Пък и какво е писателството, ако не една от формите на политическата дейност? Но това при мен има една разновидност: да изразявам политическите си действия не като мъжете, които се борят за постове и власт, а да въздействувам политически с художествени средства. Някак чужда на душевността ми е практическата политическа дейност — или както си я наричам „реал-политическа дейност“. Но никога не съм оставал чужд и незаинтересован от основните насоки на политическия живот, т. е. на това, което се прави или би трябвало да бъде направено за обществото.

— Кое начало е подавляващо у вас: на общественика или на писателя?

— Че едното може ли да се отдели от другото? Писателската работа е типично обществена. Друг е въпросът, дали с обществените задачи предпочитам да се занимавам практически, т. е. като политически деец, или като автор на книги с художествен облик. Естествено предпочитам да пиша книги —

колкото и това да е по-трудно от практическата политическа работа.

Мнозина мислят, че като съм дошъл в Добруджа и не съм заемал никакви служби, аз „съм си гледал кефа“ да си пиша книгите. Де да е тъй! Но не ми се е случвало така да се изолирам от обществени прояви, че поне няколко дни да не върша нищо, да не пиша, само да се шляя без цел и смисъл... Има един умен мъж в световната литература, казва се Шекспир: писал, що писал до 50-годишната си възраст, напуснал Лондон, прибрал се в родния си град, отворил кръчма, похапвал и попийвал до 54-тата си година и блажено починал!... А можете ли да изчислите на моите 70 години колко доклади изнасям по събрания, колко литературни четения и срещи с читатели, колко статии и какви ли не други писания пращам по вестници и списания, колко участия в партийни и разни други задължения имам, срещи като ветеран от войната, участия в българо-съветски и българо-унгарски „мероприятия“... Да не говорим за работата ми в Дружеството на писателите в Толбухин. Така че може да се каже: с обществена работа, свързана с някаква платена, т. е. чиновническа длъжност — да, не съм се занимавал през тези 30 години в Добруджа. Но с присъща за писателя обществена работа никога не съм преставал да се занимавам.

— На какво се дължи, че след Девети септември винаги сте се отказвали от високи обществени постове. На честването 70-годишнината ви във Варна един от присъствуващите каза, че сте били „най-антикариеристичният човек, когото познавал“.

— Не се дължи на пренебрежение към високите постове и обществени задължения. Обратно, ако е трябвало да избирам по сърце, бих избрал постовете и добрата кариера! Много по-лесно ми е и по-приятно да се занимавам с практическа обществена работа, отколкото с това проклето писане на книги. Казвал съм ви, че имам по-добър администраторски, отколкото писателски талант. И когато осъзнах, че не мога да съчетавам кариерата с писателството — стремежите ми към кариера останаха отминал етап в живота.

„Тайни“

— По времето, когато сте писали „Пратеник на свободния свят“, „Русаля“, „Автобусът“, вие заедно с Боян Дановски сте съавтори и на три комедии: „Тайни“, „Вълци“ и „Игра“. Нали

Дановски е живял в София, а вие в Балчик? Как осъществявахте това съавторство?

— С писма!... Съавтори на пиеси изобщо има. При нас особеното е, че съавторството не е между писател и режисьор, а между двама писатели, от които за щастие единият е и режисьор. Комедиите са написани дума по дума заедно. И това ставаше до голяма степен задочно, чрез писма. Аз описах това наше сътрудничество в спомена си за Дановски „Търсачът на музите“...

— Как точно изникна идеята да напишете „Тайни“?

— Когато пътувахме с Михаил Андреев из Добруджа, попаднахме в ловното горско стопанство „Паламара“ в Лудогорието. Директор на стопанството беше един вече твърде възрастен лесничей, който наскоро се беше оженил за доведената си дъщеря. Той криеше младата хубавица от гостите си, сам шеташе да ни нагости. Интересен човек, много културен, лично познат с най-видните ни писатели и с творчеството им (та беше чел дори и моя „Последният щурм“).

Този човек ни разказа много живо и изразително как излъгал няколко ловци-бракониери, че мечката, която са яли „на кюфтета“, била бясна! И те ходили 40 дни да ги инжектират против бяс. Инжекциите се бият в коремната област и са много болезнени!

Разказах на Дановски тази история при едно мое отиване в София. Той намери, че би могла да послужи за сюжет на интересна комедия. Но аз не се смятах годен да пиша комедии. Решихме да я напишем заедно. Дановски беше „интересно мислеща глава“, с голям усет за театралност, та обогати „мечата“ история с ново хрумване: да има един раздавач, който отваря чуждите писма и така узнава историята за бясната мечка. Не бях особено въодушевен от това — нали още в Гоголевия „Ревизор“ има такъв пощенец? Но измислихме, че нашият раздавач ще бъде по-особен: ще чете чуждата кореспонденция, но с „филантропична“ цел — с намерението да помага на хората да не бъдат грешни, да не бъркат. Така се получи „фейлетонът“ — комедия „Тайни“...[68]

— Кога написахте „Тайни“?

— През лятото на 1958 г. при общото ни летуване тук, в Балчик, в сградата „Гъбата“ на двореца. Аз останах да я доработвам тук, а Дановски се върна в София и дописването ставаше по писма. В едно от тях той ми писа, че „Тайни“ непременно трябва да стане „чер хайвер, а не яхния от карто-

фи“. Отговорих му, че засега „черният хайвер е само гарнитура на яхнията от картофи“!

— За Дановски „Тайни“ пръв авторски опит ли беше?

— Не. Той е съавтор с един свой състудент от баронски произход в Италия, Джулио Константини, с когото са написали пиесата „Ла рондине адзура“ („Синята лястовица“), издадена в книга. Със свойствената си самоирония Дановски ми разказваше как един критик похвалил „Синята лястовица“, че била написана в „метерлинговски дух“. (Метерлинг има пиеса „Синята птица“.) Но, добавил критикът ехидно, че би могло да се каже и в „матерлинковски“ дух. А „мато“ на италиански значи „луд“.

Дановски има и на български книга „Драматически видения“, по едно от които, „Косара“, е написана едноименната опера на маестро Георги Атанасов. Има и книга стихове „Гусларски песни“. Сътрудничил е на Гео Милев в сп. „Везни“...

— Как „Тайни“ беше осъществена на сцената?

— След много перипетии. Най-напред беше напълно отречена. В отдел „Театър“ сметнаха, че „клеветим нашата нова общественост“. Събирахме театрали, четяхме им я. Те се смееха на многото комедийни ситуации, но накрая заключаваха: „Не! Не е такава нашата общественост, не може така да я представяме...“ Път на „Тайни“ даде умеещият да поема отговорности Иван Башев. Той трябваше да обяснява дори на видни театрални критици, че комедия не означава битопис на определена общественост в определено време, а осъждане на общи човешки недостатъци с възможните най-силни и смешни средства... И въпреки че като подпредседател на Комитета за изкуство и култура Башев одобри „Тайни“, трябваше пак комисия да реши дали да „пусне“ първата й постановка в Бургаския народен театър. Там директор беше Вили Цанков, драматург Юлия Огнянова, режисьори Методи Андонов и Леон Даниел. Целият този екип беше работил над постановката. Добре изпълни главната роля на раздавача Досьо Досев... Там дойде комисия с участието на Камен Зидаров, представителят на ЦК на партията Дунчев и др. Приеха я. Бяхме там и ние с Дановски. Като автори останахме разочаровани от представлението, особено с двете нули, които бяха поставили на една от вратите, против които аз възнегодувах и поисках да ги махнат, или да махнат името ми като автор на пиесата.

А в същност и когато сам Дановски постави „Тайни“ в

Сатиричния театър, разочарованието ни от нашето съчинение не отпадна. Тази постановка беше по-приемлива за мен, но нея пък Дановски не харесваше. Когато „за насърчение" се опитвах да я похваля, той ме хокаше, че съм бил „самодоволен автор". Все пак тази постановка се задържа при голям интерес цели шест сезона в Сатиричния театър — до 1965 г.

— Кои артисти участвуваха в постановката на Сатиричния театър?

— Те тогава бяха малко известни и изведнъж израснаха в „Тайни": изпълнителят на ролята на раздавача Георги Калоянчев получи за тази роля Димитровска награда. Ролята на Маня игра Жени Божилова, по-късно (вече във „Вълци") Маня беше Невена Коканова. Началникът на пощата игра Георги Парцалев. Участвуваха Стоянка Мутафова, Нейчо Попов, Саркис Мухибян. Бившият адвокат, счетоводителят на Винпром, игра Енчо Багаров, който загина при автомобилна катастрофа в Самоков и това стана причина пиесата да бъде свалена от сцената.

— „Тайни" е превеждана и играна и в чужбина, нали?

— Да, преведена е на чешки, словашки, руски, немски, украински и румънски, но в ГДР и СССР не стигнаха до постановки. Не зная защо. А когато Сатиричният театър гостува с „Тайни" в Белград (1961 г.) и публиката десетки пъти възторжено е ръкопляскала на открита сцена, един от най-известните им театрални критици писа, че тази пиеса отразявала невярно хубавата българска действителност!

— А как мина представянето ѝ в Чехословакия?

— Представиха я най-напред през 1959 г. в гр. Острава. Там беше преведена и поставена хубаво, издържа 80 представления. Подариха ми този голям албум със сцени от постановката и изрезки от вестниците с най-положителни отзиви. В Острава ме посрещнаха като добър комедиен автор. На премиерата публиката много се смя. Дановски не можа да дойде в Острава, защото по това време се провеждаше Вторият национален преглед на българската драма и театър и трябваше да подготви „Тайни" за представление на сцената на Народния театър „Ив. Вазов". Тогава пиесата получи награда на прегледа.

Но след това заедно с Дановски отидохме на премиерата в Прага. Там поставиха пиесата в световно известния театър АВС, т. нар. театър на Верих. В Прага претърпяхме пълен провал! Бяха дали постановката на гостуващ оперетен режисьор. Играха я под заглавие „Хляб, сирене и раздавач", за-

щото имало опера „Тайни“, та да не я бъркат хората с операта. Пък и в Италия с голям успех вървяла някаква пиеса с подобно заглавие „със сирене“! Но главно режисьорът си беше пресъчинил пиесата съвсем самодейно. Заменил бясната мечка с бесен глиган, защото в Чехословакия не било популярно яденето на мечка. И разни подобни измишльотини.

На генералната репетиция предложих на Дановски да спрем това мъртвешко представление. Никой в залата не се засмя. Самият Верих го гледаше за първи път и очевидно беше разочарован... от пиесата, не от режисьора! Исках да отложат премиерата с няколко дни и Дановски да пооправи постановката. Но той отказа и беше прав. Би било безнадеждна работа да поправя непоправимото. И на премиерата никой не се дори усмихна! Критиката беше унищожителна. Обвиниха театъра, че се е спрял на такава никаква пиеса... Тръгнахме си от Прага много огорчени.

Изобщо съдбата на пиесите не е толкова в тяхната обективна стойност, колкото в стойността на артистите и главно на режисьорите. Защото „Тайни“ беше играна и в Народния театър в гр. Брашов, Румъния, по превод на добрия преводач от български Михаил Маджари, постановка на главния художествен ръководител на Букурещкия национален театър народния артист Сикъ Александреску. Поканиха ме да видя представлението. Отидох сам. Чудесно представление! Публиката се смееше от все сърце.

— Интересно е като творчески процес: имало ли е между двамата с Дановски при писането на пиесите някакво разделение на участието?

— Някои мислеха, че аз съм авторът на пиесите, а Дановски е само режисьор и че не е особено морално, дето съм се съгласил той да ми бъде съавтор. Това не е вярно! Боян Дановски имаше всички качества на писател и абсолютно пълноценно участвуваше в писането на комедиите. Допълвахме се с това, че той имаше повече усет за сценичност и театрални решения, докато аз проявявах повече изобретателност в конструирането на сюжета. И така се получаваше, че щом предложех нещо по развитието на сюжета, Дановски му намираше сценичната комична ситуация. Например в „Тайни“ предложих не редовен съд да съди Делчо за отварянето на чуждата кореспонденция, а да му устроят „домашен съд“ — да го съдят тези мошеници, на които е узнавал тайните, за да разберат какво раздавачът знае от комбинациите им и да го подучат какво да говори пред истинския съд. Но как да ста-

не това? Дановски предложи: масата на съдията и съдебните заседатели да бъде направена от... дъската за гладене. И по средата на „съденето“ Маня, „защитницата“ на подсъдимия, да изчезне. Отишла да приготви кафе и коняк за строгия съд!... Дановски беше по-изобретателен на такива сценични ефекти.

„Вълци“

— Така ли протече писането и на другите ви две комедии?

— Да. При едно отиване в София пак разказах на Дановски интересна история: В Балчик, в механата „Дионисополис“ срещнах мой познат Лечев — инкасатор в Районния кооперативен съюз. Като ходел из окръга да събира суми от кооперациите, за да ги внася в народната банка, случило му се нещо невероятно. Съпругата му била акушерка в едно село и той решил да се отбие там да я види. Уговорили с каруцаря да дойде да го вземе от с. Росица, но той разбрал за друго село и не дошел. А парите трябвало същия ден да бъдат внесени в банката. И Лечев тръгнал пеш с надеждата, че по пътя ще намери превозно средство. Било късна есен, завалял сняг. И когато минавал през някаква горица, го нападнали вълци! Уплашен, той се покатерва по едно дръвце, но то се огънало и се намерил в обкръжението на вълците. Било вълче семейство: баща, майка и малки. За да ги прогони, Лечев трябвало да запали огън. Но нямал какво да гори освен... парите! Овчари, които имали наблизо къшла, забелязали огъня, кучетата им надушили вълците и ги прогонили. Така той се отървал от вълците, но изгорил парите от едната чанта. А после, като започват неизбродни митарства: милиция, следователи, прокурори, съд... Никой не искал да му повярва, че е изгорил парите, за да спаси живота си. Дали не ги е злоупотребил, а после измислил „баснята“ за вълците?... Един вид от вълците се отървал, но от хората — няма избава!

Боян Дановски се поразмисли и рече: „От това става комедия!“ — „Как тъй, казвам, това не е комедия, а трагедия!“ Решихме, че нашият раздавач Делчо от „Тайни“, след като излиза от затвора, става „като по правило“ инкасатор — подотчетна длъжност! И „вълчата история“ се случва с него. А мошениците от „Тайни“ чрез съблазнителката Маня — сега вече „преквалифицирана“ от медицинска сестра в естрадна певица! — решават да му пипнат останалите неизгорени па-

ри. Какво пък: дето са тринайсет хиляди, там са и трийсет хиляди — ще каже, че е изгорил парите и от двете чанти, за да спаси драгоценния си живот. Един живот не струва ли повече от 30 000 лева някакви си държавни пари?... Така се роди „баснята“ — комедия „Вълци“.

— Коя година написахте тази комедия?

— През 1962. Започнахме да я пишем пак тук, в Балчик, на терасата, която Боян Дановски наричаше „простороглед-на и широкодихателна“, а мястото на моя дом „малкият рай“. Много му харесваше тук — в София той нямаше спокойствие и време за писане, пък и аз не можех да стоя там, за да чакам „баберките“ от неговото свободно време. После решихме да вземем неговата кола и да избягаме в Букурещ. Там живееше една от неговите сестри, чиновничка в някакво предприятие. Но посланик в Румъния се оказа нашият приятел генерал Иван Минов. Той ни прие много радушно и нареди да съобщят за нас на Съюза на румънските писатели. От съюза ни настаниха в писателския творчески дом в Могошоая — на петнайсетина километра от Букурещ. Това е старинен дворец около обширни езера и гори, една от сградите бе превърната в археологически музей, друга в творчески дом. Дадоха ни отделни стаи, имаше хубав стол. Само дето дворът беше пълен с пауни, които нетърпимо крещяха денем и нощем, та много гнетяха Боян. И пак не успяхме да завършим пиесата.

Върнахме се в София, догодихме я, отдел „Театър“ я одобри и отпечата на циклостил. Дановски се зае да я постави в Сатиричния театър. Аз си дойдох в Балчик. Имаме обширна кореспонденция кое как той е поправил и преправил, на кое аз възразявам и с кое се съгласявам. Орлин Василев ми писа, че прочел пиесата и нищо не струвала! (Неговият син Орлин Орлинов беше тогава драматург на Сатиричния театър.) Най-после отидох в София за генералната репетиция. Останах крайно недоволен и от преправките на Дановски, и от неговата режисура. Излязох си от репетицията мълчалив и недоволен.

— Колко време „Вълци“ се задържа на сцената на Сатиричния театър?

— Въобще не се задържа. След премиерата Дановски сам я свали от сцената и повече не я играха. В книгата си „От двете страни на завесата“ Дановски описва защо е свалил „Вълци“ от репертоара. И че се зарича, ако още веднъж се заеме да пише пиеса, „да си отреже и двете ръце“!

— И никой театър ли не я игра?

— Никой.

— Очевидно Дановски не е изпълнил заричането си да не пише повече пиеси!

— Пет години той удържа на заричането. Пишехме си приятелски писма, философствувахме за туй-онуй — имаме ли приятелство или не, но за съавторство — нищо! . . .

„Игра"

— Разкажете как възникна идеята за третата ви комедия — „етюд" „Игра".

— При една среща с Дановски през 1967 г., когато му изпратих романа „Далечини далечни", който е за „неговата" Италия, и той ми писа, че му харесал, спомена как Методи Андонов намирал историята с изгорените пари „чудесна находка". И че в това отношение „Вълци" била по-добра от „Тайни". Аз бях също съгласен, че като сюжет това е наистина „находка", но „трябва да му се намери цаката", т. е. трагедийният сюжет да стане комедиен — както от Шилеровия сюжет за трагедията „Жана д'Арк" Бернард Шоу е направил комедия.

Изведнъж ни хрумна идеята: какво би било, ако тази история с изгорените пари, вместо да я представяме като реално случила се в живота, да я разиграем като театрален етюд на тема „изгорените пари"? Ето така: Инкасаторът, който е изгорил парите, не отива да се предаде на властта, а подирва съвета на свой приятел режисьор как да постъпи, та да му повярват, че не е злоупотребил парите, а действително ги е изгорил, за да се спаси от вълците. Заварва режисьора да репетира „царска" пиеса — всички актьори са в царски и болярски одежди. И решават да изиграят импровизирано какво би могло да се получи, когато инкасаторът се яви при началника си, при адвокат, прокурор, следователка . . . — да му помогнат, понеже му липсва въображение, да си изясни как да се държи при истинския си началник, пред прокурора, следователката. Комедията започва със сцена как вълците нападат инкасатора и как той е заставен да гори „сухата" държавна пара́. И тръгва по митарствата . . . Началникът му е актьорът, който за другата пиеса е облечен като цар. Сцената е много смешна: началникът-цар чака нетърпеливо колата си, за да отиде на футболен мач, постоянно пита по телефона дошла ли е, и когато идва, бездушно отпраща нещастника да се съветва с адвокат. После една съблазнителка-актриса, княгинята от другата пиеса, се опитва да ходатайствува за Делчо

пред прокурора-логотет и т. н. Комедията-етюд „Игра“ е пълна с неочаквани сценични находки. Аз я харесвам.

— И каква е съдбата на тази наистина оригинално замислена пиеса?

— Печална!... Тя също беше контрактувана от Комитета за изкуство и култура. Одобриха я със суперлативна оценка и я издадоха на циклостил. Няколко театри пожелаха да я играят. И в този момент беше спряна! Не ни дадоха никакви обяснения. Дановски предполагаше, че е на лична почва. По това време назначиха за началник на отдел „Театър“ бивш преподавател във ВИТИЗ, с когото Дановски като професор там е имал неразбирателства. Този началник, когото аз лично не познавах, по същото време спря и „Автобусът“. Малко време остана този началник на службата си, но Дановски не се съгласи след това да дадем пиесата — беше много огорчен. Междувременно ние поправихме някои сцени — докато Дановски боледуваше, аз пишех на стенография. След като почина през 1975 г., не се заех да дешифрирам поправките, нито предложих пиесата на театрите.

— Не смятате ли, че е нещо като ваш дълг към Дановски да дадете „Игра“ на театрите! А може би и да издадете в книга тази ваша своеобразна трилогия от комедии?

— Може би трябва, но... Понеже театърът не се интересува от мен, и аз престанах да се интересувам от него. Вероятно не мога да напиша такава пиеса, която да допадне на съвременните театрални дейци. Вината навярно е в мен. Но до някаква степен причините за отчуждението ми от драматургията ще да са и в съвременния начин на трактовка на пиесите в театъра и в практиката на режисьорите.

— Какво по-точно имате пред вид?

— Навярно с възрастта съм станал по-старомоден, но просто жадувам да видя на сцената истински човешки живот; постановката да бъде дело на режисьор, който дълбоко е вникнал в психиката на героите и да предаде естествено, по човешки, вътрешните им стълкновения. Поне това! Да не говорим за нуждата от поетичност на режисьорското виждане, за онази романтичност, която ти създава чувството, че си в условния, прекрасен свят на театъра, а не на всекидневно сборище с оскъдна словесност, грубост и делничност на речта, преднамерени „ефекти“, предозирана „динамика“... Така или иначе, моите драматургични вкусове и предпочитания не са в съзву-

чие със съвременните театрални тенденции и аз съм нещо като капитулант в драматургията.

— Как си обяснявате това?

— Не мога да се примиря преди всичко с преобладаващото сега отношение автор — режисьор. Във в. „Народна култура“ излезе една от поредните мои статии на тема: „Напишете хубава драма, ние ще я играем!“[69]. Това беше по повод на една режисьорска конференция, в която лайтмотив на много от изказванията бе, че с всяка постановка режисьорът трябвало да си поставя задача да изрази себе си, своите виждания, своите художнически търсения, а не да тълкува и да пресъздава вярно написаното от автора на пиесата. Един вид авторите трябва да се трудят, да съчиняват пиеси, за да дават възможност на режисьорите да си имат средства за самоосъществяване. А защо тогава режисьорите да не си пишат сами пиесите? Създал писателят пиеса с верен човешки живот, с действителни, противоречиви хора, с психологическа мотивировка на човешките действия и преживявания (разбира се, ако пиесата е добре написана, приета за репертоара на театъра), а режисьорът си я съчинява и пресъчинява по свое усмотрение... както оперетният режисьор на нашите „Тайни“ в Прага. Спомням си, че там, в Прага, Боян Дановски каза с горчива ирония: „Това е каламбурен театър! Авторите пишат, че има „пет корита на реката“, а режисьорът представя как „Петко рита на реката“!... Често „своето тълкуване“ на автора от режисьора води до това, че зрителят така и не разбира какво авторът иска да каже. Случи ми се да гледам една и съща пиеса в чужбина, поставена като трагедия, а у нас режисьорът я превърнал в комедия — и наистина нищо не разбрах от пиесата!

— Отричате ли модернизма в театъра, т. е. една по-стара пиеса да бъде по-съвременно разчетена от режисьора?

— Знаете ли колко „изми“ са изгрявали и залязвали в моя живот? Помня как Гео Милев във „Везни“ беше знаменосец на модернизма, на „чистото изкуство“ — и същият Гео Милев само година-две след това създаде комунистически театър, т. е. театър, подчинен на чисто политически задачи, и сам постави пиесата „Маса човек“ на Ернст Толер. Пред очите ми са минали и пиеси на символизма, на „синтетичния театър“ на Маринети, пиесите на Пирандело и Стриндберг, „неореализма“ на Де Филипо, „плакатните“ политически пиеси на Бертолт Брехт, и всевъзможните търсения на Райнхард, Пискатор, Станиславски, Мейерхолд, Вахтангов... И „Хамлет“ във фрак,

и „Дездемона“ в минижуп... Да, всичко това мина и отмина в моя живот. По кое от тия направления трябваше да пиша драмите си? И за какво — за да угодя на този или онзи режисьор-търсач на изяви на „свои виждания“ на сцената?

Моето отношение към драматургията и театъра, право или криво, е било такова: ако имаш нещо да кажеш на хората, напиши го в нормална, човешки вярна форма, т. е. представяй си обстановката действителна и хората живи човеци. А театрите — тяхна си работа, — да осъществяват написаното от теб колкото могат и както могат. Ако речеш „да правиш“ драматургия, за да угодиш на съвременния вкус на някой режисьор, на интересите или „търсенията“ на определен театър — би се превърнал не в творец на изкуство, а доставчик на съчинения за моментно театрално потребление.

С една дума, моят принцип е: създавай драматургия с възможно по̀ непреходно значение. Разбира се, могат и никога да не те подирят. Но това е риск не само за драматурга, а и за белетриста, за поета.

— Наистина ли сте решили да се отвърнете от драматургията?

— Как смятате, има ли смисъл да продължавам? Излязоха от печат три мои пиеси — никой театър не посегна към тях. Никой театър на времето не посегна и към „Пратеник на свободния свят“, въпреки актуалната му тематика във връзка с битката за световния петрол. Само един театър игра „Русаля“ и я спряха въпреки приказките, че трябвало да пишем за преустройствените процеси в нашето село. „Тайни“ не се играе вече двайсет години въпреки нуждата от комедии. „Игра“ не искат да я играят... Да упорствувам в драмописането, не означава ли „да си играя на шикалки“, т. е. да пиша пиеси за себе си и да пълня с тях чекмеджетата у дома? Но защо? Нали същите неща мога да ги кажа в белетристична форма и вече, който читател иска, да си ги чете?

16. „КРАЯТ НА ГОСПОДАРИТЕ“

— Другарю Славински, главното творческо дело на живота ви е поредицата романи „Краят на господарите“. Тази поредица е замислена да отрази революционното развитие на българския народ от освобождението от османско иго до наши дни. Вече стана дума за първите два романа от цикъла: „Последният щурм“ и „Живот за живота“. Да поговорим и за останалите. Но най-напред бихте ли споделили какви са спо-

ред вас обществените и субективните фактори в тяхната взаимовръзка като предпоставка да се роди дадена творба?

— Ох, изправяте ме пак пред планина от въпроси! Трудно бих могъл да говоря по тези проблеми накратко и опростено... Винаги, но особено след Девети септември, съм смятал, че всяка моя книга е нещо като „обществена поръчка“ и не съм делил на обществени и субективни предпоставките да напиша дадена творба. Казвал съм си тъй: Книги за собствено, субективно удоволствие не си струва да пише човек; пък и какво удоволствие би било това — писателството (поне за мен) е най-мъчителният човешки труд! То може да бъде само обществена задача за годния да пише. Народът руши из основи старата буржоазна обществена система, за да изгради нова, социалистическа. Нали всеки гражданин с някакъв труд трябва да участвува в това ново обществено съзидание? И аз — също. Но в какво да се изрази моето участие? Възможностите са две: да се заема с някаква практическа, производствена или администраторска дейност, или да пиша книги. Реших: да пиша книги — за друга работа съм по-малко годен, или ще бъда по-малко полезен, защото писателските ми склонности винаги са ми пречили да бъда достатъчно добър в други дейности.

— Бихте ли изяснили този процес чрез примери из живота и творчеството си? Имате ли в това отношение ясно изразени принципи?

— Мисля, че имам. В едно предаване по телевизията ми зададоха въпроса: „Какво пише на вашето знаме?“ Отговорих: „Знаме аз нямам, нито имам качествата на човек, който би могъл да поведе хората с въодушевяващи идеи, написани на знаме... Предполагам, че става дума дали си имам нещо като ръководен лозунг, или мото на живота. Да, имал съм, имам и сега.

В годините на фашизма и войната си бях намерил една фраза на древните стоици, която смятах, че много подхожда за синтетичен израз на жизнената ми философия: „Най-добре живее този, който е винаги готов да умре!“ Но това беше за времето, когато съвсем лесно можеше да се мре — имаше война, бомбардировки, гестапо, жандармерия, войска, полиция... Дори този лозунг предложих да напишем на радиоколата, когато тръгнахме за фронта в Отечествената война. Но сега, в следвоенния мирен живот, замених това мото с една сентенция на Публилий Сир: „Така постъпвай, че никой да не те мрази заслужено!“

Това могат да бъдат принципи, които да те ръководят в насъщния, практическия живот. Но в творчеството? При писателската работа не контактуваш пряко с този, на когото трябва да разкажеш мислите си, което е вече друга, някак задочна форма на общуване с хората. Ако читателят е съгласен с мислите ти — сполай. Ако не е съгласен, ще затвори книгата и толкоз. Коя от тези две форми на обществена работа е за предпочитане: практическата обществена работа, или писателската? Ей този въпрос никога не съм могъл да реша за себе си.

— Нали винаги сте го решавали в полза на писателската работа?

— Не, не е така. Ето ви словото ми от събранието във Варна на 28 април 1979 г. по случай моята 70-годишнина. Направих такава равносметка на живота си: Може би, като виждат тия двайсетина мои книги, някои от които твърде обемисти, мнозина биха помислили, че посрещам 70-годишнината си самодоволен и с чувството, че съм изпълнил дълга си. Не! Истината е, че такова чувство не изпитвам — обратно, чувствувам се угнетен от недостатъчното, което съм направил; чувствувам се някак ограбен от живота. Работата е там, че твърде малко от онова, което бих могъл да напиша, съм го написал. Твърде малко! Наскоро си нахвърлих списък на книгите, които съм могъл да напиша. Има работа за още един 70-годишен живот, честна дума! И право да си кажа, никак не зная дали тези, които съм написал, са книгите, които е трябвало да напиша.

Не зная как е с другите мои другари, но аз цял живот съм се саморазпъвал в противоречия на тази основа. Защо?

Моят живот протече в две епохи, при това коренно противоположни: 35 години в буржоазната и 35 години в социалистическата. Вече говорих доколко първата половина от живота ми премина в практическа културадминистраторска дейност. „На жизненото поприще в средата“ реших да опитам дали вместо да администрирам създаването на културни ценности, не бих могъл и сам да създам нещичко. Този втори дял от живота си, позволете да го нарека „духовен“, посветих на Добруджа — тук написах почти всичките си книги след Девети септември.

И ето че сега се питам: А в същност какво е трябвало да избера в живота? Не щеше ли да бъде по-добре, ако бях продължил културадминистраторската си дейност и колкото мога извън нея да пиша книги? — както направиха много писате-

ли от моето поколение, които достигнаха участта и на значителни обществени дейци: народни деятели на културата, герои на социалистическия труд, народни представители..., т. е. съумяват да съчетават писателските с гражданските си задачи. Или аз съм този, който е избрал по-верния път: да оставя практическата културна работа на по-надарените да я вършат, за да върша по-съсредоточено и главно в по-непосредствено общение с добруджанския народ своята присъща писателска работа? Отговор на тези въпроси все още не мога да си дам. Нямам собствена оценка добре или зле съм избрал своя начин на живот. Естествено сега е вече късно да се преориентирам. Но истината си остава истина: че и в двете области, в които съм могъл да изявя своите възможности, съм останал с извършено наполовина!

„Победени хоризонти"

— Нека да оставим всичко това на обществената преценка. Да се върнем към цикъла романи „Краят на господарите". Третият роман от поредицата е „Победени хоризонти". Започнали сте го на 29 юни 1951 г. в Шабла и е завършен на 4 април 1962 г. в Балчик. Това значи, че е започнат един ден преди романа „Живот за живота" и завършен девет месеца преди него. Каква е връзката на този втори ваш роман със сюжет от Добруджа с очерковата ви книга „Роден нефт"?

— Историята по създаването на „Победени хоризонти" е също тъй драматична, както и около написването на „Последният щурм" и „Живот за живота". Макар че замислих този роман още през 1951 г., не можех да го пиша, защото чак до 1955 г. не пущаха на нефтовото поле. А когато през 1955 г. разрешиха да се пише, че в България е открит нефт, аз бях първият, който се зае с това. Реших най-напред да напиша три очерка под общото заглавие „Разказ за нашия нефт". Първият — за проучванията с помощта на съветските специалисти, вторият — за сондьорската бригада, попаднала на първия нефтов фонтан, и третият — за бъдещето на нефтонаходището. Но тъй като избликването на първия нефтов фонтан беше много ефектно и драматично — реших да започна с фонтана, за да заинтригувам читателите. Изпратих този очерк „Фонтанът" на вестника с изричното указание, че ще последват още две части: за геоложките проучвания и за бъдещата експлоатация на находището. Но някой от редакторите във вестника решил, че не могат предварително да се ангажират с двата

следващи очерка и зачеркнал всичко за тях и в уводната ми бележка, и в текста на очерка. Излезе така, че сондьорите просто са бучнали сондата и бликнал нефт! А за предварителните десетилетни проучвания на българските геолози, за ролята на съветските специалисти се споменава мимоходом. Герой на откриването на първия български нефт става бригадирът на сондьорите Жеко Тодоров. Това за ръководителите на Геоложката експедиция във Варна се оказа (и с право!) тежка обида. Те изпратиха до редакцията на вестника остро изложение против мен. Обвиняваха ме в невежество по нефтогеоложките работи, злонамереност спрямо съветските специалисти, някаква заинтересованост да изтъкна несъществуващи заслуги на Жеко Тодоров за откриването на нефта и т. н. Направо, и то на два пъти в изложението се настоява да бъда даден под съд „за издаване на държавна тайна"!

— Каква тайна е издадена?

— Споменаваше се през какви земни формации е преминал сондажният лост, като са предадени и думите на некомпетентния Жеко Тодоров, а не съм се съветвал с геолог. И издаването на „държавна тайна" е тежко престъпление.

Заедно с изложението ръководителите от Варна дали нареждане да не ме допуснат до нефтовото поле, където аз се бях втурнал да събирам материали за „Победени хоризонти".

В същност хората от геоложката експедиция бяха по своему прави: десетилетия мъченически труд на стотици геолози и специалисти и решаваща помощ на съветските хора, стотици прострелияни земни профили от геофизици... — и да изтъкна не техните заслуги за откриването на първия български нефт, а да припиша всичко на сондьорите! Това наистина беше невярно и несправедливо, и възмутително... Молих аз редакцията на вестника да даде опровержение, че не аз, а редакторът е направил фаталната грешка със съкращенията в текста; и че ще последват другите две части на очерка, където говоря за проучванията и заслугите на геолози и ръководители — не се съгласиха. Обратно, не пожелаха да продължа да пиша останалите части на очерка. Мисля, че се уплашиха от заканите на геоложката експедиция, че ще предизвикат съд за издаването на държавна тайна, или нещо такова... Не помогна и моето обстойно изложение, в което обяснявах как се е получило това недоразумение.

— Недопускането ви до нефтовото поле не означаваше ли, че няма да можете да напишете романа „Победени хоризонти"?

— Аз вече бях решил да изоставя романа... Но ето че един ден ми съобщиха да се явя в Главното управление на нефтогеоложките проучвания в София. Тръгнах от Шабла с очакването да ми се случат големи неприятности, навярно следствие и съд...

В Управлението ме въведоха при научния ръководител на съветските специалисти Степан Фролович Петухов. Той каза, че пожелал да се срещне с мен по повод на изложението, което от Варненската геоложка експедиция са изпратили до съветските специалисти. Здравата ми се гневяха обидените варненски хора! Но вместо да започне с укори към мен, Петухов просто ми се извини заради тях! Не съм бил аз виновен за невежеството си по техните работи. Защото под излишния страх да не издадат държавна тайна, никой не ме е въвел в същината на нефтотърсачеството. Нито са ме предупредили кое е държавна тайна... И жалко, че са се отнесли така зле с мен. Би трябвало да се зарадват, че към техния труд и достижения се е насочил един български писател да ги опише, да ги възвеличи... Изобщо съветският човек се държа към мен необикновено радушно и със зачитане. Заведе ме при един от най-големите наши нефтогеолози д-р Рафаел Коен и му предложи да ми даде книгата „Геология на България".

След това Петухов ме покани да заминем заедно за Варна. Там сърдитковците от геоложката експедиция, изглежда, бяха предупредени да се държат прилично с мен. И наистина по-късно станах приятел с повечето от тях. Петухов извади от желязната каса свой доклад до съветското Министерство на геологията — изложение за резултатите от досегашните проучвания за нефт в България. Разреши ми не само да го прочета, но да си взема и бележки (цитирал съм пасажи от него в „Победени хоризонти"). Изобщо благородният съветски човек правеше всичко, за да ме въведе в проучванията и проблемите на нефтогеологията. Отведе ме на мястото на сондажа в Тюленово, където е избликнал първият нефтов фонтан. Самият Петухов е определил мястото на сондажа, точка 25. И въпреки неверието на другите негови колеги там бликва нефт! Подробно ми разказа как се е догадил по тектоничните разседи, че точно на това място и нито метър встрани може да има нефт. После пътувахме заедно в Камчийския район, където изхвърленият от газовия фонтан пясък беше просто нарязал на парчета голямата желязна сонда. Ходихме и до Ветренския проучвателен район към Провадия... Станахме сърдечни приятели. Оттогава и до днес си пишем най-редовно. Неговата съ-

пруга Людмила Ивановна Мелник беше също в геоложката група. Във Варна се роди синът им Миша. Сега той е именит пианист, лауреат на международни конкурси, преподавател в Московската консерватория.

Степан Петухов стана прототип на героя Степан Илин от „Победени хоризонти". И романът е посветен: „На скъпия другар Степан Фролович Петухов — научен ръководител на съветската геоложка експедиция по издирването на български нефт."

Та когато през октомври 1955 г. Петухов трябваше вече да си замине за родината, бях поканен от варненските геолози на прощалната вечеря. Отношението на хората към него, създалата се дружба, заслугите, искрената жал, че си отива — това ми даде подтика да напиша очерковата книга „Роден нефт", която е основа на романа „Победени хоризонти".

— Разкажете как се роди този роман.

— Когато отидох в Шабла през юни 1951 г., узнах, че на същия ден 2 юни, в който избликва първият нефт, в Тюленово се е появила кола с дипломатически номер. И на следния ден радио Лондон предало съобщение, че съветски специалисти са открили нефт в България.

След известно време някакъв мъж тръгва да се качи от пристана в Каварна на пътническия кораб за Варна. През онния години проверяваха личните карти на пътниците. Мъжът бръкнал в джоба си, извадил паспорт, но бързо го скрил и извадил друг — сбъркал. Милиционерът забелязал смущението му и прибрал двата паспорта. Оказало се, че мъжът е чужденец с фалшиви документи и е проникнал на нефтовото поле. В милицията не ми дадоха повече подробности.

Но аз свързах това с някогашната ми служба в „Нафта". Вече разказах, че в „Нафта" можах да узная машинациите на Международния нефтов картел и задачите на неговите агенти в България: да пречат за откриването на национални находища. Така се досетих, че естествено Международният нефтов картел ще има разузнаване какъв „нефтов хоризонт" са открили съветските специалисти в България. При това ми попадна обемистата книга „Международният нефтов картел" — резултати от разследване на комисия при конгреса на САЩ за престъпната дейност на картела. Тази книга съдържа много подробности в кои държави какви машинации е правил и прави картелът по целия свят, включително в миналото и в нашата страна.

— Смятате ли „Победени хоризонти“ за криминален роман?

— Не съм го писал като криминален роман. Но истината е, че всички романи от поредицата „Краят на господарите“ имат в основата си по някаква приключенска история. В „Последният щурм“ е драматичната история на парашутисти, спуснати в Будапеща с радиопредавател, за да предават на Съветската армия сведения за разположението на хитлеристките бойни сили и укрепления. В „Живот за живота“ — действия на английска шпионска мрежа. В „Победени хоризонти“ — шпионаж на Международния нефтов картел. В „Претворена земя“ — издирване на агент-провокатор. Дори в любовния роман „Далечини далечни“ има криминална история около изнасянето от Италия на картини от стари майстори...

— Умишлено ли вплитате криминални елементи в романите си?

— Да, умишлено. Мисля, че ако бях дал само обикновен битопис на войната, на селото, на нефтотърсачеството, много хора не биха искали да четат такива книги. Нещо трябва да поддържа интереса на читателя, за да мога да му внуша мислите си за войната, за новите обществени процеси в селото и т. н. Някои намират този похват за сполучлив, други ме укоряват. Но аз смятам, че съм на прав път: по-съществените да прокарам основните си замисли и идеи, а това става по-сигурно, ако намеря и такъв сюжетен ход, който да напряга вниманието на читателя.

— Кои образи от „Победени хоризонти“ имат реални прототипи?

— В романа има два „задочни“ прототипа, т. е. аз не съм ги виждал, а съм се ползувал от разкази за тях. Единият е за героя Аргир Льолчев — Арго. Негов прототип е Живко Бузатов, чичо на моята съпруга. Той е ходил да търси нефт в Персийския залив, в Австралия и Индия, строил е железопътна линия в Конго. Изобщо историята на Арго е взета изцяло от разказите на родителите на жена ми за Живко Бузатов. Той през целия си живот е любил една действителна белогвардейка Лидия, която довежда от Цариград, където е строил джамия. И тази Лидия, след като му опропастява златните лири, спечелени от джамията, го изоставя. Той тръгва по печалбарство из света. Пак се връща богат в България. И Лидия отново се възвръща към него, разорява го и той пак тръгва из света... Докато след Девети септември Живко Бузатов я на-

мира интернирана в едно общежитие за паднали жени тук, в Добруджа, край село Оброчище. Освобождава я под гаранцията, че ще се ожени за нея. Заживяват в Каварна, и пак всичко се повтаря...

Подобен „задочен“ е и прототипът на проф. Живко Бойдев. Оказа се, че професор-геолог, чиито трудове изучавах и високо ценях, без да съм го срещал лично и досега, имал подобна на описаната от мен история със своя студентка. И навярно съм огорчил човека!

— А имахте ли мъчнотии по издаването на „Победени хоризонти“?

— Този път нямах! Случи ми се добър редактор — Ивайло Петров. Той почти нямаше бележки по ръкописа. Каза, че съм написал хубав роман, и го разписа за печат.

— Романът има три издания. Правихте ли някакви преработки?

— Да, и на трите издания.

— Интересно би било да разкажете как посрещнаха романа тези, които не са ви допускали до нефтовото поле и са искали да ви съдят.

— Посрещнаха го, меко казано, недружелюбно. Не пожелаха да направят обсъждане. В същност стана едно обсъждане, много оригинално по обстановка, но повече на очерковата книга „Роден нефт“. Но то даде изяснение и на въпроса, защо романът не се е харесал на тия, за които е писан... Нефтоработниците си бяха устроили край Тюленово клуб в една полупещера над морския бряг. Влизането в този чудноват клуб ставаше през една отвесна дупка в полето, тъй тясна, че можеше да се спуща само по един човек. От дупката стълбица отвеждаше в пещерата, която беше високо в скалите над морето, просторна, с маси и пейки, ниши за библиотека, кухничка — изобщо обзаведена като същински клуб. Там дойдоха библиотекари от цялата страна, които имали някаква методична конференция във Варна и в програмата им било включено обсъждане на „Роден нефт“ с нефтоработниците.

След като един по един всички слязоха в пещерата, започна обсъждането. Библиотечни работници се изказаха, че книгата предизвиквала голям интерес у читателите и че биха искали да чуят какво мислят за нея тези, за които е написана. А те мълчаха. Мнозина не бяха я чели. След многократни подканвания да се изкаже някой най-после двама-трима се решиха. Изобщо цялата критика се свеждаше до това, че в книгата не са се видели описани действителните заслужили

хора поименно. В романа „Победени хоризонти“ също нямало нито ролята на партията и профорганизацията, нито на бай този, на другаря онзи, изобщо тия неща, които са описани, не били точно така... Някои от библиотечните работници се опитаха да ме защитят — че аз съм писател, а не историограф; че задачата на художествените произведения е друга... Нищо не се промени. Хората са работили денонощно (сондите наистина работят, без да спират нощем), дали са на родината си нефт, имат заслуги — ей за това да пишат разните там писатели, а не да си измислят бивалици и небивалици...

Но впрочем това е неизбежната участ на книгите, които отразяват конкретна действителност. Ако хората на тази действителност не се видят описани така, както сами си се представляват, книгата не им допада. Особено пък ако авторът допусне някои технологически неточности — да забележат, че не познава нещо от специалността им...

— Слушал съм, че сте написали „Роден нефт“ и „Победени хоризонти“ като специалист по нефтогеологията и сондажното дело.

— Когато излезе романът „Победени хоризонти“, получих покана за обсъждане в мина Елшица — Пазарджишко. В клуба се събраха миньори, инженери, геолози. Мнозина бяха прочели книгата, изказваха се за работническата тематика в литературата и как писателите отразяват или не отразяват проблемите на работническата класа, защото не ги опознават, а се мъчат да ги съчиняват и т. н. И ето че стана да се изкаже главният геолог на мината. Започна с това, че като стажант-геолог е бил на същия сондаж в Тюленово, който откри на 2 юни 1951 г. първия български нефт — сондажа, описан в моя роман. Изтръпнах! Какво ли ще каже?

За моя радост той каза, че не е намерил в романа нищо, което да не е научно обосновано и вярно. Описанието на технологическия процес е точно, като да го е направил специалист нефтогеолог. Точно са предадени и събитията около изблъкването на нефтовия фонтан. Само че защо едни и същи събития той, очевидецът, ги е възприел по-другояче, отколкото аз, писателят? В действителност тези събития са били по-груби, по-обикновени, делнични. А в романа изглеждат някак облагородени, поетични... И на главния геолог му било по-приятно да запомни този период от живота си не такъв, какъвто е бил в действителност, а такъв, какъвто е в романа!

— Не е ли това същността на изкуството?... Тези дългогодишни проучвания на военното дело, после на селското

стопанство, на орнитологията, на геологията представляваха ли интерес за вас?

— Не. Отначало ми биваше любопитно, а след това проучванията започваха да ме измъчват.

В същност на художествената литература винаги съм гледал като на философско-научно мислене — научно мислене, подчертавам! — само че изразено с други средства: вместо да изказваш мислите си, трябва да умееш да ги разказваш. Но мисли! — непременно мисли, възможно най-високи и правилни от философско-научна гледна точка, облечени в образи.

„Претворена земя"

— Четвъртият роман от цикъла „Краят на господарите" е „Претворена земя". Започнали сте го пак в Шабла едновременно с „Живот за живота" и „Победени хоризонти" — на 7 юли 1951, а сте го завършили едва след 16 години — на 30 май 1967 г. Едновременната работа над трите романа ли е причина толкова дълго да работите над „Претворена земя"?

— Не. Нали знаете, че още през 1959 г. излиза първата част на „Претворена земя". Това значи, че не съм преставал да работя над този роман. Писането на другите два вървеше покрай него, главно в периодите на объркване... Да, объркване! Докато стигна до последната страница на този роман, аз се чувствувах все объркан, понякога безнадеждно объркан...

— От какво?

— Причините са в глупостта ми да пиша за неща, които стават, а не за събития, които са вече станали.

Когато през 1951 г. отидох в Шабла, там имаше само едно трудово-кооперативно земеделско стопанство с около 400 членове бивши бедняци. Предишната 1950 г. един звеновод-комсомолец, Димитър Янакиев, бива изпратен с първата делегация от селскостопански работници в СССР за обмяна на опит. Върнал се той въодушевен и на едно събрание разказал на кооператорите какво било там. Най-много му харесало в колхоза „Сергей Миронович Киров", Горкиевска област. И така възпламеняващо разказвал какво е видял и научил в този колхоз, че шабленските кооператори решили да нарекат и своето стопанство „С. М. Киров"! И така изведнъж станали „кировци", та решили да изберат разказвача Димитър Янакиев за председател на стопанството — един вид като толкова много си видял и научил в Съветския съюз, хайде при-

ложи го! „Ама чакайте, как така, другари! — „дърпал“ се Димитър. — Млад съм още, нямам опит. Няма да се справя...“ — „Бе ти се заеми, пък ние ще те слушаме и ще ти помагаме“ — рекли му.

И под ръководството на младежа само след две години стопанството „Киров“ става национален първенец — получава преходното червено знаме на Министерския съвет! Срещу къщата, където живеех, един от кооператорите си построи нова къща и постави гордия надпис: „Построена с трудодните от 1952 г.“

Когато отидох през юни 1951 г., съществуваше само това — бедняшкото стопанство „Киров“. Повече от две хиляди стопани оставаха частници. Ето ти за какво може да се напише роман: за борбата между възхождащите кооператори и противниците на колективизацията кулаци и средняци... И започнах да пиша такъв роман.

Но месец по-късно, след жътвата, сам участвувах в учредителното събрание на второ стопанство „Ленин“ — „кулашкото“, защото в него влязоха най-имотните селяни, че не можеха вече да намират работна ръка за обработката на многото си земя. Те искаха да покажат на кировци, че затова те са останали в миналото бедняци, защото „не ги бива да работят“. Обявиха им съревнование. Но не успяха да ги изпреварят — знамето на национален първенец получи „Киров“.

Объркa ми се намерението да напиша замисления роман. Други проблеми вече изникваха... И докато да осъзная каква друга художествена идея да вложа в романа, какви нови изменения в живота и съзнанието на селяците се явяват, какви конфликти, страсти... — ето че през 1953 г. и средняците образуваха свое — третото кооперативно стопанство в Шабла „Георги Димитров“. Така всичките 3000 жители на Шабла се кооперираха, нямаше вече кооператори и частници. А по-нататък — какво? Пак всичко се объркa. Трябваше да диря нов замисъл, нови конфликти при създаващите се нови отношения в селото.

И докато главата ми да роди нещо — ето ти ново объркване: трите стопанства се обединиха в едно. Нарекоха го „Киров“. И за председател избраха пак младежа Димитър Янакиев. А след това стопанството се окрупни: към него се присъединиха стопанствата на деветте околни села. Името пак си остана „Киров“. И за председател пак избраха Димитър Янакиев. Това вече вещаеше началото на новата форма на българското земеделие — аграрно-промишлените комплекси...

Разбирате ли сега какво означава да пишеш роман за неща, които не са вече станали, а стават? Толкова бързо идваха социалистическите промени в българското село, че все едно нямаш как да ги впрегнеш в произведение с по-трайно значение, да избистриш в съзнанието си характери и човешки типове, да намериш обществено-значими конфликти, страсти, съдби — изобщо това, от което става художествено произведение.

И като се мотах години и години в тази безизходица, най-подир осъзнах, че никога не ще мога да напиша роман за толкова близки събития, т. е. за събития, които стават в момента, когато пиша книгата.

— Но нали все пак написахте „Претворена земя"? И мисля, че това е най-хубавата и най-значителна от книгите ви. Излиза, че тя най-много ви е измъчила. Но не ви ли е донесла и най-голямо удовлетворение? Как разрешихте въпроса със „събитията, които стават", за да напишете тази книга?

— Като изхитрувах! Първо, реших романът да не се занимава с проблемите на колективизацията — колкото и това решение да изглеждаше драстично: кой ще ти приеме книга за съвременното село, ако не говориш за кооперирането и, разбира се, свързаните с него човешки преживявания и борби? Второ, реших, че за да предам по-голяма всеобхватност на сложния процес за преобразяването на отношенията в българското село, трябва да взема периода от първите две-три години на социалистическата ни революция: с какви жизнени интереси, с какво минало и домогвания в новото време се насочват хората на този обществен прелом. И съвсем произволно събрах в едно единствено село Шабла (в романа то е Проглед) всички основни категории на буржоазното общество чрез хора, каквито никога не е имало събрани накуп в едно само село: Бурханларски — назначен кмет, отявлен фашист, грабител и комунистоубиец. Кукена — представител на старото закостеняло селско чорбаджийство, но дружбаш и останал на власт след Девети септември народен изедник. Костанди Нанашки — богат бакалин и чорбаджия, който се старае да проникне вред новите властници-комунисти, за да прикрие миналото си на полицейски сътрудник и агент-провокатор. Боньо Балев — беден селянин, който иска да се настани, но само той, върху имотите на чорбаджията си Кукенов, защото са „негови", от неговия ратайски труд господарят му е натрупал богатството си, прелъстил е дъщеря му, тя има дете от него, то ще го наследи... Има и объркан интелигент адвокат, Ирман Гочев —

представител на обществено деградиралата политиканствуваща градска буржоазия. И широки социалисти. И Черешарови — цяло семейство комунисти със заслуги в борбата, но с многообразни характери и домогвания до постове, от които да бъдат двигатели на общественото преустройство... А трудовокооперативното земеделско стопанство? То остана само епилог на основната човешка драма: края на господарите.

Когато ми се изясни всичко това — след 16-годишно писане и лутане! — романът „стана".

— Имахте ли прототип за Русаля?

— Не. Тя е може би единственият образ в целия роман без прототип. Искаше ми се да създам една въображаема, по мой вкус, чиста душевно жена, която остава извисена като човек и при най-драматичните изпитания в живота.

— Русаля ли е най-любимият образ в творчеството ви, щом сте нарекли дъщеря си с нейното име?

— Може би. Във всеки случай съм изграждал образа на Русаля с много любов, дори с влюбеност в нея — жената на моето въображение.

— През октомври 1981 г. във връзка с юбилея за 1300-годишнината на българската държава вие направихте ценно дарение на Окръжния държавен архив в Толбухин: всички материали и ръкописи на вашите книги с добруджанска тематика — романите „Претворена земя", „Победени хоризонти", „Птици долитат — Далечини далечни", пътеписа „Просторите на Добруджа", книгата за деца „Пролет в крайморския дом", играната от Толбухинския народен театър пиеса „Русаля"... Между тях са бележниците ви, в които сте записвали на стенография живата история на преобразяването на Добруджа при пътуванията ви с Михаил Андреев, и дори книгите „Геология на България" и „Международният нефтов картел", които са ви служили за работата над „Победени хоризонти" и „Роден нефт". Материалите и ръкописите само на „Претворена земя" са цял сандък.[70] Колко на брой са преработките на този роман?

— Много. Не бих могъл да ги преброя. След 1959 г., когато излезе най-трудно написаната първа част на „Претворена земя" (тя беше преведена на руски през 1960 г.), започнах да пиша романа съвсем отначало. Замислил го бях в две части, а излязоха четири. Така че отпечатаната отделно първа част остана без връзка с по-нататъшните части. Да имаше как, бих я изял от библиотеките като ненужна.

— В завършен вид колко издания претърпя този роман?

— Още две. Едното през 1968 г. като том 4 от цикъла „Краят на господарите“ под редакцията на Петър Димитров—Рудар, а второто през 1970 г. като том 2 от „Избрани произведения“, редактирано от Ивайло Петров.

— И пак ли ги преработвахте?

— Да, и едното, и другото издание.

— Как беше посрещнат романът „Претворена земя“ от критиката?

— Когато проучвахте библиографията ми, срещнахте ли някой да е писал за „Претворена земя“? Не, нали? За тази книга писа единствен Йордан Дачев в „Добруджанска трибуна“ и толкова проникновено, че биха могли да му позавидят мнозина критици. За целия цикъл „Краят на господарите“ е писал Петър Димитров-Рудар — един много хубав предговор към варненското издание на поредицата. По случай 60-ата и 70-ата ми годишнина писаха топло и сърдечно, но общо за творчеството ми: Иван Коларов, Стефан Поптонев, Светозар Цонев, Тодор Янчев. И това е всичко.

— Как да се обясни това?

— Обяснение от името на литературните критици не мога да ви дам. А за себе си го обяснявам така: Книгите ми са големи-големи все над 500 страници. Да прочетеш такава книга ти трябват 10—15 дни, а да напишеш за нея — навярно още толкова. Е, разбира се, това е шега! Истинската причина навярно е в недостатъците на самите книги. Но има и една обективна причина: Всеки от тези романи е разгърнат, както вече споменах, върху широкия социално-преустройствен фон на нашата съвременност. Да прецениш как са отразени проблемите, насоките на обществения ход; да отделиш съществено от несъществено, временното от трайното и т. н. — трябва да познаваш описваната от автора действителност. Толкова повече, че всички тези книги са за конкретна действителност: войната и Добруджа. С изключение на Иван Руж не зная друг литературен критик да е участвувал във войната. А откакто съм вече 30 години в Добруджа, не знам някой критик да е заживял тук с намерение да проучи процесите на нейното преобразяване и по-нататъшно развитие, та да се подготви да критикува книгите, писани за Добруджа. Така че, като не познават конкретната действителност, за която даден автор пише, за литературните критици е по-удобно да замълчат, отколкото да напишат нещо и да сбъркат.

Има, мисля, и още една причина за премълчаването на тези книги — писателското ми поведение. Още преди партия-

та да ни насочи „повече всред народа, по-близо до живота“, аз напуснах службите си в София и отидох при народа в Добруджа. Нормално това би трябвало да се оцени като добро дело, дори да се сочи като пример. Но не стана тъй. Особено след като написах „Птици долитат“ и се видя, че когато отидеш между народа, можеш да напишеш хубави работи — почувствувах как на някои от моите колеги този мой пример не се понрави.

Но това са минали неща и за мен вече маловажни. Аз съм стигнал до възрастта, когато нищо друго не ме вълнува, освен какви книги ще напиша — ще имам ли живот и здраве да осъществя многото си още замисли.

— При обсъжданията как читателите приемат романа „Претворена земя“?

— В Шабла не пожелаха да обсъдят книгата. Тя просто не хареса на шабленци. Нито описаните събития са ставали някога в Шабла, нито е имало там такива хора. Нищо от себе си и от своя живот те не видяха в книгата. А там съм разпитвал десетки хора, вземал съм от всекиго по нещо и навярно всеки е дирил да види себе си в книгата.

Но ето и нещо съвсем друго: От сливенското село Пъдарево дойде в София цяла делегация да ме склони да отида там за обсъждане на „Претворена земя“. Отидох. Оказа се, че 80 човека бяха прочели романа. Разговаряхме от 18 ч. до полунощ. Онова, което беше общо почти за всички изказвания, е: „Като че в нашето село са ставали тия работи!“ — толкова описаното в романа им се струваше типично за социалистическото претворяване на българското село.

— Как посрещнаха в Украйна „Претворена земя“? Виждам, че там е издадена в същия тираж 115 000 екземпляра, както и другите романи от „Краят на господарите“.

— Бях поканен за обсъждане на цялата поредица в Лвовския университет. Присъствуваха повече от хиляда студенти от филологическия факултет. И на два пъти ме каниха на обсъждания в Педагогическия институт в гр. Полтава. При гостуването в Полтава ме заведоха да посетя колхоз в едно недалечно село, който е основан от българи-емигранти след Септемврийското въстание от 1923 г. и досега се нарича „Димитър Благоев“. Пред входа има паметник на Дядото. Създателите на колхоза са били ръководени от Цвятко Радойнов, който през фашизма беше разстрелян като водач на групата „парашутисти“. Този „български“ колхоз остава на украинските селяни, след като основателите му българи се разпиляват по

партийни задачи. Дълго време колхозът е бил ръководен от агроном на име Цигулка — сега вече пенсионер, много почитан човек. Той дойде на срещата с мен. Носеше украинското издание на „Претворена земя“, подарено му от група пионери, които са го посетили, за да им разказва за миналото на колхоза. Пожела да му дам автограф. Прочел книгата ми и каза възторжени думи за нея. Интересувал се много по какъв път върви колективизацията в освободените от фашизма страни и намираше, че в моята книга било предадено най-добре преминаването към социализма по този нов, „димитровски път на народната демокрация“. Такива срещи ме уверяват, че съм дал нещо добро на хората с тази книга.

— Според мен това показва, че макар да е за Добруджа, тази, както и другите ви книги нямат регионално, а общолитературно значение.

— Кой знае... С аршина на настоящето едва ли може да се измерва това качество на книгите.

Краят на цикъла

— Главното творческо дело на живота ви е поредицата романи „Краят на господарите“. Тя е замислена да отрази революционното развитие на българския народ. Но и тук сте търсили нова форма. Докато Георги Караславов отразява революционните борби в много части, но на един роман „Обикновени хора“, Емилиян Станев също — в „Иван Кондарев“, Димитър Димов — в „Тютюн“, вие пишете върху революционната тематика девет отделни романа под общо заглавие. Как ще изглежда този цикъл, когато го завършите?

— Искате да кажете, ако го завърша? Добре, да предположим, че това се случи...

Първоначалните ми намерения не бяха така грандомански. Един „Последен щурм“ — и ето ви рухнал господарският свят! Но това се оказа лекомислено младежко въодушевление. Господарите не се сдават лесно. И постепенно, в мъчителни търсения и лутания се избистри една простичка и ясна схема: да тръгна по хронологията.

Кои са основните етапи на революционното ни развитие?

Най-напред — образуването на господарската буржоазна класа след националното освобождение от феодалното османско господство. Това е периодът на т. нар. „първоначално натрупване на капитала“. То е съпътствувано със зараждането на революционното социалистическо движение. *„Революцийо,*

спри!" — това е синтезираната същност на господарската воля. На тази тема е първият роман от поредицата, който е под печат, но засега ще излезе под заглавие „Родът Шишмановски". Нарекъл съм го „мемоаристичен роман" — в него една жена от видинския род на Емануил Шишманоглу пише своите проучвания и спомени за няколкото издънки на този род: Алеко Константинов, проф. Иван Шишманов, Найчо Цанов и др. В романа участвува и Димитър Благоев от годините, когато е бил директор на гимназията във Видин, дружил е с Найчо Цанов и в този период се зараждат идеите за създаването на революционна социалистическа партия на българското работничество.

Вторият етап — това е победилата Велика октомврийска социалистическа революция. Тя изхвърля на българския бряг останките на контрареволюцията — белогвардейците — и дава нагледна представа за съдбата и на българската буржоазия. А под влиянието на болшевишка Русия и Коминтерна българската пролетарска класа все повече се революционизира и подема борбата за нашата велика социалистическа революция. Това ще бъде в основата на романа *„Съдбовният прелом"*, построен сюжетно върху връзките на българските комунисти през Черно море със Съветския съюз. Над този роман работя в момента.

Третият етап — това е Втората световна война, — онази революционна война, която донесе разгрома на военната диктатура на господарската класа — фашизма, отразена в романа *„Последният щурм"*. Краят на войната носи победата и на нашата социалистическа революция... А след това?

За да промени революцията окончателно и завинаги обществения строй, трябва най-напред да бъдат променени животът и съзанието на интелигенцията. Това до голяма степен се осъществява с участието на интелигенцията ни в Отечествената война — в името на големия идеал за освобождението на всички народи от господарския обществен строй. На тази тема е романът *„Живот за живота"*.

Този същият процес трябва да се извърши и в съзнанието на другите обществени съставки:

На селячеството — в романа *„Претворена земя"*.

На работническата класа — в романа *„Победени хоризонти"*.

И пак: а после?

После в нашата страна настъпва процес на социалистическо изграждане — сложен и труден, но величествен.

Зараждането на нов, социалистически хуманизъм, изразен чрез преобразяването на Добруджа — в романа *„Птици долитат"*.

И зараждането на нов, социалистически патриотизъм, изразен в копнеж за родината — в романа *„Далечини далечни"*.

И все пак всичко дотук не е достатъчно да обхване широкия, необхватен революционен процес. Още и още има какво да бъде казано за новия път на българския народ. Но как?

А нали аз съм пряк свидетел и активен участник в този революционен процес? Нали съм преживял и помня войните: Балканската, Междусъюзническата, Първата световна, които съсипаха и нашето обуржоазяващо се семейство, както и голяма част от образуваната дребнобуржоазна класа? Нали помня Великата октомврийска социалистическа революция и нахлуването на белогвардейците във Варна, където живеехме тогава? Нали по времето на превръщането на социалдемократическата партия (тесни социалисти) в комунистическа аз вече ходех в партийния клуб и слушах Димитър Благоев, Георги Димитров, Васил Коларов. Нали преживях и първото антифашистко въстание през 1923 г. Нали след това съм участвувал в съпротивителното движение, в подготовката на въоръженото народно антифашистко въстание и в завземане управлението на София; и в Отечествената война... Цялата първа половина от живота ми премина в условията на буржоазното общество — не мога ли да напиша автобиографичен роман за пламъците на революционната борба и моите преживявания в нея?... В този смисъл може да бъде преработена и допълнена книгата ми *„Огъня и спомените"*.

А другата половина от живота ми преминава в обстановката на победилата и продължаваща победния си ход наша социалистическа революция. Тази половина от живота си посветих на търсенето на истинския, на новия тип човек всред рухващите стари наслаги в душевността на поколението, формирано в господарския буржоазен обществен строй, което сега трябва да изгражда ново, безгосподарско, безкласово социалистическо общество. Душевните преустройствени мъки, търсенията, лутанията на това поколение са и мои мъки, мои лутания, мои съмнения и упования, мой драматичен живот. Не мога ли да изразя всичко това в роман как търсим свои пътища в тази нова наша съвременност? И това да направя чрез роман за отношенията и стълкновенията ми със значителните

хора на моето поколение... Това да бъде романът *„Търсачът на съвременника“*.

Ето така горе-долу се оформя в намеренията ми поредицата „Краят на господарите“.

— Какво ви предстои, за да я завършите напълно?

— Имам да довършвам „Съдбовният прелом“. След това да донапиша частта за детството и младостта си до участието ми в Отечествената война от книгата „Огъня и спомените“. Подреждам материалите си за „Търсачът на съвременника“. Бих искал най-сетне да завърша този цикъл, който толкова ме намъчи в тия 40 години..., за да започна да го пиша наново!

— Защо наново?

— Дадоха ми надежда цялата поредица „Краят на господарите“ да бъде издадена под общо оформление. Но нали романите са писани в продължение на четири десетилетия, с различни мои възможности, с някои редакторски намеси и временни политически изисквания; има неща, които трябва да отпаднат, защото на времето са били интересни, свързани с актуални събития, но след това те стават неинтересни и ненужни. Ако се реша на това общо издание на поредицата, романите трябва да бъдат доведени до общо художествено ниво. То значи да работя по около шест месеца над всеки отделен роман, та ще ми трябват най-малко пет години..., ако съм жив и неоглупял дотогава!

17. ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ВЪПРОСИ

— Другарю Славински, имате роман, писан от името на главния герой д-р Фьолди — „Последният щурм“. И роман „хибрид“ от четири жанра — „Птици долитат“. Роман по писма — „Далечини далечни“. Автобиографичен роман — „Огъня и спомените“. Съавторски роман на мъж и жена, герои на романа — „Съдбовният прелом“. И „мемоаристичен роман“, т. е. жена, героиня на романа, пише спомените си — „Революцийо, спри!“. С Боян Дановски пишете трилогия от комедии, като всяка от тях е различна по жанр: „Тайни — фейлетон, „Игра“ — театрален етюд, „Вълци“ — басня. Имате роман, който се състои от две повести, на самите повести са от разкази — „Лъжльото“. Казахте, че сте започнали роман в новели — „Пират клуб“. И роман „в очерци“ — „Търсачът на съвременника“... Но какво е това? Стремеж към новаторство ли?

— Аз съм го смятал по-просто: че е добре писателят да търси по-разнообразни форми на повествованието си, да пообогатява жанровете. Или дори още по-просто: за мен то е било желание да открия подходяща форма за осъществяването на някой сюжет. Например в „Далечини далечни“ трябва да разгърна роман между трима герои, единият от които е в Добруджа, другият в Италия, а третият в Италия и Добруджа. Как да стане това? Естествено — по писма. В „Съдбовният прелом“ щабът на белогвардейците е в София, там е и Централният комитет на партията, който разкрива и проваля заговора на белогвардейците за сваляне на земеделското правителство. А връзките със СССР и Коминтерна се извършват през морето от Варна. Как да бъде предадено това? Защо не единият герой да пише за това, което става в София, другият — това, което става във Варна? ... Но често не съм бивал уверен дали съм намерил най-добрата форма.

— Бихте ли споделили как се заражда идеята за дадена творба, какви са вътрешните мотиви и подбуди, влияят ли външни фактори и обстоятелства в творческия ви процес?

— Не помня период от живота си, дори в най-ранното юношество, когато да не съм имал какво да пиша. Ето и сега, когато съм надхвърлил седемдесетте години, имам толкова замисли, че, както споменах, биха ми стигнали за още един живот. Но онова, което не мога да обясня, то е защо съм осъществил тези, а не други от замислите си; да обясня как се формира в съзнанието ми необходимостта да напиша именно тази, а не другата книга. Това за самия мен е било винаги загадка.

Впрочем едно, макар и непълно обяснение се заключава в това, че замислих цикъла „Краят на господарите“. Той предопредели почти за целия ми живот след Девети септември избора на тематиката и на отделните замисли за книги. Аз въобще смятам, че всеки истински творец трябва отрано да си постави една голяма творческа задача и на нея да посвети живота си. Така е направил Данте с „Ад“, Гьоте с „Фауст“, Балзак с „Човешка комедия“, Зола с „Ругон-Макарови“, Шолохов с „Тихият Дон“ ...

— Все пак имало е някакъв конкретен външен тласък за решението да напишете всяка от книгите си. За „Последният щурм“ това е мраморната плоча за концерта на Бетховен в Будапеща ...

— Бетховеновата плоча е външен тласък за цялата поредица „Краят на господарите“. А за всеки роман от нея е имало също някакъв начален повод ...

— Например паричката върху шапчицата на мъртвото бебе?

— Да, от този на вид страничен случай се зароди идеята за „краят на господарите" в живота и съзнанието на нашето селячество...

Нещо такова има и при замисъла на „Победени хоризонти". Отидох от най-обикновено любопитство в Тюленово да видя къде е избликнал първият нефтов фонтан. Това извика в представите ми ония съвсем забравени събития, които преживях преди повече от 20 години като чиновник в „Нафта". И някак неволно в съзнанието ми проблесна идеята да напиша роман за нефтотърсачите и някогашните петролни магнати като „край на господарите" в живота и съзнанието на работническата класа.

По-особено протече зараждането на замисъла за романа „Далечини далечни". Разказах ви как в Халкидика писах в писма романа „Далечината" за преживяванията ми около любовта с Брависима Бернаскони. Когато бяхме в Атина, тя се срещна със свой познат, капитан на кораб, който ни предложи да тръгнем да пътуваме една година с кораба му от пристанище на пристанище по целия свят като негови гости. На пръв поглед — чудесно! Но нали то означаваше да скъсам с родината си (през същата 1939 г. започна Втората световна война), с обществените си задачи (вече възхождах като висш чиновник в Софийската община), с мечтата си да стана комунист, да стана писател... Струваше ли си заради една, макар и силна, непреодолима любов да загърбя всичко друго: любимия труд, писателството, гражданските си задачи... Такава, в общи линии, беше концепцията на романа „Далечината", когато го пишех в Халкидика. Но една такава книга в нашата нова, социалистическа обстановка би изглеждала буржоазно-сантиментална, извън идейния облик и задачите на новата ни литература. Изоставих писането на този роман.

Но ето че през 1957 г. пътувах с кола за Добруджа. Минах през Чирпан. От този град имах хубави спомени за моя съученик и приятел, сега професор Иван Вапцаров, на когото изпращах в ръкопис първия си роман „Монахът". Това е градът и на поета Яворов — шафера на сватбата на моите родители. Спомних си, че когато веднъж попитах мама как е изглеждал Яворов на сватбата й, тя шеговито ми каза: „Беше черен като циганин!" Как това „циганин" се свърза с представите ми за Опри (по това време сп. „Септември" печаташе романа „Птици долитат при нас") и как превърнах себе си от романа „Далечината" в Опри-Руфат, за да осъществя любов-

та с Брависима Бернаскони в „Далечини далечни“ — това не бих могъл да обясня.

Впрочем за така наречения „творчески процес“ е трудно да се говори в рамките на една анкета. Искам да добавя само каква сложна плетеница представляваше писането на „Далечини далечни“ от гледище на творческия процес. Това е роман по писма между мъж — и не писател, а лекар, — една жена научна работничка — ботаничка, и една италианка — графиня, омъжена за английски аристократ, познавачка на изобразителното изкуство на старите италиански майстори. Защо седем години (1960—1967) все не можех да завърша тази книга? Защото постоянно трябваше да се превъплъщавам във всеки от тримата автори на писма; всеки трябваше да има не само свой стил на писане, но и свой начин на мислене, формиран от произхода им, от възпитанието и образованието, от начина на живот, от двете различни обществени системи, чиито представители са, и т. н. Как да обобщите това в кратко обяснение на творческия процес?

Семейна среда

— След като вдвате окончателно в Добруджа през 1954 г., досега вие написахте много книги: романи, пиеси, сценарий за филм, книги за деца, публицистика... Как се справяхте с толкова много и сложни творчески задачи?

— Това е времето на огромната жажда да пиша, да пиша..., след като най-после скъсах завинаги с администраторското си битие. Но това е и времето на прелом в личния ми живот...

— Ако не ви е неприятно, бихте ли разказали какво е породило разрива ви с вашата първа съпруга?

— Ако този разрив беше резултат на обикновената нетърпимост и дребнави съпружески раздори, наистина би ми било неприятно да разговаряме на тази тема. Но нали след като се бяхме вече разделили с Петя Рускова, аз посветих на нея романа „Птици долитат при нас“? И досега, вече трийсет години след раздялата ни, си дружим... Тези факти, надявам се, са основание да не изпитвам неприятност да говоря за раздялата ни като съпрузи.

Споменах ви, че с Петя Рускова се свързахме още като ученици в Павликени. Любовта ни продължи девет години — до 1935 г., когато и тя завърши университета по славянска филология. Задомихме се. В началото на 1937 г. (9 януари) се роди синът ни Славин.

Като личност аз ценях Петя Славинска и, общо взето, съпружеският ни живот протичаше без особени недоразумения. Ние останахме съпрузи повече от двайсет години — докато нашият син завърши университета. Фактически раздялата ни дойде от моето решение да се преселя в Добруджа. Жена ми по това време беше преподавателка по литература в Образцовата гимназия, после и инспектор по литература в София. Безсмислено беше да напусне работата си и да дойде с мен, толкова повече, че аз нищо не можех да й предложа — в Добруджа заживях без служба и сигурен доход, разчитах само на хонорари. Тя сама предложи да се разделим; сама води делото — аз не се явих в съда. Направих декларация, че разводът е по моя вина и че оставям на нея изцяло жилището и покъщнината ни и поемам издръжката на нашия син... И, както споменах, за доброто, което е имало между нас — посветих й романа „Птици долитат". Синът ни живее при майка си. Имаме внучка Петя, аз им ходя на гости, те ни гостуват в Балчик...

— А каква е съдбата на вашия син?

— Той е електроинженер, научен сътрудник в един институт към Комитета за култура. Занимава се със запаметяващи кибернетични устройства. Взе участие при уреждането на музея в стрелбището, където бяха разстреляни Вапцаров и другарите му, и получи почетния знак на София. Узнах, че на неговата група са възложили проектирането на осветлението в новата картинна галерия в Толбухин.

— А бихте ли разказали и за новото си семейство?

— Нали има една такава формула: „Битието определя мисленето." Е, при първата си женитба аз бях наклонен да теоретизирам, че бракът като институция за мен е нещо неприемливо, досадно, „душепогубващо" — особено за един писател, който трябва „да изживява" всичко, да търси разнообразни хора и характери, да вниква в душевния им живот (особено на жените!)... По това време се разгаряше моята любов към Брависима Бернаскони!

При втората си женитба съм наклонен да проповядвам почти обратното: че бракът е благодатна институция! Той е... и т. н.!

Аз се бях запознал с тази мъничка „като статуетка" женичка Милка Бузатова у поетесата Невена Стефанова, но след това дълго не бяхме се срещали. Тя била служителка в Комитета за изкуство и култура и там работата й била административна, а тя е завършила Консерваторията.

Назначих я диригентка на хора в Музикалния театър и да води студията по солфеж на артистите и хористите. Забелязах в течение на работата, че е изключително интелигентна, с хубаво държане към хората и много принципна — говореше винаги това, което мисли, без старание да угодничи и „да си криви душата". В художествения съвет на театъра се изказваше ясно и с много познания и усет по музикалните въпроси, та аз, музикалният невежа, все повече се опирах на нейното мнение и оценки... Така се създаде доверие и близост помежду ни — до онзи 18 август 1953 г., когато тя летуваше в Балчик, а аз отидох в летовището и започнах романа „Птици долитат" ... и романа с Милка Бузатова!

Милка е от Видин. По майчина линия е издънка на Шишмановия род. И мисля, че има много от чертите на родствениците си: от Алеко Константинов — остроезичието, чувството за хумор и непримиримостта към фалша и злото у хората; от проф. Иван Шишманов — големия усет за художественост и смисъл на литературата (аз никога нищо не давам за печат, докато тя не го одобри — и е безпощаден критик!); от Найчо Цанов — благородството и любовната преданост... От моя роман за Шишмановия род („Революцийо, спри!") ще узнаете как братът на Найчо Цанов — Александър, полудява и умира — и неговата жена, въпреки че е дъщеря на най-големия тогавашен софийски богаташ хаджи Мано Стоянов, остава с двете си деца при Найчо Цанов във Видин, живеят заедно до края на живота си без законен брак. Майката на Милка, която живя при нас в Балчик от 1960 г., докато почина през 1977 г., е тази Севастица Цанова, която разказва за Шишмановия род в мемоаристичния роман „Революцийо, спри!".

Когато напуснах директорството на Музикалния театър, Милка Бузатова въпреки любимата си диригентска работа също напусна театъра и дойде преподавателка във Варненското музикално училище, за да бъде по-близо до мен. Четири години по-късно по случайно съвпадение се задомихме на моя 49-и рожден ден — 19 март 1958 г. Кумува ни във Варна народната артистка Венета Славчева. Година по-късно, пак на този ден 19 март 1959, като дар за моята петдесетгодишнина се появи на свят нашата дъщеричка Русаля. Нарекохме я с името на героинята от романа „Претворена земя", защото, както е отбелязано в карето отзад на книгата, в същия ден излезе от печат първата й част. За тази очаквана дъщеря написах книгата „Момичето със слънчеви коси".

Милка напусна и музикалното училище във Варна, за да

се посвети изцяло на мен, главно на творчеството ми. С нея обсъждаме всеки замисъл, тя чете отново и отново това, което пиша, при всички поправки и промени. Има способността, която на мен ми недостига, да прави точни и остроумни характеристики на хората. Когато искам да намеря за някой герой нещо характерно, казвам й: „Хайде да вземем за прототип някой от познатите ни, да ми го охарактеризираш." Обикновено вземаме за прототипи хора от Музикалния театър. Изобщо целият цикъл „Краят на господарите" (с изключение на „Последният щурм", но с него, както казва Милка, „съм я запленил"!) е написан в душевната и домашна атмосфера на моята съпруга. И на дъщеричката ни (аз дълги години копнях за дъщеря!), която тръгна по пътя на майка си — учи пиано в Консерваторията.

— Това е Русаля, героинята на книгата ви „Пролет в крайморския дом"... Посвещавали ли сте творби на новото си семейство?

— „Пролет в крайморския дом" е посветена на Милка — за благодарност, че в този дом, създаден от нея, съм преживял най-плодоносните си години. „Лъжльото" посветих на Русаля, за да има представа как е минало детството на нейния татко.

— След вашата женитба ли стана преселението ви от Шабла в Балчик? И защо именно тук? Повече ли ви харесва от Шабла?

— Разбира се, че този фантастичен Балчик винаги ми е харесвал повече не само от тогавашното неугледно село Шабла, но и от всички градове в България. Пък и тук се зароди нашата любов... Но не за това заживях тук. Всичко, което пишех през тези седем години — между 1951 и 1958, — беше свързано с Шабла: „Претворена земя", „Победени хоризонти", „Оран", „Роден нефт". И чак когато реших да пиша втората част на „Птици долитат" — романа по писма „Далечини далечни", — по принуждение се преселих в Балчик.

— Защо „по принуждение"? Каква беше принудата?

— По замисъл в основата на „Далечини далечни" трябваше да стои животът на растенията — както в „Птици долитат" животът на птиците. Героинята Янка става научен сътрудник в Добруджанския институт като ботаничка и получава задача да създаде там дендрариум — ботаническа градина за аклиматизация и хибридизация на растения от цял свят. Такъв дендрариум беше наистина създаден в института, но растежът на питомците му е бавен, там не се водеше още научна работа. А в Балчик съществуваше вече ботаническата градина на Софийския университет. Уреждаше я чудесно един ботаник и поет Момчилов. Ректорът на университета академик Даки Йорданов

беше научен ръководител, идваха на практика преподаватели и студенти. Затова и реших да се прехвърля в Балчик, за да изучавам живота на растенията и на научните работници-ботаници.

Когато влезете през главния вход на двореца, ще видите вдясно долу в дълбокия дол да цъфтят през първите дни на май храсти с кичури едри лилави цветове — рододендрон. Аз участвувах в експедицията до Странджа с Даки Йорданов. В тази планина рододендронът се е запазил като подлес на горите — там е едно от редките находища на това растение в Европа. Пренесохме корени в Балчишката ботаническа градина... Изобщо трябваше сега пък да заживея живота на ботаниците, за да мога да напиша „Далечини далечни".

В Балчик се настаних отначало в двореца. След женитбата отидохме да живеем в къщата на Захари Деветаков — ето вижда се оттук. Описал съм и къщата, и стопанина ѝ в „Птици долитат". А когато се роди Русаля, трябваше да имаме вече свой дом. Тогава Михаил Андреев, кметът на града Ботьо Даскалов и секретарят на градския комитет на партията Енчо Томов гостоприемно предложиха да ни дадат този наш и досегашен „крайморски дом". Сградата беше почти руина, но мястото ни хареса много. Ремонтирахме основно къщата: прокарахме отдалеч водопровод, електричество, канализация. Иззидахме кухня и баня. Този кабинет, в който се намираме сега, беше покрита тераса — преустроихме я в стая. Понеже доведохме тук още като бебе Русаля, нарекохме къщицата на нейното име „вила Русаля". Така е наречена и в романа „Далечини далечни" тази къща. Тук са написани всички мои книги от 1960 г. досега.

— Представлява ли за вас по-добра творческа атмосфера природата тук: морето, хълмовете, самата къща?

— Обичам тези стари-стари провинциални къщи с обикновена обстановка. Навярно защото цялото ми детство мина в такива бедни къщи. Освен това страстно обичам това „вечно движещо се море". И тези чудати земни образувания с барелеф на някаква древна божеска оргия (така ми изглеждат, когато луната ги огрее тъй, че да се явят светлосенки). Обичам наситения с аромата на цъфтящ пелин и смокинови листа влажен морски въздух... Повече от двайсет години вече живея тук и не е имало моменти, когато да ме е отегчавало всичко това — обратно, винаги ме е радвало.

— И ако ви попитат къде бихте предпочели да живеете, ако

можехте да избирате от целия свят, навярно бихте отговорили: „Тук, в Балчик"?

— Стига такъв отговор да не би изглеждал твърде баналeн!... Но бих отговорил без колебание: „Да!", ако ставаше дума за вечното ми жилище. Аз съм твърде безогледен патриот на Балчик — може би затова ми се струва, че едва ли нейде другаде би могло да протече това двадесетилетие от живота ми така плодотворно.

— А благотворно ли е за твореца такова отделяне от света?

— Защо „отделяне от света"? Отделяне от София — да. Поизоставих приятелите си, привичните развлечения и грижи, клюките... Но на всичко това бях отдал твърде много години от живота си, та ми беше опротивяло. А ако моето пребиване в Балчик създава впечатлението, че тук „съм се отделил от света", то е, защото натрупах за още един живот познания, впечатления, сюжети за книги, — и се прикътах тук да осъществя поне отчасти замислите си. За по-нататъшното развитие и на Добруджа, и на родината да пишат вече приемниците-писатели. Те трябва навярно също да минат този път на натрупвания чрез активно общуване с хората и с проблемите на съвременността. И дай боже всекиму след това такава къщица и условия за писане!

— Кажете, какви усещания изпитвате, когато пишете?

— През 1938 г., както вече разказах, отидохме с моя приятел д-р Цанков във Варшава. Настаниха ни в обща стая на студентското общежитие. Там пишех „Ширинея". Наблюдавал ме той, докато пиша, и възкликна: „Ей, знаеш ли, приличаш на Христос!" Сравнението идваше от многото Исусовци, на които се бяхме нагледали двамата преди това в Италия. Когато пиша, съм ставал толкова вдаден, напрегнат, „одухотворен", че съм заприличвал на икона. Сам аз обаче не мога да определя в какво състояние изпадам, когато пиша. Работя — и толкова.

— Понеже се намираме в Балчик, в обстановката, в която пишете, кажете: изключвате ли се от обстановката, или тя ви влияе при писането?

— Обстановката на Балчик ми е просто нужна, ако може така да се каже: „Условните ми рефлекси на писател проработват, когато съм в Балчик!"

— А в София не можете ли да пишете по същия начин?

— В София имам добро жилище почти в гората на Парка на свободата. Но то е нещо друго... Там не мога да се съсредоточавам добре при писането. А тук, в Балчик, виждате каква е обстановката на работната ми стая: едно старовремско адвокат-

ско бюро, което ми даде от кантората си Захари Деветаков, когато се пенсионира. Една етажерка с винаги неподредени книги. И една кушетка... Впрочем веднъж ми дойде на гости Георги Джагаров. Хареса му старинността на бюрото и предложи да му го продам. Досвидя ми — на това бюро съм написал всичките си добруджански книги, — и не му го дадох... Та настаня ли се на това бюро, чувствувам как забликва писателското поточе. Когато уморен поседна на терасата за привечерното кафе (тук залезите над морето са чудесни!), моята жена и дъщеря ми честичко чуват: „Как ми се пишее... Защо така бързо свършва денят!" Тази стаичка винаги ми се струва като корабна каюта, от която движението на облаците ми създава чувството, че пътувам по морето...

— Когато сте сам, по-добре ли работите?

— Въпреки някои домакински неудобства, когато оставам сам в Балчик, мога да работя, когато си искам и колкото си искам. Щом Милка е тук, налага ми режим!

— А общителен човек ли сте?

— По характер приличам досущ на майка си — тя не можеше да преживее нито един ден без гости. И ние тук — вчера останахме привечер без гости и ни беше някак чогло. Днес се обадиха от Варна по телефона Боян Болгарови, че ни идват на гости, и се зарадвахме. Разбира се, че толкова гостоприемство ми пречи, особено когато имам по-напрегната работа. Жена ми „деликатно" подхвърля как един френски писател поставил на вратата си табелка: „Тези, които ме посещават, ми правят чест. Тези, които не ме посещават, ми правят удоволствие!"

— А изпитвате ли понякога нежелание да пишете, пресищане?

— Да пиша е било мое потенциално желание през целия ми живот. Споменах ви, че не е имало моменти, когато да се изправя пред белия лист и да нямам какво да пиша. Обратно, ако биха ми дали още един живот, все ще си имам работа. Но самият процес на писането така ме измъчва, че щом се заловя за нещо, скоро ми иде да го пратя по дяволите! Не зная, ако не беше тази стенография, с която мога да надрасквам бързо и при всякакви условия каквото ми хрумне, дали нямаше да надвие у мен нежеланието да пиша и дали отдавна не бих бил вече преситен от писане.

— Здрав човек ли сте?

— За първи път в живота си съм лежал в болница чак на 65-годишна възраст през 1973 г., когато си счупих крака.

— На какво смятате, че се дължи вашето добро здраве и тази учудваща ваша енергичност?

— На „семката“. В бащиния ми род всички са дълголетници. В майчиния — също. Потомък съм на здрави предци, та до ден днешен още нямам усещането, че съм възрастен човек.

— Вие водите и доста умерен живот, без особени притеснения; не пушите и не пиете.

— Това има значение. Но важното е, че дишам този чудесен въздух тук, напоен с мирис на пелин и билки, на море и водорасли. И това, че в семейството си нямам никакви неприятности — обграден съм от любовта на моята дъщеря и на жена ми, между нас не е прието да си казваме неприятни думи по никакъв повод. Жена ми и до днес се присмива, дето в началото на брака ни все съм бил недоволен, дето не дава поводи да се скараме!

— Кой е най-тъжният момент в живота ви?

— Смъртта на моята майка.

— На каква възраст почина тя?

— На 93 години. Но до последните си дни беше жизнена, шеташе из къщи, ходеше по гости — изобщо не загуби жаждата си да живее. След това тъгите продължиха: през 1979 г. точно на честването на 70-годишнината ми във Варна получих съобщение, че в Рим е починал малкият ми брат Асен. Десет месеца по-късно, през януари 1980 г., почина голямата ми сестра Рада — погребението й беше в деня, когато погребаха Георги Караславов. Няколко дни по-късно, през февруари, почина и големият ми брат Сава. Останахме сами с по-малката ми сестра Анеля... Тъжно е да преживееш толкова много от това, което наричаме невъзвратимо!

— А можете ли да посочите най-щастливия момент от живота си?

— През дългия си живот съм имал стотици случаи да мисля, че ето този е най-щастливият момент от живота ми: при първата любов, при първата книга, при получаването на университетския диплом, при назначенията на големи служби, когато ме избраха за член на Писателския съюз, и за член на партията... А особено, когато на моя 50-и рожден ден се роди дъщеря ми Русаля! Но такива „щастия“ в живота са някак обичайни. Много по-дълбоки и въодушевяващи са ми били творческите сполуки.

— Как се отнасяте към славата? Тя повлияла ли ви е да се смятате нещо повече от другите хора?

— Към хората винаги се държа така, че да не им давам повод да ме чувствуват нещо повече от тях. Но не винаги са ми отговаряли с взаимност — мнозина се държат към мен като с „голям човек“. Старанието да бъда колкото може по-близък до хората не е толкова особеност на моя характер, колкото необходимост за писателската ми работа. Ако се чуждея от хората — и те ще ми остават чужди. А как тогава ще намирам „жизнени подробности“, „изповедни характери“, прототипове за книгите си?

Колкото до славата... На младини я желаех. После постепенно разбрах, че тя няма граници, до които да се стремиш да стигнеш, и че „гонението на славата“ е някаква сизифовска работа. Сега, на старини, славата ми е съвсем безразлична, дори нерядко ми вреди.

— Съжалявате ли за нещо, което не се е сбъднало в живота ви?

— В същност аз имам чувството, че няма нещо, което да не съм изпитал през живота си: и пътешествия, и верни, и неверни приятелства, любов и изневери, несполучлив и сполучлив брак, деца, прочетени и написани от мен книги, заможност и бедност, бездомничество и свой дом, вила, кола... Власт и големство — и безвластие, и унижения. Борба за идеали и дочакана победа. Обществено признание за участие в изграждането на новия живот на народа... Какво не е минало през живота ми! Но сега съм стигнал вече до положението да казвам, и то искрено: не жаля за недоживян живот! Стига ми. Имам чувството, че много-много дълго съм живял и едва ли не съм вече „древен“!

— Взима ли морето участие във вашето творчество? И кое от него е източникът на любовта ви към тази „вечна стихия“?

— Преди всичко неговият простор. Той някак ме успокоява. Обичам изобщо просторите. Залюбих Добруджа главно за нейната шир. Не случайно пътеписната ми книга за нея е „Просторите на Добруджа“. Казвали са ми, че съм дал най-вярното определение на Добруджа: далечини далечни!... Вярно е, че и от един планински връх се разкриват простори. Но нали там не можеш да живееш постоянно и всред хората? А тук аз живея „на простор“!

— Значи впечатленията от родния край са създали това ваше трайно отношение към морето?

— Не към морето. Аз малко съм писал за хората в морето, т. е. за моряци и презморски пътешествия — само в новелата „Към Олимп“ и в първата част на романа „Съдбовният прелом“, над който още работя. Обичам да пиша за хората

и за пейзажите край морето. Не мога да обясня точно защо е тъй. Но едно качество на крайморските хора съм осъзнал: в тях намирам нещо интернационално, някакво родеене с широкия свят... нещо такова.

— Преднамерено ли вашият двор има този естествен вид — не е като другите дворове обработена градина?

— Да, преднамерено! Мнозина са ме укорявали, че дворът ми е „запуснат". Защо не си садя цветя..., па и домати, зеленчук?

Моят двор е резерват на почти всички видове билки и дивораст цветя — на уханния пелин, на модриката, чиито небесносини цветчета са сякаш светли детски рисунки; на разноцветни ружи, на неувехки и момини сълзи, та можете да видите дори белите „грамофончета" на татула...

Докато съм жив, искам да живея в естествена, неподправена природна обстановка. А след това... Ако бъде изпълнено желанието ми, терасата на този дом, в който съм написал почти всичките си книги, да остане и мое вечно жилище, нека всичко наоколо си бъде така неподправено и мило, както съм си го обичал приживе!... Какво, смущават ли ви тези мои думи?

— При вашата невероятна жизненост това време ми се струва много, много далечно!

Балчик, 2 август — 28 октомври 1981

БЕЛЕЖКИ

Първа част

[1]„Телеграфо-пощенски другар“ — седмичен вестник, защитник на телеграфо-пощенските чиновници, продължител на в. „Народ“. Излиза в Карнобат от 1. VII. 1902 до 15. II. 1903. „Телеграфо-пощенски другар“ става орган на синдикалното движение на телеграфо-пощенци.

[2]„Благоденствие“ — вестник на женския социалистически съюз, София, бр. 20—7, ян. 1926 г. Сл. Чолакова, акушерка, с. Павликени.

[3]„Из планинските пътеки“ и „Мъдроумци“ — подписани П. Славин, в. „Планинче“, 1931.

[4]„Държавен вестник“, бр. 126, 10 юни 1939.

[5]„София в моето творчество“. Сп. „София“, кн. 12, 1981.

[6]„Варна в моя живот“. Алманах, „Простори“, кн. 1, 1971.

[7]„Автобиография“ от 15 февр. 1928 г. (ръкопис) — в архива на писателя.

[8]„Мъка“, разказ, П. Чолаков (Славински). „Планинче“, бр. 1, окт. 1929.

[9]„Внимание, човек!“. В. „Добруджанска трибуна“, бр. 89, 1 май 1972.

[10]„Училищните власти и спорта“, подп. Юрий (П. Славински), сп. „Спортен преглед“, бр. 45, 1924 г. И „Училищните власти и спорта“, подп. Юрий, в. „Спорт“, бр. 48, 21 дек. 1924.

[11]Ето как е определил това свое съчинение авторът в „Автобиография“: „Разбира се, твърде глупав беше сюжетът, а още по-глупава разработката на тая „трагедия“, която озаглавих „Смъртта всичко побеждава“. Мотивировка няма никаква. Защо стават действията, не се разбира. Чисто и просто стават си без причини и без основание“.

[12]„Просвета и въздържание“, подписана П. Чолаков. „Народ“ — орган на БСДП, бр. 235, 21 окт. 1925.

[13]„Косатица“, П. Чолаков (Славински). Сп. „Млад турист“, кн. 5, 1926.

[14]„Крушуна“, П. Чолаков (Славински). Сп. „Млад турист“, кн. 9—10, 1926.

[15]„Новият човек“, разказ, подп. П. Чолаков (Славински). „Ехо“ — месечно ученическо литературно списание. Редактор Сл. Кръстев. Ст. Загора, кн. 6—7—8, 1927.

[16]„Павел Зограф от Петър Славински“ — Александър Мних (Невена Розева), в. „Пастирско дело“, бр. 30 от 30. VII. 1940.

[17]„Какво чу и видя вятърът“, разказ. Съдников (Чудомир Петров). Сп. „Копнежи“, кн. 8—9 от 1. V. 1926. За идейната ориентация на списанието говори това, че броят започва със стихотворението на Хр. Смирненски „Посред нощ пред заключени двери“; има отзиви за книгата на Г. Караславов „Уличници“, за книгата на Н. Фол „Червеният фенер“ и др. Редактор Л. Паспалев.

[18]„Един диктатор от античния свят“ от Ч. Петров. В. „Култура“, бр. 18 от 5. II. 1938. Редактор Ст. Каракостов.

[19]„Ден последен, ден първи“ — сборник спомени на писатели за Девети септември. П. Славински: „На легалния антифашистки фронт“, стр. 428 — 443. Изд. „Български писател, 1974.

[20]„Шишмановци“ — откъс от мемоаристичен роман „Революцийо, спри!“ (Родът Шишмановски). В. „Литературен фронт“, бр. 11 от 12 III. 1981.

[21]„Старият бунтовник“, П. Чолаков (Славински). В. „Планинче“, бр. 2, 1928.

[22]П. Чолаков (Славински) — разкази за деца във в. „Планинче“: „Планинчето“ — бр. 1, 1929, „Песента на птичката“ — бр. 12, 1929, „Измама“ — бр. 5—6, 1929, „Победа“ — бр. 3—4, 1929.

[23] Ето някои отзиви за „Млад турист“, печатани в разни вестници:

Стилиян Чилингиров. „Макар и списвано предимно от младежи, сп. „Млад турист“ би могло да се смята за едно от най-издържаните списания у нас. И аз бих желал по-често и от повече ръце да се разтварят неговите добре списвани и технически великолепни страници... Колкото се отнася до мен, аз винаги съм ги чел с най-голяма наслада.“

Проф. Емануил Попдимитров. „Списание „Млад турист“... по начина на редактиране, по външна и вътрешна страна, по чистия идеализъм, който се струи между страниците му, по любовта, която то буди към природа и родина... прави чест на редакцията му, както и на целия Юношески туристически съюз.“

[24]„Радиопреглед“ — седмично илюстровано списание за радио, театър, телевизия, тонфилми и др. Списанието печата програмите на главните европейски радиостанции: Германия, Унгария, Австрия, Италия, Чехословакия, Румъния и др. Редактор Н. Г. Колушки. В год. I, кн. 1, П. Славински участвува като съредактор и автор на две статии: за постановката на Шилеровата драма „Мария Стюарт“ в Народния театър и за честването също в Народния театър на 35-годишната литературна, научна и обществена дейност на проф. Ал. Балабанов.

[25]„Разговор за ЮТС с писателя Петър Славински“, сп. „Турист“, кн. 1—2 и кн. 8—9, 1964, и кн. 11, 1983 г.

[26]П. Чолаков (Славински), статии за филми: „Екстаз“, в. „Пладне“, бр. 1631, 24 апр. 1934; „Ноктюрно“, в. „Слово“, бр. 3962, 11—16 септ. 1935; „Княз Воронцев“, в. „Мир“, бр. 10361, 1935 г.

[27]„Конкурс на Дружеството българска драма... награждава П. Славински за пиесата „Фрина“. Хроника. „Литературен глас“, бр. 264, 27 февр. 1935.

[28]Кр. Димитров — предговор. В: П. Славински. Фрина. С., 1937 г. Пенчо Пенев, в. „Обзор“, бр. 47, 1936; Кр. Димитров, в. „Литературен глас“, бр. 393, 4 май 1938; Пенчо Пенев, сп. „Завети“, кн. 8—9, 1938.

[29]Симеон Хаджикосев дава една съвременна оценка за Избрани произведения, т. 2 — пиеси: Клеомен, Ширинея, Автобусът (1979): „Драмата Клеомен звучи на гъвкав и изразителен език. Стихът на Славински носи модулациите на говоримата реч, въпреки че не е лишен и от риторична приповдигнатост. Сполучливият баланс между театрално-сценична условност и естественост в областта на езика драматургът е постигнал чрез един характерен ритмо-интонационен похват — разчупване на стиховата мелодика чрез съзнателно смесване на ритмични стъпки. По такъв начин стихът става интонационно и ритмически неопределен, приближава се до прозата, без да губи обаче стиховата си организираност... Нека призная накрая и психологическата мотивировка на тази кратка статия: тя си поставя за цел не толкова да изрази уважението ми към един талантлив и, общо взето, пре-

небрегван от критиката писател, колкото да привлече вниманието към самобитната му драматургия, почти забравена от театрали и зрители. Убеден съм, че тя таи трайни идейно-естетически ценности и е част от нашето драматургично наследство, към което читателите, а да се надяваме и театралите ще се връщат, за да търсят източници на вдъхновение."

[30]„Унгарската система за валоризация на пшениците" и „Държавната намеса" — статии, подписани П. Чолаков. Сп. „Известия на Хранизнос" — 1935.

[31]„Негово Величество, Вълкар и сие" — статия, в. „Отечествен фронт", бр. 897, 7. VIII. 1947.

[32]Ето писмото на П. Славински до Министерството на информацията и изкуствата: „Министерството е препоръчало да бъдат включени в репертоарите на театрите моите драми „Тиранът Клеомен" и „Ширинея". Чувствувам се задължен да заявя, че това е станало без мое съгласие и по мое убеждение погрешно.

Наистина драмата „Тиранът Клеомен" бе играна през 1943 г. във Варненския народен театър и забранена от фашистката полиция, защото била против „водаческия принцип". Вярно е, че основната тенденция на драмата е борбата на народа срещу капитализма и диктатурата. Но аз не съм успял да предам ясните цели на народа, неговата борба докрай против експлоататорската класа и стремежите му към социализъм. Тази драма излезе от печат през 1937 г. в обстановката на утвърдения вече фашизъм и излизането ѝ беше възможно именно защото не заставах на ясни социалистически позиции. Сега едно такова половинчато разрешение на народната революционна борба, каквото съм дал тогава в драмата си, би изглеждало нетипично и несъвременно.

Защо Министерството на информацията и на изкуствата не е догледало тия неудобства, не зная. Но аз чувствувам, че е мой граждански и писателски дълг сам да посоча тази грешка."

[33]„Хамлет", П. Чолаков (Славински). Сп. „Стара планина", кн. 6, 1934. „Актьорът — Иван Димов", сп. „Българска мисъл", кн. 8—9, 1939. „Обществеността и драма", сп. „Философски преглед", кн. 1, 1942. „Театрализуване на драмата", сп. „Философски преглед", кн. 5, 1943. „Защо Толстой отрича Шекспир", юбилеен лист „Шекспир" — 1946.

[34]„Сънни пориви" — разказ. Сп. „Българска мисъл", кн. 9, 1939. „Ела Мария!" — разказ, в. „Знаме на труда", бр. 35—36, 1945.

[35]„Всекидневно произшествие" — сатиричен монолог. В. „Литературен глас", бр. 329, 1936.

„Идеалист" — сатиричен монолог. В. „Литературен глас", бр. 345, 1938. Редактор Д. Б. Митов. „Комедиант" — призивен монолог, из цикъла сатирични монолози „Комедианти". Сп. „Българска мисъл", кн. 10, 1938. Редактор проф. М. Арнаудов. „Фрина" — откъс. В. „Литературен глас", бр. 311, 1936. „Тиранът Клеомен". В. „Литературен глас", бр. 368, 1937. „Ширинея", бр. 395 и „Ширинея" (пролог), бр. 406, 1938. В. „Литературен глас".

[36]„На Девети септември станах кмет на София". Сп. „София", кн. 12. 1981; „Червеният байрак над Столичната община". Сп. „Народни съвети", кн. 4, 1979. „Из моя писателски път". Сп. „Пламък", кн. 15, 1969.

[37]Върху тази наистина луксозно издадена книга „Столична община 1934 — 1937" е написано: „На г. Петър Славински с благодарност за сътрудничеството по издаването на настоящото изложение. Инж. Ив. Иванов. 11. X. 1937 г."

[38]„Културни грижи на Столичн. община". Сп. „Сердика", кн. 8, 1937. П. Славински ми даде следното обяснение: Аз убедено смятах, че въвеждането на градоустройствен план при всичката му ограниченост и невъзможност да разреши градоустройствените проблеми на капиталистическия град

е, общо взето, прогресивно дело. Понеже главният аргумент на противниците на плана беше, че приложението му ще струва непоносимо скъпо на софийското население, а държавата не може да харчи пари за плана, в „Сердика“ излезе моя статия „Държавната подкрепа“, в която писах: „За града Москва съветската държава е изразходвала през последните няколко години десет милиарда рубли, равни на повече от двеста милиарда лева, и то за един град, в който няма частна собственост, т. е. за градоустройствени мероприятия не се изразходват суми за обезщетение на притежателите им...“ И, разбира се, възбудих още повече духовете срещу себе си!

[39]Писмо на Константа Ляпчева. Пловдив, 1. XII. 1941: „Не мога да одобря болшевизма, нито неговите маниери, нито неговите идеали... Ти сам не чувствуваш как влиянието на приятеля ти (О. Василев, бел. К. М.), който според теб е най-гениалният българин, или по-скоро небългарин, защото той няма навярно да е доволен от това буржоазно име, ти е подействувал. Ти никога не слушаш новини, които не са в полза на болшевиките, а когато чуеш някоя глупост..., бързаш с радост да я разправяш, като че ли това е най-приятното нещо, което може да се случи на човечеството. Това ме дразни и, ако си забелязал, напоследък мълчах и не отговарях нищо на твоите възторзи от новите неизвестни на никого гениални машини на руснаците...“

[40]„Капитолиум“, статия. Сп. „Сердика“, кн. 8, 1940.

[41]„Пролет в градините“, Брависима Бернаскони. „Сердика“, кн. 4, 1940.

[42]В деня на 60 г. си юбилей — 12 април 1969 г. П. Славински получава следната телеграма от академик Тодор Павлов: „Приемете моите горещи поздрави по случай 60-ия Ви рожден ден. Верен на повелята на времето, Вие възпяхте с талантливото си перо народния подвиг в социалистическото преобразяване на живота, създадохте творби, които обогатиха националната ни литература. Желая Ви дълъг живот, крепко здраве и нови, още по-големи творчески успехи. Акад. Тодор Павлов.“

И отговорът: „Скъпи др. Тодор Павлов! Вниманието Ви да ме поздравите за моята 60-а годишнина ме развълнува искрено и дълбоко. Особено ме въодушевява Вашата оценка — висока и щедра — за моето творчество.

Честуването в Балчик мина при изключителна сърдечност. Добруджанските хора ми засвидетелствуваха с пълни сърца, че ценят дългите години, които проживях между тях, и това, което съм написал за Добруджа. Народната признателност е в същност най-хубавата награда за едно дело, което не е имало други подбуди освен възторжената вяра в социализма — комунизма и партийния дълг. Поне такава оценка за гражданското ми поведение дадоха моите другари на тържеството и аз с радост я приемам.

Още веднъж, скъпи др. Павлов, Ви благодаря за всичко, което направихте за мен и с гореща признателност Ви стискам ръка, Ваш. П. Славински.“

[43]В архива на писателя е запазено копие от негово писмо до кмета инж. Иванов: „От общинския съвет не бе одобрено създаването на Отделението за културни грижи. Вие сам знаете, че създаването на Отделението далеч нямаше тия дребни лични мотиви, които ми приписват г. г. съветниците, а напротив — развитието на живота и събитията неотменно го налагат: Затварянето на Народната библиотека като общодостъпна за гражданите извика въпроса за организирането на Градска библиотека. Струпването на ценни картини извиква създаването на Градска картинна галерия. Предстоящото преустройство на града във връзка с плана Мусман, със заличаването на ценни архитектурни паметници от миналото, с изчезването на ценни документи, спомени и др. налага създаването на Градски музей,

архив, и т. н. Аз съм уверен, че именно защото знаете доколко мотивите за създаването на Отделението не са, за да бъде облагодетелствувана моята личност, Вие ще пренебрегнете връзката на подготвителната работа за Отделението с мен и ще го проведете като едно обществено-наложително дело.

Ние сме говорили с Вас, че създаването на това Отделение ще бъде едно дело от историческо значение за града. Жалко и смешно ще бъде, ако именно аз трябва да стана пречка за създаването му! Ето за това Ви изпращам оставката си и смятам, че правя това като най-естествен израз на гражданска доблест. Моля Ви без никакво колебание да я приемете. Ще бъда горд, че с тази си постъпка съм Ви улеснил да създадете едно голямо дело — Отделението за културни грижи."

[44]„Българска община" — орган на Съюза на българските градове. Двумесечно списание. Редактори Любомир Сокеров и Петър Славински. Излиза от 1. I до X. 1942. „Средец" — орган на спортния клуб „Средец" за телесно и културно възпитание на служителите при Столичната община. Год. III, редактира П. Славински.

[45]Матвей Вълев — фейлетона „Дреболии" (в. „Мир", бр. 12111 от 14. XII. 1940).

[46]Сп. „Сердика", кн. 7, 1940.

[47]В писмо до Партийната организация при Съюза на българските писатели Невяна Иванова, вече като административен секретар на съюза, пише с дата 6. IV. 1950: „В кн. 7 от септември 1941 г. на сп. „Сердика" е отпечатан репортажът „Седем дни в София" с подпис на др. Славински. Понеже по това време аз бях уредник на списанието, мога да потвърдя, че този репортаж беше написан от Матвей Вълев. При последния преглед на книжката, навързана на страници, кметът инж. Иванов лично зачеркна името на М. Вълев, защото от него имаше в същата книжка още две други статии — „Столицата на нова Европа" и „Съдържание и форма". Кметът каза, че отчетът за седем дни в София по посещението на берлинския кмет трябвало да бъде даден от секретаря на общината др. Славински, който по това време отсъствуваше, сам написа неговото име върху зачеркнатото име на М. Вълев. Хонорарът за репортажа изплатих на Матвей Вълев.

Мога да добавя, че от този брой на „Сердика" беше включен като редактор на списанието М. Вълев, който фактически го редактираше и беше едновременно личен секретар на кмета."

[48]За отношението на кмета инж. Иванов към П. Славински известна представа би дала тази картичка от Берлин с дата 14. VII. 1941: „Драги Славински, сърдечни поздрави от Берлин. Приемът беше много хубав, даже славен. Сега ще се стягаме ние да посрещаме в септември гости. Добра работа и довиждане. Много здраве и на г. Вълева. Моля те, препрати картичката за Орлин Василев."

[49]Сп. „Сердика", кн. 1, 1942 г.

[50]Случаят с извънредния брой на „Сердика", посветен на Румъния, е разяснен в запазено в книжата на писателя негово изложение по повод на това, че след Девети септември ръководството на Българо-румънското дружество е поискало от ЦК на БКП да бъдат извадени от състава на управителния съвет на дружеството Борис Ангелушев и Орлин Василев заради участието им в издаването на румънския брой:

„На моите възражения, че „Сердика" е служебно списание на града и че не е редно да бъде издаван от него брой с политическо съдържание; и че аз, който не познавам Румъния, не бих могъл да редактирам такъв брой — Филов възрази, че материалите ще бъдат дадени изцяло от ру-

мънска страна, а от нас (с Б. Ангелушев) се иска само техническото оформление на книжката...

Издаването на тази книжка беше протакано от лятото на 1942 до март 1943 г. По оплакване на културния аташе при румънската легация Николае Креведия бях повикан от тогавашния министър на просветата Борис Йоцов, който отначало любезно, после съвсем рязко ми заяви, че броят трябва да бъде издаден веднага; че „в такива времена" никой не може да се отказва от задача, която му възлага правителството; че щом съм граждански мобилизиран на службата, ако продължавам да „саботирам" излизането на броя, „ще бъда тикнат в затвора".

От лятото на 1942 г. Орлин Василев, останал без служба, се намираше в крайно бедствено положение — продаваше от покъщнината си, за да може да издържа своето семейство. За да го подпомогна (както това правех и с други бедстващи другари, на които по разни начини уреждах да получават помощи, като Димитър Полянов, Людмил Стоянов, Г. П. Стаматов, Иван Мешеков и др.), дадох на Орлин Василев да стилизира някои от материалите, главно разказите, които имаха остро социален характер. Напълно преднамерено и след дълго обмисляне ние с Орлин Василев и Борис Ангелушев, който по това време беше художник на „Сердика", решихме да направим един наистина саботьорски брой за Румъния. Без да дадем оформените страници за преглед нито на Филов, нито на кмета и министър Йоцов, ние отпечатахме набързо броя, като го направихме изцяло посветен на румънската култура. Изхвърлихме всички материали от политическо естество, каквито ни бяха дадени в голямо количество от Креведия, с изключение на глупашката статия на министър Йоцов. Но главно ние изхвърлихме портретите на цар Борис и на крал Михай, на Филов и маршал Антонеску, на Йоцов и на румънския министър на просветата. Остана само на 159-ата от всичко 170 страници на книжката портретът на румънския вече министър-председател проф. Михаил Антонеску, и то като илюстрация в съответната статия за румънския печат, в която се говори за Антонеску като журналист.

След излизането на броя Креведия е подал рапорт до румънското правителство, че редакторите на книжката Славински, О. Василев и Б. Ангелушев, както и сътрудниците преводачи Христо Радевски, Ангел Вълчанов, Павел Вежинов и др. сме комунисти. Доколкото зная, този рапорт на Креведия е бил изпратен след Девети септември до ЦК на нашата партия от ЦК на Румънската компартия.

След излизането на книжката бях повикан лично от министър-председателя Филов, който ме руга по най-вулгарен начин. Нарече книжката „саботьорство" и че румънското правителство е протестирало, задето работата по нея е била дадена в ръцете на комунисти. Накрая Филов ми заяви, че трябва да бъда махнат от службата и изпратен в концентрационен лагер. Броят на „Сердика" беше спрян и по-късно голяма част от него изгоря в общината. Филов изпълни заканата си: аз бях уволнен от длъжността гл секретар на общината и беше издадена заповед за арестуването ми и за изпращане в концентрационен лагер.

Аз лично смятах съвсем чистосърдечно, че всички другари културни дейци, събрани около „Сердика" и Отделението за културни грижи, вършим активна работа в легалната борба против фашизма и че този облик, който преднамерено дадохме на румънския брой с изхвърлянето на портретите на царете и министрите, на политическите материали, е една брънка от тази легална борба..."

[51]В. „Юг" (Пловдив), бр. 6902, 7 март 1942 г. — Г. Говедаров; в. „Воля" (Пловдив), бр. 2032, 14 март 1942 г. — Интервю с П. Славински от

Методи Танев; Спомен на П. Славински за Людмил Стоянов — в: „Людмил Стоянов, Чудомир и Ламар в спомените на съвременниците си“, С., 1981 (Сб. спомени) — цитира свое писмо до Л. Стоянов от 23 ноем. 1943 г.; в. „Български народен театър“, бр. 230—231 от 5 апр. 1942 — Ст. Рунтов; А. Бегажев — в. „Варненска поща“, бр. 866, 14 февр. 1943.

[52]„Как беше спасен музеят на Иван Вазов“, Николай Стайков.

[53]„Със заповед на столичния кмет е освободен от длъжност по подаване оставка секретарят на общината П. Славински“. Хроника, в. „Заря“, бр. 6864, 7 септ. 1944.

ВТОРА ЧАСТ

[54]„Разузнавачът“ — разказ, в. „Нар. войска“, бр. 5556, 15 — 16 ноем. 1944.

[55]Ето думите на Г. Караславов по стенограма при обсъждането на „Последният щурм“ в Съюза на писателите: „Искам да кажа няколко думи върху историята на отпечатването на романа „Последният щурм“. Един ден при мен дойде Славински с доста дебел ръкопис и ми каза: Тоя роман вече пет години пътува по издателствата, при редактори, у писатели и списания — къде не ходи, — и никой не ми казва една дума харесва ли го, просто ми го връщат. Моля те, прочети го, и ако намериш за необходимо, кажи си мнението, ако не сметнеш — не го казвай. Аз бях слушал за романа само отрицателни неща и мнения. И за това, да си призная, макар че вярвах в таланта на Славински... все пак поради цялата тая атмосфера, създадена около романа, взех ръкописа с дълбоко предубеждение. За всеки случай, понеже съм добросъвестен при преглеждането на такива материали, ръкописите чета сутрин, защото от една неправилна преценка често пъти зависи съдбата на произведението.

Аз зачетох романа и той така ме сграбчи, че още на петдесетата страница се запитах: наистина какви са били тия наши редактори по издателствата и по списанията, тези наши писатели и критици, които в продължение на пет години са отхвърляли безрезервно, без каквато и да е уговорка за положителни елементи романа „Последният щурм“ — и продължих да го чета с още по-голям интерес.

Общо взето, мене ми направи силно впечатление тоя персонаж, който не се помества в шаблонните рамки на някои от нашите писатели и почти на всички наши критици. Аз видях, че Славински е вземал съвършено смело героите си от живота, че той не е търсил да ги определя като в някоя картотека: тук са 100-процентовите комунисти, а тук почват 100-, или даже 120-процентовите фашисти! Авторът е дал редица герои с техните дълбоки колебания. Тъкмо това ми хареса най-много. Аз разбрах, че авторът не се е водил при писането на романа от никакви талмудистки правила, а чисто и просто е наблюдавал живота, проучвал го е внимателно, много усърдно, с голяма грижа, документално, просто във всеки ред на романа ще видите онзи летописец, каквито неизвестни летописци са давали извънредно големи подробности от онова, което са преживели...

Затова аз написах положителна рецензия и я дадох на издателството. В издателството, доколкото забелязах, бяха напълно смутени и объркани от моята положителна рецензия. Започнаха да четат романа двама, трима, петима души — и пак взеха да го усукват. Аз отбих всички техни атаки на едно заседание и в края на краищата ми казаха: „Е добре, но смееш ли да го редактираш?“ — Смея, дайте го!“

Аз смятам, че някои герои в този роман, като абат Поор, са герои, кои-

то надхвърлят нашата литература. Този абат Поор може да се нареди просто между най-завършените герои на световната литература. Другари, това не го говоря така декламаторски. Аз съм мислил много върху този герой как е нарисуван и просто нямам думи да окачествя рецензентката... — идеше ми да я хвана и да я напердаша, ако беше ми попаднала! Така може да пише или невежа, или човек, който иска съзнателно да пакости на нашата литература — такова беше моето мнение за тази рецензия, когато я прочетох."

[56]Розалия Ликова. „Последният щурм". Сп. „Септември", кн. 9, 1951.

[57]„Последният щурм" е бил обсъждан и в Будапеща от българската колония там, но едва през 1979 г. С дата 25. I. 1980 г. Съюзът на българските писатели пише на П. Славински: „Съюзът Ви изказва благодарност за вълнуващите срещи, които сте имали в българското основно училище „Хр. Ботев" в гр. Будапеща. Изпращаме Ви препис от благодарственото писмо на директора на училището. Председател: Л. Левчев."

[58]В статията си „Словофабрикации" Вл. Василев усмива някои употребени от П. Славински думи: „ронка" вм. троха, „лицеизраз" вм. физиономия, „вподробностява" вм. детайлира и др. от статията „Общественост и драма" във „Философски преглед". В своя отговор (в. „Мир", бр. 1270, 1943) Славински пише: „Позволете ми накрая да отбележа, че тезата, която извличате от размишленията си за „словофабрикациите", е твърде смутителна: „Редакциите да не допущат тия измишльотини и кълчения на езика!" Ако редакциите по свой вкус трябва да отмерват кое от езиковите дирения на писателите има право на гражданственост и кое няма това право — българският език не само ще си остане във вечен „хаос" и „никога няма да се установи", както вие искате, но ще закостенее в скучни, щамповани думи и изрази и те именно ще бъдат истински „досадни". Сам аз редактирам две списания и постоянно се боря с тези словесни въпроси. И нека ви кажа, че бих допуснал триста сгрешени и измислени думи, от които поне една би влязла в езика ни, отколкото да ги унищожа и с това да не дам на нашия език нито една нова, свежа дума."

[59]В архива на писателя има следното писмо, датирано 3. III. 1972: „Уважаеми др. Славински! Управителният съвет на Клуба на културните дейци оценява с чувство на дълбока признателност и благодарност Вашите лични заслуги за утвърждаване делото на Клуба през 25-годишното му съществуване. Искаме горещо да Ви уверим, че това дело, на което Вие сте един от основоположниците, ще продължи и през следващите години с неотслабваща сила, обвеяно от любовта и упоритостта, с която Вие му служехте.

Молим Ви, др. Славински, приемете още веднъж личните ни и на целия Управителен съвет сърдечни благодарности и за Вашето участие в юбилея, както и за чудесната Ви статия."

(Писмото е подписано от председателя проф. Ив. Унджиев и от подпредседателя народния художник Цанко Лавренов.)

[60]„Музеят Кошут" — статия във в. „Шуменска заря", бр. 133, 1974.

[61]„Изкуство по план не се твори!", статия. Сп. „Театър", кн. 8, 1954.

[62]Ето някои спомени за П. Славински като директор на Музикалния театър от артисти при театъра:

З. а. Лиляна Кисьова: „Във всичко големият човек проличава. Др. Славински беше един от тях. Като директор на театъра той привлече на работа в оперетата много млади артисти. Отнасяше се бащински, с много топлота и разбиране към нас, младите, към всички артисти. Редовно всяка вечер присъствуваше на представленията, на всяка репетиция и винаги следеше представлението с една топла, разбираща усмивка, с неизменен интерес, макар да бе гледал и слушал представлението стотици пъти. Винаги

намираше как да ни насърчи, а когато беше необходимо, да ни направи забележки, да ни посочи грешки, но винаги така, че не можеше да не му се вярва. Дори когато ти се скара за нещо, казва го така, сякаш сам той е виновен. Изключително деликатен и фин човек, артист по природа. Само такъв човек може да разбере състоянието на един артист, да влезе в непосредствен контакт с него."

З. а. Лиляна Кошлукова: „Петър Славински беше един много добър директор за нас артистите. Досега такъв директор като него не сме имали. Като творец той можеше да разбере и да помогне на всеки от нас. Нам трябваше подход и начин да влезе в близък контакт — това много малко ръководители го постигат. Нямаше тази дистанция между нас и него, но в същото време той имаше голям авторитет и винаги постигаше всичко, което смяташе необходимо в интерес на работата. Той направи много за създаването на нов, български репертоар на нашата оперета..."

[63]„Копринка", очерк. Сп. „Изкуство", кн. 7, 1947.

[64]„Българо-унгарски културни взаимоотношения", сборник на Българската академия на науките — 1980, и в сборник на Унгарската академия на науките — 1981.

[65]„Птици долитат", Сп. „Септември", кн. 4, 5, 6, 7 — 1957.

[66]В доклада на Мицо Андонов, изнесен на писателската конференция по въпросите на драматургията, се казва: „Противно на буржоазноиндивидуалистическата драма, в произведенията на прогресивните писатели се разкриваха черти на социалистическата идейност и социалистическата насоченост. Драматургическият жанр скромно се редеше с няколко имена — Орлин Василев, Петър Славински, Иван Вельов — и няколко по-значителни творби: „Островът на прокажените" и „Хайдутин майка на храни" от О. Василев, „Тиранът Клеомен" и „Ширинея" от П. Славински, „Левски" от Ив. Вельов. Но трябва да отбележим, че в тези произведения явно звучеше пулсът на новия ден, чувствуваше се новото отношение към действителността и хората. С исторически конкретната обстановка, с вярната картина на класовата борба, която те умело изтъкваха даже и в произведения, които бяха посветени на чужди на съвременността сюжети, с критиката на капиталистическата обществена система и обществени отношения, те не само живо участвуваха в кипящата освободителна борба на народа, но сочеха новите хора и новата действителност, показваха класата — двигател на живота, гробокопач на буржоазно-капиталистическата система и освободител на народа. Тъкмо тези страни от досептемврийската прогресивна драматургия, тъй вярното изобразяване на хората и събитията и активното отношение към действителността са творческите начала, живата сила, която се предаде после в творчеството на новите драматурзи."

[67]Проф. М. Поляков е изпратил до Комитета за изкуство и култура следното писмо: „До меня дошли известия, что, ссылаясь на мои высказывания, не разрешили пьесу хорошего болгарского драматурга Петера Славинский „Автобус".

В связи с этим я перечитал пьесу Славинского и в высшей степени огорчен тем, что эта отличная, талантливая и по настоящему партийная пьеса подверглась запрещению на основании чистого недоразумения. Я никогда и нигде не говорил о пьесе „Автобус" как абсурдной пьесе. Наоборот, автор в своеобразной, геометрически замкнутой форме (все действие происходит в автобусе) сумел нарисовать широкую и одухотворенную картину жизни в трудные военные годы, показать героический характер болгарского народа и партизан, ведущих мужественную и истинно человеческую борьбу. Отлично написано и показано интеллектуальное и человеческое богатство партизан, Интеллигента и Непонятной. Хорошо написаны образы Оптимиста

и Матери. Отличный диалог, выразительность речи, тонкность нюансов — делают эту пьесу серьезным достижением болгарской драматургии.

Будет жаль, если на основании неизвестно кем сказанных слов, эта пьеса не попадает на сцену болгарского театра. Москва. 23 ян. 1970. Доктор филологических наук, проф. М. Поляков.

[68] „Как написахме комедията „Тайни“ (Народен театър Пловдив, сезон 1958 — 1959).

[69] „Напишете хубава драма, ние ще я играем!“ — в. „Народна култура“, бр. 3, 19 ян. 1979.

[70] В „Лит. фронт“, бр. 42, 15 окт. 1981, публикува следното съобщение: „Председателят на Толбухинското дружество на писателите Петър Славински е направил ценен дар по случай 1300-годишнината на българската държава: сбирка от 62 старинни български украси от XVII и XVIII в., чиято стойност се изчислява на около 50 000 лв. Тази колекция писателят е закупил още през 1943 г. от голямата българска актриса Роза Попова и нейния съпруг — родоначалникът на нашата детска поезия Чичо Стоян. Изработените от народни майстори пафти, сребърни колани и огърлици, златни гривни Роза Попова ги е събирала с голяма любов из цялата страна.

Освен това, воден от възрожденската традиция на дарителството, П. Славински е подарил на същия музей в Толбухин и една нумизматична сбирка от 94 старинни монети. Между тях има монети от времето на Филип Македонски и на римските императори.“

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Агиатида 57, 58
Ади, Ендре 170
Алеков, Петър 15
Александреску, Сикъ 212
Ангелов, Димитър 43
Ангелов, Милан 140, 142
Ангелушев, Борис 91, 95, 102, 104, 162, 169, 254, 255
Анжелико, Беато 44, 82
Андонов, Методи (Мицо Андонов) 210, 215, 258
Андреев, Кръстьо 50
Андреев, Михаил 188, 189, 191, 192, 231, 244
Антонеску, Михаил 108, 255
Антонеску (маршал) 108, 255
Аргиров, Аргир 2
Аристотел 9
Арнаудов, Михаил 72, 75
Атанасов (Петър Славински) 66
Атанасов, Георги (Маестро Атанасов) 173, 210
Атанасов, Щерьо 136, 140
Атанасова, Петра 184
Афанасьев, Б. 165

Багаров, Енчо 211
Багряна, Елисавета 96, 163, 164, 165
Багрянов, Иван 121, 122
Бадев, Йордан 97
Баджаков, Костанди 185
Байрон, Джон 83
Бакалов, Георги 85
Бакс, Ернст 13
Балабанов, Александър 57, 59, 67, 68
Баламезов 55
Балзак, Оноре 73, 87, 238
Балканска, Мими 172, 174
Балтаджиева, Весела (вж. Весела Дановска) 104, 125
Банов, Банчо 163
Барабаш, Тибор 170
Барбюс, Анри 14
Баталов, Георги 44
Баталова, Ничка 44
Баталова, Росица 44
Батембергски, Иван 51, 53
Башев, Иван 22, 197, 201, 210
Бегажев, Михал 256
Бежански, Методи 23
Белчева 40
Бенадов, Хаим 117
Бенет, Арнолд 93
Бернаскони, Брависима 83, 84, 112, 115, 239, 240, 241, 253
Бернаскони Уго 84
Бетховен, Лудвиг 144, 145
Бешков, Илия 17, 84, 91, 101
Благоев, Димитър 16, 233, 235, 236
Благоева, Вела 16
Благоева, Стела 16
Бобчев 21
Бобчев С. С. 55
Богданови, Ганка и Яманди 186, 187
Бодуров, Любомир 172, 174
Боев, Наско 5
Божилов, Добри 117, 119, 120, 121
Божинов, Колю 52
Болгар, Боян 45, 113, 246
Бонапарт, Жозефина 172
Борис III (цар) 64, 70, 80, 255
Босев 200
Босев, Минко 174
Босяка (вж. Матвей Вълев) 91, 95
Ботев, Христо 48, 71, 170
Ботушев, Никола 135

Бошнаков, Н. 52
Братанов, Димитър Ц. 42, 43, 126
Братанов, Кирил 42, 162
Братанов, Цочо 42
Брехт, Бертолт 217
Бронзов 136
Бузатов, Живко 225
Бузатова, Милка (вж. Милка Славинска) 6, 49, 174, 176, 193, 241, 242
Бурин, Иван 137
Бурмов, Александър 169
Бърд 93
Бърдаров, М. 54
Бъчваров, Хрисанд 174, 176
Бяндова, Елисавета 20, 23

Вазов, Александър 162
Вазов, Иван 29, 48, 138, 256
Вапцаров, Иван 43, 47, 239
Вапцаров, Никола Й. 95, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 154, 241
Вапцарова, Бойка 84, 100
Василев, Васил 112
Василев, Владимир 73, 96, 163, 164, 257
Василев, Орлин 37, 66, 75, 93, 95, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 108, 109, 115, 116, 117, 120, 122, 123, 125, 126, 130, 133, 149, 160, 214, 253, 254, 255, 258
Василев, Стефан п. 96
Вашченко, Евгений 172
Вахтангов 217
Вежинов, Павел 94, 96, 103, 137, 139, 255
Велков, Порфирий 56
Вельов, Иван 258
Верих 211, 212
Вершигора, Петро 88, 165
Виктор Емануил 84
Вилденбрук, Пфефер (вж. Пфефер) 143
Винчи, Леонардо да 66
Влайков, Т. Г. 96
Вокалюк, Мария 154
Волни 154
Воронко, Платон 165
Вутов, Петър 176, 177
Вълев, Матвей 65, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 103, 105, 107, 254
Вълкова, Лени 165
Вълчанов, Ангел 94, 255

Ганев, Венелин 55, 131
Гановски, Сава 125, 164
Ганчев, Борис 162
Ганчовски, Неделчо 168
Генов, Тодор 85, 95, 126, 133
Георгиев, Калчо 206
Георгиева, Катя 165
Гергей, Шандор 170
Герея, Доброджано 13
Герджиков, Павел 54
Геров, Найден 117
Глоке, Герда 104
Говедаров, Георги 255
Говедарски, Никола 121
Гогол, Н. В. 58, 77
Голзуърти, Дж. 87
Горанов, Тодор 127, 128
Горки, М. 118
Гошкин, Г. Димитров — 162
Григоров, Митко 171
Григоров, Тома 51
Грубешлиева, Мария 101, 165
Гуляшки, Андрей 136
Гундов, Димитър 41
Гурко 127
Гьоте, Й. В. 67, 87, 207, 238

Даковски, Дако 138, 139
Дамянов, Дамян 12, 16, 17
Даниел, Леон 210
Данаилов, Т. Г. 55
Дановски, Боян 20, 73, 76, 95, 102, 104, 157, 173, 179, 198, 202, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 237
Данте, Алигиери 82, 238
Данченко, Виктор 200
Даскалов, Ботьо 244
Даскалов, Видин 174
Даскалова, Кина 21
Дачев, Йордан 232
Де Филипо 217
Дебелянов, Димчо 16
Дебелянова, Харитина 16
Деветаков, Захари 244
Деветаков, Слави 36, 39
Делчев, Борис 136, 162
Джагаров, Георги 246
Джото 83
Диамандиев 98
Дикенс, Чарлз 87
Димитров, Георги 53, 93, 168, 169, 236
Димитров, Крум 61, 251

Димитров, Сава 164
Димитров, Светозар (вж. Змей Горянин) 68
Димитров—Рудар, Петър (вж. Рудар) 51, 52, 53, 54, 232
Димитрова, Иванка 104, 107
Димов, Димитър 86, 87, 112, 152, 234
Димов, Иван 75
Динеков, Петър 61
Диниеш, Лайош 169
Динков, Димитър 103, 126
Дойчев, Любомир 114
Донев, Ивайло 195
Драгойчева, Цола 38
Драгоманов, Михаил 118, 119
Дунчев, Ал. 210
Душков, Атанас 137

Еврипид 57
Елин Пелин 24, 77, 85, 91, 96, 106, 119, 178, 197
Елюар, Пол 165
Емануилова, Васка 126
Енгелс, Фр. 118
Еренбург, Иля 88
Есенин, Сергей 88
Есхил 57

Жандов, Захари 197, 199, 200, 201
Жендов, Александър 91, 95, 102, 104, 105, 106
Живков, Тодор 126
Живкова, Людмила 201

Зак, В. 172, 173
Зарин, Петър (вж. Петър Чолаков—Зарин) 12, 13, 14, 15, 31, 56
Захариев, Васил 96, 163
Захови, Мария и Захчо 186
Зидаров, Васил 96
Зидаров, Камен 177, 210
Златанов 195
Змей Горянин (вж. Св. Димитров) 68
Зогу (крал) 83
Зола, Емил 87, 238

Иб'анец, Бласко 93
Иванов, Антон 104, 105
Иванов, Борислав 200
Иванов, Васил 121, 156
Иванов, Зафир 36
Иванов, Иван 56, 97, 128, 129, 130, 131, 252, 253, 254
Иванов, Коста 77, 78, 81, 95, 108, 109
Иванов, Стефан 96
Иванова, Нона 32
Иванова-Герасимова, Невена 94, 95, 254
Икономов, Боян 162
Илеш, Бейла 170
Инджов, Никола 192
Исаев, Младен 38, 94, 100, 104, 105, 106, 124, 125, 126, 133, 137, 160

Йовков, Георги 199
Йовков, Йордан 88, 153, 178, 197, 199
Йожеф, Атила 170
Йокай, Моор 170
Йорданов, Даки 244
Йочев, Тодор 77, 78, 128
Йоцов, Борис 255

Кадар, Янош 169
Казасов, Димо 170
Калина Малина 77
Калоянчев, Георги 211
Калчев, Камен 113, 195
Каляндживев 65
Каменов, Евгени 59, 135
Каменова, Анна 55
Каназирски, Георги 64, 65
Каракостов, Стефан 69, 251
Карановски, Иван 163
Караславов, Георги 85, 86, 87, 88, 94, 101, 120, 133, 137, 151, 152, 154, 160, 234, 250, 256
Караславова, Дана 120
Карастоянов, Асен 173
Карим, Мустай 155
Кацаров, Георги 57
Квартирников 135, 136
Кинов, Иван 214
Кирил и Методий 11
Кирил (принц) 120
Кирков, Георги (Майстора) 13, 164
Киров, С. М. 228
Киров, Тодор 120, 138
Кирова, Константа 174
Кирсанов 103
Киселинчев, Асен 162
Кисимов, Константин 60, 64, 116
Кисьова, Лиляна 174, 176, 257
Ковачевски, Божко 53
Ковпак 88
Коен, Рафаел 223

Кожевников, Вадим 165
Кожухарова, Пенка 40
Козовски, Фердинанд 169
Коканова, Невена 211
Коларов, Васил 167, 236
Коларов, Иван 232
Коларов, Панайот 43
Коларов, Стефан 174
Колев, Еньо 91
Кольовска 20
Констан, Бенжамен 93
Константинов, Алеко 77, 235
Константинова, Кирила 54
Корниголд 172
Корнейчук 88
Костов, Георги 126
Костов, Дончо 101, 121, 122
Костов, Петър 94
Костов, Трайчо 95, 105, 121, 130, 131, 166, 167, 168, 179, 182
Костурков 17
Костурков, Стоян 17
Кошлукова, Лиляна 174, 176, 258
Кошут, Лайош 169, 170, 257
Краева, Тинка 174
Крайник, Никифор 108
Кратунков 131
Креведия, Николае 255
Крупская, Надежда 60
Кръстев, Венелин 162, 165
Кръстев, Сл. 45, 46, 250
Крчек, Еманuел 196
Кутиков, Владимир 22, 23, 55, 58, 60
Кутуза 105
Кънчев 46
Кършовски, Преслав 91
Кюлявков, Крум 105, 118, 119, 133, 167

Лавренов, Цанко, 96, 162, 257
Лазаров, Георги 44
Ламар (Лальо Маринов) 137, 256
Ламбринова, Петрана 174
Левиев, Борис 172, 174
Левчев, Любомир 257
Ленин, В. И. 11, 118
Лечев 213
Ликова, Розалия 257
Лилиев, Николай 61
Лист, Ференц 144
Лондон, Джек 87
Луканов 155
Лукова, Вера 91
Ляпчев, Андрей 14, 81
Ляпчева, Константина 81, 253

Маджари, Михаил 212
Маждраков 45
Мазаров, Тодор 44, 45, 82
Майерхолд 217
Македонски, Стефан 171, 174
Македонски, Филип 259
Малчеви 2
Малярчук Галина 154
Малярчук, Никола 154, 197
Манов, Емил 137
Маников, Христо 44, 45
Манолова, Росица 104, 107
Марин Базака 38
Маринети 217
Марков, Генчо 174
Маркс, Карл 118
Мартинов, Иван 125, 137, 139
Мартинович 144
Марущак, Катерина 154
Маяковски, Владимир 88
Меворах, Нисим 135
Медичи 82
Мелник, Людмила Ивановна 224
Метерлинг 210
Мешеков, Иван 255
Микеланджело Буонароти 82
Милев, Гео 49, 107, 210, 217
Милева, Леда 49, 153, 162, 165, 196
Минков, Никола 53
Мирчев, Иван 41
Митев, Йордан 200
Митов, Д. Б. 77, 252
Михай (крал) 255
Михайлов, Любомир 162
Михалев, Иван 36
Михалев, Крум 36
Михалков, Сергей 165
Михалчев, Д. 101, 102
Михов 81, 115, 120
Мишайков, Д. 55
Мних, Ал. (псевдоним, вж. Н. Розева) 250
Молиер 87
Молотов, В. 100
Момчилов 241
Мориц, Жигмонд 170
Мунти, Аксел 82
Муратов, Александър 165
Мусман 80, 132, 253
Мусолини, Бенито 69
Мустаков 109
Мутафов, Константин 83

Мутафова, Стоянка 83, 211
Мухибян, Саркис 211
Мюних, Ференц 143

Наги, Ласло 170
Наумов 138
Наумов, Емил 138
Неборячок, Фьодор 154, 197
Недков, Недко 36
Нейчев, Минчо 169
Некрасов, Н. 71
Немирович-Данченко, Вл. 173

Огнянов—Ризов, Любомир 126
Огнянова, Юлия 210
Орлинов, Орлин 66, 214
Островски, Гриша 157
Офенбах, Ж. 172, 173

Павийон, Лиляна дьо (вж. Л. Топалова) 81, 82
Павийон, Пиер дьо 81
Павлов 110, 111
Павлов, Георги (Павлето) 126, 157
Павлов, Жеко 33
Павлов, Тодор 85, 102, 125, 133, 164, 177, 253
Панчев, Панчо 204
Панчев, Стамен 141
Парцалев, Георги 211
Паспалев, Л. 250
Пеев, Ал. 105
Пейков, Асен 65
Пенев, Боян 49
Пенев, Пенчо 61, 203, 251
Пенчев, Емил 174
Петлева, Райна 38
Петров, Ал. 126
Петров, Валери 126, 135, 173, 198
Петров, Ивайло 226, 232
Петров, Чудомир 36, 37, 38, 49, 177, 250, 251
Петухов, Степан Фр. 223
Петьофи, Шандор 48, 71, 170, 171, 181
Пешев 119
Пиранделo, Луиджи 217
Пискатор 217
Плутарх 57
По, Едгар А. 43
Полевой, Борис 88
Поляков, М. 204, 258
Полянов, Димитър 85, 163, 164, 255
Попдимитров, Емануил 52
Поплилов, Александър 157
Попов, Антон 104
Попов, Георги (Джон) 91, 126, 157
Попов, Захари 204
Попов, Лазар 51, 53
Попов, Марин 37
Попов, Стефан 51, 53
Попов, Стоян (вж. Чичо Стоян) 259
Попов, Хитьо 172, 174, 175
Попова, Диана 174
Попова, Роза 232
Поптонев, Ст. 232
Птолемей 191
Пфефер—Вилденбрук (вж. Вилденбрук Пфефер) 143

Рабинович, Хаим 56
Радевски, Христо 85, 88, 94, 95, 120, 125, 133, 255
Радойнов, Цвятко 104, 233
Разцветников, Асен 96, 178
Райнов, Богомил 29, 94
Райнов, Коста 174
Райнов, Николай 29
Райнов, Райко 43
Райнхард 217
Ракоши, Матяш 169
Ралин, Радой 137, 139, 163
Рафаело 82
Рибентроп 100
Розева, Невяна 91, 94, 96, 99, 250
Ролан, Ромен 14
Рудар (Петър Димитров—Рудар) 51, 52, 53, 54
Руж, Иван 137, 232
Рунтов, Ст. 256
Русков, Асен 172, 174
Рускова, Петя (вж. Петя Славинска) 19, 40, 41, 54, 172, 240
Рутгерс, Елизабет 174

Савов, Панайот (Бънчо) 107, 111, 112, 120
Сакъзов, Янко 33
Салабашев, Иван 12
Самин, П. (псевдоним, П. Чолаков — Зарин) 13
Саркисян, Диран 162
Серафимович 88
Симеон II 97
Симеонов, Трайко 29
Симеонов, К. 88
Сир, Публий 219
Скендербег 66
Скитник, Сирак 96

Славейков, Пенчо 48, 170, 171
Славин, Петър (псевдоним на Петър Славински) 16, 250
Славински, Славин, П. 241
Славинский, Петр (СССР) 174
Славинска, Милка (вж. Милка Бузатова) 6, 49, 174, 176, 193, 241, 242, 243, 246
Славинска, Петя (вж. Петя Рускова) 19, 40, 41, 54, 172, 240, 241
Славинска, Петя Славинова 241
Славинска, Русаля П. 6, 195, 242, 243, 244, 247
Смирненски, Христо 250
Смоховска, Ванда 37
Сокеров, Любомир 90, 129, 130, 254
Сокоди—Димитров, Даниел 169
Софокъл 57
Спространов, Д. 70
Сребров, Здравко 195
Ставрев, Димитър 184
Стайков, Веселин 44
Стайков, Енчо 129, 130, 131
Стайков, Николай 85, 94, 98, 100, 104, 117, 256
Стайкова, Богдана 147, 148
Стайнов, Петко 55
Стаматов, Г. П. 255
Стаматов, Г. (Жорж) 164
Стамболийски, Александър 31
Станев, Емилиян 86, 87, 234
Станев, Николай 183
Станчев, Лъчезар 162, 165
Станчев, Стефан 96
Станиславски, Константин 172, 173, 217
Стефан Караджа 35
Стефанова, Невена 170, 171, 179, 241
Стефанова, Тереза 166
Стойков, Георги 162
Стойчев, Владимир 136, 140, 141
Стоянов, Веселин 165, 177
Стоянов, Георги 33, 174
Стоянов, Кочо 120
Стоянов, Людмил 67, 85, 101, 255, 256
Стоянов, Теньо 184
Страбон 191
Стратиев, Ст. 204
Стрелков, Лозан 125
Стриндберг 217
Съдников (псевдоним на Чудомир Петров) 250
Сърчаджиев, Стефан 57, 157

Танев, Методи 256
Танк, Максим 165
Тафков, Борис 205, 206
Ташков, Сергей 52, 54
Твардовски, Александър 165
Твен, Марк 76
Тенев, Любомир 162
Тодоров, Ангел 137, 139, 165
Тодоров, Жеко 222
Тодоров, Мишо 40
Тодоров, Цено 96
Тодорова, Адела 157
Толбухин, Ф. 102, 141
Толер, Ернст 217
Толстой, Лев Н. 252
Томов, Енчо 244
Тонева, Славка Е. (Вж. Сл. Чолакова) 15
Топалова, Лиляна (вж. Л. дьо Павийон) 81, 82
Топалова, Нели 200
Тороманов, Петко 72
Транос, Константин 22
Траянов, Теодор 96, 178
Трифонов, Кирил 40
Трудин (псевдоним на Сава Гановски) 164
Тузсузов, Никола 91, 96
Турлаков, Владимир 31
Турлаков, Марко 31
Тянкова, Сабина 174

Узунов, Дечко 91
Узунов, Христо 36, 38, 39, 124, 125, 126
Узунова, Зорка 38
Украинка, Леся 118
Унджиев, Иван 257
Урбан, Зденек 153

Фадеев, Александър 88
Фаденхехт, Й. 55, 56
Факирова, Лилия 103
Федин, К. 88
Феоктистов 143
Филов, Богдан 103, 106, 107, 108, 111, 120, 254, 255
Флоров, Керази 185
Фол, Николай 74, 101, 108, 109, 250
Фунев, Иван 126
Фурнаджиев, Николай 94, 163, 164
Фьодоров 88

Хаджиев, Парашкев 171, 173

Хаджикосев, Симеон 63, 151
Хаджихристов, Иван 41
Ханзова, Зденка 153
Ханчев, Веселин 12, 16, 17, 165
Хартман, Егон 197
Хитлер, А. 69, 82, 100, 101, 109, 110
Христов, Дочо 120, 138
Христов, Кирил 68, 91, 96
Христова, Зоя 23
Хрусанов 163

Чакъров 183
Чапанов 141
Челкаш, Дим. Чавдаров 136, 137, 139
Червенков, Лулчо 126
Чиаурели, Г. 9
Чилингиров, Добромир 68
Чилингиров, Стилиян 45, 52
Чунтулов, Добри 164
Чипев, Т. Ф. 60
Чичо Стоян (вж. Стоян Попов) 259
Чолаков, Асен 16, 19, 22, 35, 54, 55, 82, 120, 125, 126, 199, 247
Чолаков, Атанас С. 12
Чолаков, Любозар 13, 14
Чолаков, Петър (вж. Петър Зарин) 31, 56
Чолаков, Петър Атанасов (Петър Славински) 16, 250, 251, 252
Чолаков, Ромео 14, 15
Чолаков, Сава Петров 12, 16
Чолаков, Сава Атанасов 24, 31, 141, 247
Чолаков, Стефан 43
Чолакова, Анеля 55
Чолакова, Донка С. 12
Чолакова, Йовка 12
Чолакова, Мария Симова 14
Чолакова, Мила 14, 15
Чолакова, Славка Е. (Славка Тонева) 15, 250
Чолакова, Рада Ат. 8, 24, 31, 112, 247
Чудомир 45, 256

Цанков, Ал. 107
Цанков, Александър (д-р) 81, 82
Цанков, Вили 210
Цанков, Хрисан 73, 76, 172, 176
Цанкова, Анета 174
Цанов, Найчо 235
Цачева, Надя 156, 157
Церковски, Цанко Бакалов 36
Цигулка 234
Цонев, Драгомир 53
Цонев, Светозар 232

Шабанов, Танчо 72
Шаркова, Надя 172, 174
Шварц, Армин 138
Шекспир, У. 73, 75, 87, 178, 204, 208
Шеридан 73
Шилер 215
Шипош, Ищван 171
Шишманов, Димитър 51, 52, 72, 82, 83, 84, 106, 107, 108, 112, 114, 118, 119
Шишманов, Иван 8, 117, 118, 235
Шишманова, Лидия 118
Шишманоглу, Емануил 235
Шолохов, М. 88, 238
Шоу, Бърнард 215

Юго, Виктор 87
Югов, Антон 125
Юрий (псевдоним на Петър Чолаков—Славински) 250

Яворов, П. К. 48, 98, 239
Ягодов, Марий 136, 139
Яковлева, Татяна 180, 228, 229
Янчев, Тодор 232

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор — Константин Младенов 5

ПЪРВА ЧАСТ

1. Въведение 9
2. Родословие 10
3. Детство 19
4. Юношество 32
5. Студентство 49
6. Първи книги 60
   „Фрина“ 60
   „Клеомен“ 64
   „Ширинея“ 71
7. Общественик 77
   Отделение за културни грижи 77
   Списание „Сердика“ 89
   Гл. секретар на Столичната община 98
   Съдбовен прелом 112
   „На легалния антифашистки фронт 116

ВТОРА ЧАСТ

8. Кмет на столицата 124
9. Отечествената война 136
10. Книги за войната 143
    „Последният щурм“ 143
    „Живот за живота“ 155
    „Непобедим живот“ 159
    „Огъня и спомените“ 161
11. Клуб на културните дейци 161
12. Българо-унгарско дружество 166
13. Музикалният театър 171
14. Добруджа 179
    Публицистика 179
    Преобразяването на Добруджа 182
    „Птици долитат“ 188
    Филм „Птици долитат“ 197
15. Драматургия 201
    „Автобусът“ 203
    „Русаля“ 205

„Тайни“ 208
„Вълци“ 213
„Игра“ 215
16. Краят на господарите 218
„Победени хоризонти“ 221
„Претворена земя“ 228
Краят на цикъла 234
17. Заключителни въпроси 237
Семейна среда 240
18. Бележки 250
Именен показалец 260

КОНСТАНТИН ПАВЛОВ МЛАДЕНОВ
ПЕТЪР СЛАВИНСКИ

*

Рецензенти Венко Христов, Симеон Хаджикосев
Редактори Петър Рудар, Здравка Василева
Художник Веселин Павлов
Худ. редактор Николай Александров
Техн. редактор Теменужка Хадживанова
Коректор Мариана Костова

*

Дадена за набор на 5. XII. 1983 г.
Подписана за печат на 16. IV. 1984 г.
Излязла от печат през април 1984.
Печатни коли 17,75
Издателски коли 16,56
Условно издателски коли 17,79
Издателски № 26422
Формат 16/60/84
Тираж 950
Цена 2,43 лв.
КОД 02/95353 22411 /5062-13-84

*

ДИ „Наука и изкуство“, София
Печатница „Георги Димитров“, София

„Литературни анкети“ идат да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографията на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици, литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник на изворов материал както за литературния историк, така и за широк кръг читатели.